

12-2008

П А Р К А Т А К ARCHE

12-2008

**ARCHE 12 (75)
сьнежань 2008**

**Навуковы, навукова-папулярны,
грамадзка-палітычны і літаратурна-
мастацкі часопіс «ARCHE Пачатак»
выдаецца зь верасьня 1998 году
штомесця.**

РЭДАКЦЫЯ:

Валер Булгакаў — галоўны рэдактар
Віктар Жыбуль — рэдактар
Алена Казлова — сакратарка рэдакцыі
Аляксандра Макавік — рэдактар
Віталь Рыжкоў — распаўсюднік

**ARCHE is a Partner of European Cultural
Journals Network Eurozine
(www.eurozine.com)**

Адрас для допісаў: ARCHE, а/с 3, 220018,
Менск-18.

E-mail: arche@arche.org.by.

Заснавальнік: Андрэй Дынько.

Выдавец: установа «Рэдакцыя часопісу «Архэ-Пачатак».
Пасьведчаньне аб дзяржаўнай рэгістрацыі № 530
ад 4.05.2001.

ISSN 1392-9682

Юрыдычны адрас: вул. Нававіленская
24/1А, каб. 2П, 220053, Менск.
Цана дамоўная.

Рэдакцыя не вяртае і не рэцэнзуе рукапісаў. Рэдакцыя
рэдагуе матэрыялы, прынятыя да друку.

Часопіс можна замовіць у распаўсюднікаў:

Баранавічы — Руслан Равяка, п/с 13, 225409,
Баранавічы-9, тэл. (029) 767-20-37.

Барысаў — Алег Лучына, п/с 714, 222120,
Барысаў-1, тэл. (029) 33-99-161.

Берасьце — Ігар Бараноўскі,
тэл. (0162) 25-61-55.

Віцебск — Барыс Хамайда, тэл. (0212) 34-52-41.

Гомель — Ларыса Шчыракова,
тэл. (029) 341-66-94;
Дзяніс Федарэнка, тэл. (029) 733-55-22.

Магілёў — Алесь Асіпцоў,
тэл. (0222) 25-57-85, (029) 625-57-85.

Менск — Віталь Рыжкоў,
тэл. (029) 545-20-36.

Шукаем распаўсюднікаў зь іншых мясьцінаў.

**Падпіска на часопіс «ARCHE Пачатак»
прымаецца ўва ўсіх аддзяленьнях «Белпошты».**

Падпісана ў друк 27.12.2008.

Выхад у сьвет 30.12.2008. Фармат 70x100 1/16.
Друк афсэтны. Гарнітура Школьная. Ум. друк. арк. 15,5.
Наклад 500 асобнікаў. Замова

Надрукавана з гатовых дыяпазытываў заказчыка ў друкарні
ТАА «Палікрафт», вул. Кнорына, 50, 220103, Менск.
ЛП № 02330/0131696 ад 30.04.2004.

На першай старонцы вокладкі зьмешчаны выявы:
1973. Натальля, 17 год. На школьным выпускным
(трэцяя зьлева, нюхае кветкі). 2008. Маша, дачка Натальлі.
21 год, заканчвае БДУ. Падчас прагулкі па галоўнай плошчы
Менску. Фота: Мультимэдыйны часопіс «34»
(праект: «Бацькі і дзеці: Generation gap адмяняецца?»).
Дызайн Ягора Шумскага.

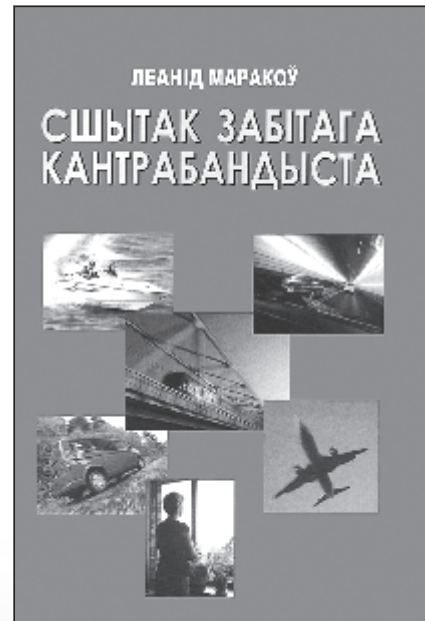
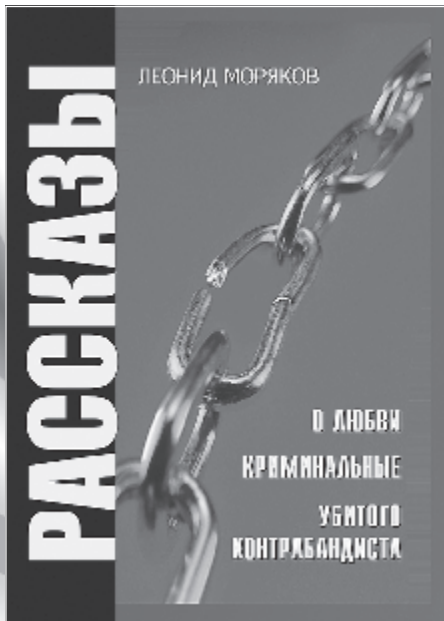
© «ARCHE Пачатак», 2008

П а д п і с н ы і н д э к с 0 0 3 4 5

ARCHE on-line: <http://arche.by>

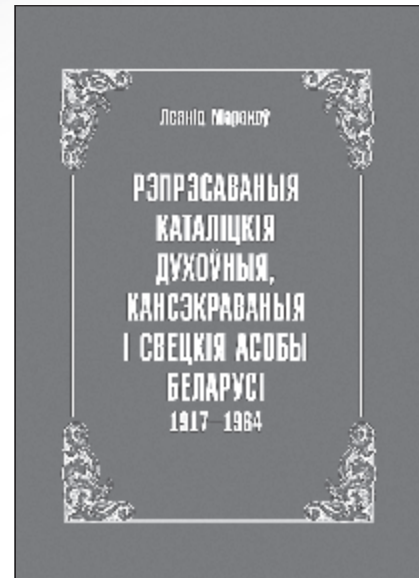
ЗЬМЕСТ

ЛІТАРАТУРА	5	СЯРГЕЙ БАЛАХОНАЎ Канструктар «Тытанік»
АНАЛІТЫКА	10	ЗЬМІЦЕР САЎКА Мазайчная артаграфія. З нагоды прыняцця Правапіснага закону-2008
	23	КАМІЛЬ КЛЫСІНСКІ Покер з Лукашэнкам
	29	ІРЫНА ВІДАНАВА 3D-прастора беларускай моладзі
	47	КАТАЖЫНА БАРТНОЎСКАЯ Пакаленьне «Бум-Бам-Літу» — спроба вызначэння
	63	ТАЦЯНА ПАШАВАЛАВА Нязручны інструмэнт: праграмы Эўрапейскага Зьвязу для Беларусі
	69	ПЁТРА РУДКОЎСКИ Дасканалы дуэт: КДБ і Алесь Белы
	76	РАШЭД ЧОУДХУРЫ Расплюшчыць вочы на Зямлю Абяцаную
	96	ВОЛЬФ РУБІНЧЫК «ААН-шмаан», ці ў пошуках трэцяга шляху
КРЫТЫКА	99	ТАЦЯНА ЧУЛІЦКАЯ Галадамор: яшчэ адно злачынства амэрыканскага нацызму
	113	АНДРЭЙ ЦІХАМІРАЎ Мэнтальная карта і ўяўленая геаграфія Паўночна-Заходняга краю
	126	АНАСТАСІЯ ІЛЫНА Яшчэ раз пра Ўладзімера Ільіча
ГІСТОРЫЯ	130	ЯГОР НОВІКАЎ Канспэкт гісторыі крывічоў
	147	АДАМ ВАРЛЫГА Нецэнзурныя прымаўкі Лагойшчыны
	157	АНДРЭЙ РАСІНСКІ Гераічнае паганства аўтарытарнай этыкі
ЛІТАРАТУРА	169	ВІКТАР ЖЫБУЛЬ Неаднойчы прабіты
	176	ЭРЫ ДЭ ЛУКА Тунэль
	180	ЧАРЛЗ БУКОЎСКИ Вершы
ЭСЭІСТЫКА	190	ГЕРХАРД ЗІМАН Народныя рухі за дэмакратыю ў Грузіі, Сэрбіі ды Ўкраіне

Купляйце

НОВЫЯ КНІГІ ПІСЬМЕНЬНІКА
Леаніда Маракова

СЯРГЕЙ БАЛАХОНАЎ

Канструктар «Тытанік»

SCHMERZWERK

*Ты пытаеш мяне,
што такое Schmerzwerk?
Ну, канечне, у наш век
з мабільнымі спакусамі і слоўнікамі Lingvo
канкрэтна клініць
ад нязмогі знайсці сэнс
незнаёмым словам і зьявам.
Не чараўнік я і не Калдун,
трэк, пэкс, фэкс!
Быў бадун
і няма
(спэшл сэнкс ту Акудовіч —
ёсьць пра што зранку паразмаўляць з Богам).
Firefox + Google ня вырашаць справы.
Колькі солі ня сып на інтэрфэйс
цудоўны,
як ні спрабуй зрабіць рух інтэрфэйсам аб тэйбл,
той, бляха-жэсьць,
усё роўна
ня скажа больш, чым хочаш ты —
прыхільніца лічбавага камунізму
і тэлефонных допытаў
у час, калі мышкі й стрыжы ўжо сьпяць...*

Сяргей Балахонаў — пісьменьнік. Скончыў гістарычны факультэт Гомельскага ўнівэрсытэту. Жыве пераважна ў Гомелі. У 2001 г. дэбютаваў на старонках часопісу «ARCHE» з апавяданьнем «Сьмерць лютністы». Пры канцы 2005 г. у выдавецтве І. Логвінава выйшаў яго зборнік прозы «Імя грушы». Сяргей Балахонаў мае сайт «Тэзэй беларускага постмадэрнізму» і вядзе інтэрнэт-дзёньнік «Вяртаньне на крукі свая...».

Паміж прапановай і попытам
я застаюся злучком,
што ні кажы,
празь якую прызму ні глянь...
Опять двадцать пять,
ты са сваім *Schmerzwerk*'ам
быццам дзядзя Аверкаў
з ботамі для *Counter Strike*.
Значыць так,
Schmerzwerk — гэта твор, споўнены болем,
Прыкладам, верш пра тое,
як я разьбіў кулаком далягляд,
і пабіты крышталь мне парэзаў далоні.
Ці раман пра тую, якую
шукай зь ветрам у полі
паміж нашай нівай
і доляй праўды ў маёй віне.
Schmerzwerk — гэта завод па вытворчасьці болю,
рэжымнае прадпрыемства,
Стоять на месте!
Предъявите пропуск!
Opus dei і *ЛяписDance*
у адным флаконе —
апошні піск
а-ля Жан-Батыст Грэнуі.
Дык жа
зьбірай манаткі й трындуй
адсюль,
пакуль ня трапіла ў сьпіс
надушаных не па сваёй волі.
Тут *Schmerzwerk*!
Тут ня вернуць ніколі
ні мінулага лета,
ні пазалеташні мінэт!
Прайшоўшы паўсьвета,
зірні на разьбіты мной далягляд,
паўтары «О, май гад!»
для папараццы і мамы Чолі —
можна станеш «Міс Сьвет»
ці ачоліш «Байкалфінансгруп»,
каб пад бокам быў зямлі пуп
і Красное Солнышко
(князь зь ліку аматараў рагнэд).

ТЫ ЗДАЛАСЯ

*...Я смактала
выключна чакаляду...
Валярына Кустава*

*...Ты смактала
выключна мой мозг.
Буські ў пераносіцу
дарыла пад настрой.
Ты ня знала траянскіх коней,
ды пастырскі посах
палка хапала
й крычала: «Марш у строй!»*

*Гэта ўсё было
... да н. э.
А потым
пачаўся звычайны адлік.
І ты адрасьціла касу
да самае попы,
нібыта Варвара,
каторая магутна гучна мкне,
каб урэшце замкнуцца
ў сьвятліцы з пазнакай «Сама»,
хаця і не назаўжды.*

*Ах, як цябе хакнулі
рэпэрскія штанцы таго хлопца!
І ты адкрыцьцё зрабіла,
што ісьціна ў тых штанах...*

*Здалася ў 24 гадзіны.
Хулі, ён белы бог
нэгрыянскіх рэчытатываў
і майстар начных паездак
па вушках найўных красунь.
Захопленая вымавіць: «Лох!»
ты магла б,
калі б не XXI век на дварэ —
эпоха зьмененых сэнсаў
у шэйкеры звыклых здрад.*

*Там за дажджамі й вежамі Velvet'a
ў алмазным палацы юрлівых кроз
ты слухаеш музыку ўласнага цела.
На падыходзе альбом.
Дарма, што мікстэйп
і пахне папсой
за тры літоўскія вярсты,
яго ўжо ўзяла да сваіх гіт-парадаў ты
і старанна перапісала словы
ў «Чэцьці Мінеі» —
нататнік з ружовай вокладкай
(о, колькі ж забітых руж!).*

*Ты думаеш гэта надоўга —
многія лета і ўся хуйня.
Цябе не стрымае ні Бэтмэн,
ні бацька з маці, ні я —
выпадковы папутнік
у супольным палёце да зор.*

*Скончыцца дождж,
але ты застанешся «там за»,
у сваім пэрсанальным выраі
без балахонаў і лішніх згрызот.
Я ж усьміхнуся сонейку,
з бутэлечкай «Tuborg. Gold»
выйду на родны прастор —
сам сабе брат
і зусім малады Бог.*

* * *

На каўчэг бы іх не пусьцілі, гэтую пару.

Марыйка Мартысевіч

*На «Тытанік» яны не пасьпелі, гэтыя гейшы,
І селі на бронецягнік, дзе машыністам Сьвяты Мікола.
«Помніце званьне сваё і сэрца маё на далоні!» —
казаў рэпрадуктар, і нешта ў іхных улоньнях
зварухнулася, і досьвед Афінскай разьведшколы
зьеў лянгалер (прынамсі, панадкусваў),
хварэючы на настальгію па партызанскай вольніцы.
І гейшы нэрвова палілі. Пасьля падфарбоўвалі вусны.
Тупыя японскія школьніцы...*

СПАКУШЭНЬНЕ ТРЫШЧАНА

Здравствуй, мама. Плохие новости.

Герой погибнет в начале повести.

Земфира Рамазанова

*Як стрываць мільгатню санта-барбар,
там, дзе вязы на вуліцах спрэс?
Запусьціць мо' адронны калайдэр?
Ці гарошыны скрасьці ў прынцэс?
Адпісацца ад стужкі навінаў?
Сацыяльныя сеткі парваць?
Мо' Мальвіну адбіць у дравіны?
Ці Лявоніхі ўспомніць пастаць?
Ці прыкінуцца парнем з раёну,
пець пра чыкаў і рускіх рабят?
Быць такім, як дзясяткі мільёнаў?
Блытаць джала, джэдая й джыгад?
Не любіць беларускую мову?
На такіўскі падрочваць гатэль?
Распачаць на вядзьмарачак ловы?
З Рыбэнтропам пасмоктаць кактэйль?..
Шмат дарог. Варыянтаў багата.
За дзьвярыма Хеопс і Рамзэс.
Дзесь пад шафай ляжаць твае латы
і падручнік: Франц Кафка «Працэс».*

Мазаічная артаграфія

З нагоды прыняцця Правапіснага закону-2008

Працяг. Пачатак у № 11 за г. г.

2. МЭХАНІКА ЗЬНЯВЕЧАНЬНЯ

Моўная рэформа 1933 г. ужо даволі падрабязна аналізавалася ў мовазнаўчым і палітычным аспэктах. Аднак у бальшыні прысьвечаных гэтай тэме працаў рэформа разглядалася як носьбіт нейкага самастойнага значэння. Ведама ж, Пастанова, Дадаткі і Правілы-1934¹, якімі ўводзілася рэформа, сталіся «сакрушальнымі пралетарскімі ўдарамі па нацдэмаўшчыне» (г. зн. па беларушчыне) і сапраўды занялі — у выніку — выключнае месца ў гісторыі нашае мовы. Але адбылося гэта значна пазней — калі не пасьледавала наступных, яшчэ больш «рашучых крокаў», ня здзейсніліся далейшыя пункты *пляну*. Рэальнае ж месца, якое рэформа займала ў лягічных пабудовах яе ідэйных натхняльнікаў, у сыстэме ўяўленьняў яе рэалізатараў, у падзейнай карціне, успрыманай сучаснікамі яе правядзеньня, — было даволі сьціплае. А паспрабуйма паглядзець на рэформу ня як на сонца, вакол якога круціліся тагачасныя падзеі, а як дробны мэтэарыт у цэлай плянэтарнай сыстэме, разбуральнае ўздзеянне якога мела згубіцца на тле рыхтаванае катастрофы.

Падмена дактрыны

У папярэдняй публікацыі гэтага цыклю мы адзначалі, што бальшавізм — у адрозьненне ад іншых палітычных сілаў — выступаў як актыўны суб'ект моўных працэсаў, умешваючыся ў самое цела моваў, якія апынуліся ў яго арбіце.

Зьміцер Саўка — мовазнавец, адзін з аўтараў выданьня «Беларускі клясычны правапіс. Збор правілаў. Сучасная нармалізацыя» (Вільня—Менск, 2005).

Асабліва паказальны ўплыў палітычнае кан'юнктуры на мовы «адсталых народаў» СССР. Як вядома, паводле камуністычнае дактрыны, усе мовы ў будучыні мусілі зліцца ў адну, аднак адбыцца гэта павінна было «натуральным шляхам», што рабілася магчымым толькі тады, калі ўсе мовы дасягнуць прыблізна аднаго й таго ж роўню развіцця. Таму аўтсайдэраў нацыятворчых працэсаў у 1920-я гг. «падцягвалі» да моваў больш развітых нацыяў (у лік апошніх траплялі й беларусы): для тых моваў, што ня мелі пісьмовасці, яе стваралі; тыя, што мелі сваю пісьмовасць — найперш на аснове арабікі, — пераводзіліся на больш перспэктывную лацініцу.

*Созданием графики для языков 106 этносов СССР занимались ученые Москвы (Институт языка и мышления, Институт востоковедения, Коммунистический университет трудящихся Востока), лингвисты Ленинграда (Институт живых восточных языков)*².

Па дарозе адзначым, што на Акадэмічнай канфэрэнцыі 1926 г. цалкам сур'ёзна разглядалася магчымасць пераводу на лацініцу й беларускае мовы³; такая ж прапанова, толькі ў дачыненні ўкраінскае мовы, сабрала шмат прыхільнікаў на тыпалягічна падобнай канфэрэнцыі 1927 г., прысвечанай украінскаму правапісу⁴.

Наагул, маштаб нацыянальна-моўных зрухаў міжваеннага часу ўражвае ня менш за грамадзка-палітычныя ды эканамічныя ператварэнні: прыкладам, сьвежаакупаваны (цягам другое паловы XIX ст.) Туркестан, зь пярэстамоўным цюркскім вясковым насельніцтвам і таджыцкамоўным гарадскім, саветы падзялілі на нацыянальныя рэспублікі, фактычна навязаўшы нацыятворчыя працэсы, змусіўшы мясцовае жыхарства да нацыянальнае ідэнтыфікацыі, да чаго тыя аб'ектыўна не былі гатовыя, інспіраваўшы развіццё некаторых мясцовых цюркскіх гаворак да паўнаватарскіх літаратурных моваў.

З прыходам Сталіна да абсалютнае ўлады (т. зв. «круты паварот»⁵, большасць гісторыкаў згаджаецца на тым, што адбылося гэта ў 1929 г.) практыка «моўнага будаўніцтва» рэзка мяняецца: замест таго, каб спрыяць «дарастанню» размаі-

¹ Правапіс беларускай мовы / Адк. рэд. Андрэй Александровіч. Мінск, 1934.

² В. Г. Чеботарева. Сталин и партийно-советские национальные кадры // Вопросы истории. 2008. № 7. С. 3—25. С. 22.

³ Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14—21 лістапада 1926 г.). Мінск, 1927. С. 176. Прыхільнікам увядзення лацінкі быў, прыкладам, Зьміцер Жылуновіч (Тамсама. С. 168).

⁴ Андрій Хвиля. Викореніти, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. 1933. № 7—8. С. 42—56. Цытуецца паводле выд.: Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали. Київ, 2005. С. 122.

⁵ Тэрмін паводле выд.: На крутом павароте: Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929—1931 гг.: Дакументы, матэрыялы, аналіз. Мінск: БелНДІДАС, 1999.

ЗЬМІЦЕР САЎКА

тай, а да таго ж і колькасна невырашальнай⁶ групы «нацменаў» да роўню «перадавікоў», савецкая ўлада зьвяртаецца да больш надзейнага спосабу ўнітарызаваньня — да спадчыны «праклятага царскага рэжыму» — безагляднага русіфікатарства. Не пасьпелі ўзбэкі й ненцы толкам вывучыць лацінскія літары — ляціць з Масквы новая дырэктыва... Да 1940 г. *усе мовы народаў СССР* былі пераведзеныя на кірыліцу. Тэарэтычная база пад русіфікацыйную практыку падцягнулася значна пазьней. Толькі ў 1949-м Сталін выступае з мадыфікаванаю дактрынаю: зьлівацца будуць ня ўсе мовы адначасова (што цвёрдзілася раней), а спачатку будуць вылучацца «занальныя мовы» — *рэгіянальныя лідэры* такога зьліцьця, у якія й зьліюцца астатнія мовы рэгіёну:

...первоначально будет создан не один общий для всех наций мировой экономический центр с одним общим языком, а несколько зональных экономических центров для отдельных групп наций с отдельным общим языком для каждой группы наций, и только впоследствии эти центры объединятся в один общий мировой центр социалистического хозяйства с одним общим для всех наций языком⁷.

Якая менавіта мова ў СССР мелася выступіць у ролі «занальнай», ні ў кога сумневаў не ўзьнікала.

Трэба адзначыць, у кола моваў народаў СССР не траплялі мовы нацыянальных меншасьцяў, чые мэтраполіі заставаліся за заходнімі межамі Саюзу. Гэта й зразумела, бо пакуль што для «заходніх» моваў прызначалася іншая, адметная роля — заставацца мовамі савецкае прапаганды, «палымянага слова праўды». І пакуль ненцы з азэрбайджанцамі вучыліся кірыліцы, у Менску пэрыядычныя выданьні на польскай і летувіскай мовах⁸ па-ранейшаму выходзілі лацініцаю⁹. У 1940-м патрэбы «забясьпечыць» заходні вэктар савецкай палітыкі выратуюць мову беларускую...

⁶ Абодва міжваенныя перапісы насельніцтва СССР, 1926 і 1939 гг., зафіксавалі той самы адсотак «нацменаў» (усе народы, апроч усходнеславянскіх) — 22%; дарэчы, расейцаў цягам 13 гадоў стала істотна больш — з 51 да 58,5%, украінцаў — значна менш — з 21 да 16,5%, доля беларусаў засталася нязьменнаю — 3% (Всесоюзная перепись населения 1926 года. Москва, 1928; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. Москва, 1992).

⁷ И. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм // Сочинения. Т. 11. Москва, 1949. С. 333—355, 348.

⁸ Па-польску — пяць газэтаў, па-летувіску — адна.

⁹ Асобная гісторыя датычыць так званае малдаўскае мовы. Яе ўтварылі разам з Малдаўскаю Аўтаномнаю Сацыялістычнаю Рэспублікаю ў складзе УССР у 1924 г. (Прыднястроўе разам з прылеглымі раёнамі Ўкраіны). Для таго, каб адрозьніваць яе ад румынскай, дыялектам якой яна ёсьць, усталявалі для яе пісьмовасць кірыліцаю. Паказальна, што карэльскую мову, зыходна кірылаграфічную, у 1931 г. лацінізавалі, а ў 1937 г. зноў кірылізавалі.

Украінскі сьлед

Як ня першы раз у гісторыі дэкаратыўнай БССР, тагачасныя нутраныя падзеі ў рэспубліцы аказваліся ўсяго толькі *адбіцьцём, хвалямі на вадзе*, якія выклікаліся вонкавымі чыннікамі.

У суседняй Украінскай ССР на тле грандыёзнае антысялянскае кампаніі (пад кіраўніцтвам адмыслова прысланага з Масквы ў студзені 1933-га Паўла Постышава) працягваецца *паляваньне на нацыяналістаў* — вынішчэньне ўкраінскай эліты. У лютым 1933 г. адхіляюць з пасады народнага камісара асьветы Міколу Скрыпніка, цэнтральную постаць, галоўны «лякаматыў» працэсу ўкраінізацыі. З гэтага моманту ўсё, да чаго прыклаў палец «вораг народу», ператвараецца ў шкоднае й шкодніцкае, у тым ліку скрыпнікаўскі правапіс, дзясяткі выдадзеных гэтым правапісам слоўнікаў і падручнікаў, а разам зь імі — увесь даробак украінскае лінгвістыкі 1920-х гг.

Прыняты ў 1928 г., скрыпнікаўскі, або харкаўскі (паводле тагачаснае сталіцы УССР — Харкава)¹⁰, правапіс грунтаваўся на рашэньнях аўтарытэтнае Правапіснае канфэрэнцыі 1927 г. і меў вельмі істотную адметнасьць: спалучаў дзьве правапісныя традыцыі — усходне- й заходнеўкраінскую, якія складаліся самастойна ў дзвюх частках украінскае этнаграфічнае тэрыторыі — у Расейскай імперыі ды ў Аўстра-Вугоршчыне. Харкаўскі правапіс замацаваў пэўныя рысы заходнеўкраінскага стандарту ў якасьці агульнаўкраінскіх; прынамсі ў гэтай частцы зробленае ўкраінскімі кадэфікатарамі ніяк не разыходзілася з тагачасным заповітам кампартыі зважаць на сваіх суродзічаў за мяжою, улічваючы «праявы мовы заходнеўкраінскага пралетарыяту й працоўнага сялянства». (Такі ж заповіт, дарэчы, атрымалі й беларускія мовазнаўцы пры складаньні Праекту-1933; праўда, намаганьні гэтыя зьвяліся па сутнасьці да прапановы скасаваць падаўжэньне мяккіх зычных у становішчы між галоснымі: *жаданне* замест *жаданьне*, *зеле* замест *зельле*¹¹.)

Вывядзеньне з гульні Міколы Скрыпніка азначала адхіленьне ад працы (а часта й арышт з прадказальнымі наступствамі) цэлых навуковых калектываў. Для выкананьня новых задачаў былі патрэбныя сьвежыя, «незаплямленыя» кадры. І такі кадар знайшоўся ў асобе Андрэя Хвылі (сапр. Олінтэр) — 35-гадовага загадчыка аддзелу агітацыі ды прапаганды ЦК КП(б)У, які пасля адхіленьня Скрыпніка заняў пасаду намесьніка наркамсара асьветы. Ён выступіў галоўным выкрывальнікам і шкоднікаў на мовазнаўчым фронце, і «скрыпныкаўкі», а таксама рупарам артаграфічных (і ня толькі артаграфічных) навацыяў, ачоліўшы створаную на загад народнага камісара асьветы 6 красавіка 1933 г. Правапісную

¹⁰ Таксама часам называецца правапісам Галаскевіча — паводле прозьвішча аўтара (Грыгорій Галаскевіч) аўтарытэтнага артаграфічнага даведніка «Украінський словник» (40 тыс. словаў), якім украінская дыяспара карыстаецца й сёньня (Історія украінського правопису, XVI—XX століття: Хрестоматія. Київ, 2004. С. 269—270).

¹¹ Падрабязней пра гэта гл. першую частку публікацыі.

Агульныя рысы зьменаў ва ўкраінскім і беларускім правапісах 1933 г.

Моўныя (фанэтычныя і граматычныя) рысы	Да рэформы 1933 г.		Пасьля рэформы 1933 г.		Расейская мова
	Укр. мова	Бел. мова	Укр. мова	Бел. мова	
Мяккасьць Л у пазычаньнях	+	+	-	-	-
Перадаваньне грэцкага th як т	+	+	-	-	-
Ужываньне літары г , «разьвядзеньне» іншамоўных g i h	+	+/-*	-	-	-
Пасьлядоўнае перадаваньне дыфтангічнага у ў пазычаньнях	+	+	-	-	-
Выкарыстаньне дзеепрыметнікаў незал. стану і цяпер. часу (напр. <i>пануючы клас</i>)	-	-	+	+	+
Перавага канчатка -а/-я ў форме Р. скл. адз. л. назойнікаў м. р.	-	-	+	+	+

* Ува ўсіх першых беларускіх кадыфікацыйных дакумэнтах, у т. л. у граматыцы Тарашкевіча, выбухны й фрыкатыўны **г i h** ня зьмешваліся, перадаючыся адпаведна літарамі **г** («ге») і **г** («гэ»), пра што нагадваў і С. Некрашэвіч (Працы... С. 144). Аднак у практыцы літара **г** выкарыстоўвалася радка.

камісію — «для правэркі работы на моўным фронце»¹². Правапісу 1928 г. закідаўся «штучны адрыв украінскае мовы ад тае мовы, якою гавораць шматмільённыя масы ўкраінскіх работнікаў і сялянцаў, ... ад мовы расейскае»¹³ (тут і далей вылучана намі. — *З. С.*). Гэтыя закіды з пачатку 1930-х робяцца лямбда-ва-вам усіх выкрывальніцкіх выступаў на адрас шкоднікаў на як украінскім, так і беларускім мовазнаўчых франтах.

Можна прыпусьціць, што разгром практыкаваных у беларускай і ўкраінскай мовах артаграфічных стандартаў уяўляўся саветам больш актуальным ва Ўкраіне, дзе барацьба зь сялянствам як галоўнаю перашкодаю эканамічнага падпарадкаваньня «ўсесаюзнае жытніцы» — Украінскага Чарназем'я — экстрапалявалася на інтэлектуалаў-українізатараў. Таму й працэс «пераадоленьня нацыяналістычнага шкодніцтва» ў моўнай сфэры пачаўся раней у УССР. Не мінула пяціх месяцаў з пачатку працы Хвylieвае камісіі ды двух месяцаў з дня самагубства Скрыпніка (7 ліпеня) — 5 верасня быў зацьверджаны новы артаграфічны збор.

¹² Украінський правопис. Харків, 1933. С. 3.

¹³ Тамсама.

І хоць украінскія таварышы пачалі нявечыць сваю мову раней, аднак іхным беларускім паплечнікам удалося іх перагнаць.

Палітычная камісія

Нагадаем. На пачатку 1933 г. (26 студзеня) Інстытут мовазнаўства правёў апошняе працоўнае паседжаньне ў справе складаньня праекту зьменаў у беларускім правапісе, і неўзабаве на стол кіраўнічым органам БССР лёг чарговы дакумэнт, «ачышчаны ад нацдэмаўскіх плыняў», якія інкрымінаваліся Праекту-1930. Аднак нягледзячы на заўважны русіфікатарскі ўхіл дакумэнту, **Масква застаецца незадаволеная**: кардынальнага набліжэньня да расейскага правапісу, дастаткова ясных праяваў зьліцця беларускае мовы з *занальным лідэрам* у ім не прадугледжвалася, Праект-1933 аказаўся занадта памяркоўны. Бальшавіцкае кіраўніцтва БССР пераконваецца, што **давяраць рэформу правапісу мовазнаўцам нельга**, і бярэцца за справу самое.

Старт новаму этапу барацьбы зь беларускім нацыяналізмам дае артыкул у газэце «Правда» (3 лютага, № 33) зь бязьлітаснаю, як прысуд, назваю — «Под фальшиво-национальным флагом».

Як вядома, за саветамі артыкулы ў пэрыёдыцы, — а тым больш за часоў сталінскіх у галоўнай газэце СССР, «Правде», — былі, нароўні зь іншымі вагарамі сыстэмы, паўнаважымі інструмэнтамі кіраваньня краінаю. Праз артыкулы ў «Правде» ўлада абвешчала сваю волю, кідала людзкія масы пракладаць турксібы ды ўзьнімаць цаліну, паказвала ня толькі на новыя мэты, але й на тых, хто замінаў гэтых мэтаў дасягнуць. Цытата з «Правды» для савецкага грамадзяніна мусіла быць нават нечым большым, чымся цытата зь Бібліі для шчырага хрысьціяніна.

Спэцыяльны карэспандэнт выданьня А. Давідзюк паведамляе зь Менску:

Речь идет об активизации буржуазных националистов в Белоруссии, о политической сущности их выступлений, отражающих сопротивление мероприятиям пролетарского государства со стороны гибнущего кулачества.

Як і ва Ўкраіне, супраціў калектывізацыі ў БССР таксама разглядаўся як вынік дзейнасьці нацдэмаў.

Праект-1933 ужо пасьпешліва разглядаюць і абмяркоўваюць у Наркамаце асьветы пад кіраўніцтвам новапрызначанага¹⁴ народнага камісара, 33-гадовага Аляксандра Чарнушэвіча, у Пэдагагічным інстытуце, у розных савецкіх і партыйных арганізацыях, у выніку чаго да дакумэнту дадаюцца выразна русіфікацыйныя прапановы, што мела сьведчыць пра ляяльнасьць, «правільную ідэалогічную

¹⁴ Замест рэпрэсаванага Антона Платуна.

арыентацыю» і стваральнікаў, і абмеркавальнікаў Праекту. Але ўсе гэтыя захады не ратуюць дакумэнту — і яго цалкам перапрацоўваюць.

Яшчэ больш рашучасьці беларускім камуністам у барацьбе з нацдэмамі, відаць, дадаў прыклад украінскі, — стараючыся дагнаць і перагнаць украінскіх партай-геносэн і чым хутчэй дакласьці наверх пра выкананьне¹⁵, 5 траўня ЦК КП(б)Б стварае «Палітычную (куды красамоўней!) камісію для перагляду руска-беларускага слоўніка¹⁶ і новых правілаў правапісу беларускай мовы»¹⁷ — сапраўды палітычнаю, ня толькі з тае прычыны, што мела палітычныя заданьні, але й таму, што ў яе ўвайшлі пераважна палітыкі:

Мікалай Галадзед — старшыня СНК БССР, «гападарчы» кіраўнік рэспублікі¹⁸;

Аляксандар Чарвякоў — чалец ЦВК БССР, адзін з кіраўнікоў рэспублікі;

Васіль Шаранговіч — 2-гі сакратар ЦК КП(б)Б;

Аляксандар Чарнушэвіч — народны камісар асьветы БССР;

Тамаш Домбаль — віцэ-прэзыдэнт БАН, эканаміст, з паходжаньня — галіцкі паляк;

а таксама адзін прадстаўнік *творчай інтэлігенцыі*:

Андрэй Александровіч — дзіцячы пісьменьнік, крытык, чалец ЦВК БССР.

Паказальна, што **ў склад камісіі не ўвайшоў ніводзін лінгвіст**. Істотна таксама, што двое сяброў камісіі — Чарвякоў¹⁹ і Чарнушэвіч — нядаўна траплялі пад агонь жорсткае крытыкі «таварышаў па партыі» й цяпер мусілі прадэманстраваць сваё жаданьне «выправіць дапушчаныя памылкі».

Ужо да 21 ліпеня камісія, відаць, скончыла сваю працу — прынамсі ў агульных рысах — і Бюро ЦК КП(б)Б пастанаўляе: «Згадзіцца з прапановай т. Чарнушэвіча аб перасылцы проэктаў новага беларускага правапісу на разгляд культуры прона ЦК УсеКП(б)»²⁰. 26 жніўня дакумэнт зацьвярджаецца пастановаю Саўнаркаму БССР, а 27 — рашэньнем беларускага ЦК. Менскія камісары перагналі кіеўскіх на дзесяць дзён.

¹⁵ Кшталт «сацыялістычнага спаборніцтва», якое ахапляла тады ўсе «галіны народнай гаспадаркі», нават структурныя адзінкі ОГПУ-НКВД, якія спаборнічалі ў колькасьці выкрытых і пакараных ворагаў.

¹⁶ Паралельна з «выпраўленьнем» артаграфіі ўлады вялі барацьбу з праявамі нацдэмаўшчыны і ў лексыкаграфічнай сфэры, за асабліва шкодныя прызнаваліся працы Сыцяпана Некрашэвіча й Міколы Байкова — «Беларуска-расійскі слоўнік» 1926/1927 гг. і «Расійска-беларускі слоўнік» 1928 г. (Падрабязьней пра гэта гл.: С. М. Запрудскі. Да перадгісторыі «Руска-беларускага слоўніка» пад рэдакцыяй А. Александровіча // *Vocabulum et vocabularium*: Сб. научн. трудов по лексикографии. Вып. 5. Гродно: ГрГУ, 1998. С. 110—114, 110).

¹⁷ Гісторыя беларускага мовазнаўства, 1918—1941: Хрэстаматыя для студэнтаў філалагічнага факультэта. Ч. 1—2. Мінск: БДУ, 2005—2008. Ч. 2. 2008. С. 156. Праўда, у пазьнейшых партыйных дакумэнтах гэтая група завецца «комісія Бюро ЦК КП(б)Б по вопросу спрощения белорусского правописания» (Тамсама. С. 157, 164, 165, 167).

¹⁸ Адпавядала пасадзе прэм'ер-міністра; «партыйным» кіраўніком быў М. Гікала.

¹⁹ Зьнешчайнай крытыцы падлёг Чарвякоў у 1931 г., ледзьве ўратаваўшыся ад рэпрэсіў (гл. напр.: XIII зьезд Комуністычнай партыі (б) Беларусі: Стэнэгр. справаздача. Менск, 1931. С. 204—205).

²⁰ Гісторыя беларускага мовазнаўства... С. 168.

Лішне казаць, што вынікі дзейнасці ні камісіі Хвылі (УССР), ні Палітычнае камісіі (БССР) папярэдне не абмяркоўваліся грамадствам, не публікаваліся ў якасці праектаў, а прымаліся як загад — наўпрост да выканання.

У імя спрашчэння

Пастанова мела паказальную назву — «Аб зьменах і спрашчэнні беларускага правапісу».

Усе праекты зьменаў беларускай артаграфіі, створаныя пры саветах пасля 1929 г.²¹, у якасці прычыны змяніць правілы маніфэставалі патрэбу спрашчэння правапісу. Але ж любому беларускамоўнаму чалавеку, знаёмаму з расейскаю, польскаю ці, прыкладам, чэскаю, ангельскаю, французскаю артаграфічнымі сыстэмамі, — відавочна, што беларускі правапіс значна прасцейшы за нормы пісьма на згаданых мовах. Паказальна, што тымі ж матывамі — спрашчэння — абгрунтоўвалі зьмену артаграфіі мовы ўкраінскае.

Настойлівыя размовы пра неабходнасць спрашчэння, папулярнасць лезунгу спрашчэння ў пэўнай ступені вынікалі з экстрапаляцыі на мовы *малодшых славянскіх братоў* патрэбаў, якія мела мова расейская: мінула крыху больш за дзесяцігодзьдзе з моманту правядзення балышавікамі правапіснае рэформы галоўнай мовы СССР (1918), і ў людзкой сьведомасці была жывая памяць пра артаграфічную рэвалюцыю ў мове-гегемоне.

Інэрцыя вымяраць усё ў беларускай мове нормамі расейскімі з таго часу толькі ўзмацнілася. І сёння значная частка «беларускамоўных па няволі» — настаўнікаў, працаўнікоў мэдычнае й выдавецкае сфэраў, якія не карыстаюцца беларускаю моваю па-за службовымі патрэбамі, — схільная скардзіцца на занадта складаныя правілы, чаго для антыбеларускай прапаганды дастаткова.

На пачатку 1930-х, спекулюючы на такіх заявах далёкіх, а часам і варожых ідэям беларусізацыі людзей, прапаганда не пераставала ў большай ці меншай ступені пераконваць грамадства ў насцьпеласці такога разьвязаньня, а самыя шумныя й адыёзныя крытыкі атрымалі права голасу на рэгулярных у тую эпоху сходах працоўных калектываў, што й лічылася актамі выражэння волі народу²².

Асабліва настойліва загучала тэма спрашчэння, аблягчэння працэсу авалоданьня беларускім пісьмом — з 1932 г., калі толькі што прысланы з Масквы на пасаду 1-га сакратара ЦК КП(б)Б (фактычна — кіраўніка БССР) Мікалай Гікала выступіў з ініцыятываю — абвясціць Савецкую Беларусь рэспублікаю ўсеагульнай пісьменнасці.

Уся лёгіка штодзённасці настройвала грамадства на новыя й новыя ператварэнні, на безупынны працэс удасканалваньня, спрашчэння, «ламаньня штуч-

²¹ Два першыя праекты (1930 і 1933 гг.) мы ўжо асьвятлялі. Наступныя праекты (1939, 1951, 1999—2003 гг.), Пастанова-1957, Правапіс-1959 і, натуральна, Правапісны закон-2008 будуць разглядацца ніжэй.

²² Хоць некаторыя з правілаў афіцыйнага правапісу й сапраўды больш падобныя да рэбусаў, прыкладам, аб правапісе ў у пазычаннях. Пра гэта мы пісалі ў: ARCHE. № 3 (54). 2007. С. 125—131.

ных перашкодаў». Партыя праз агітпроп, натуральна, усяляк стымулявала такія настроі ды скіроўвала іх у пажаданае для яе рэчышча.

Але ж, як вядома, протасць — не галоўная вымога, стасаваная да правапісу. Значна больш істотная рыса артаграфічнае сыстэмы, здольная зрабіць функцыйнымі нават сапраўды складаныя, «забытаныя» правапісныя нормы, — *стабільнасць*. Але ж у той час яна не інтэрпрэтавалася як каштоўнасць, а выключна як праява застою, нежыццяздольнасці, якой супрацьставілася імкненне да зьменаў, *абнаўленьня*, якое разумелася ня як аднаразовая акцыя, а як пэрманэнтны працэс. Камуністычная ідэалёгія нястомна жывіла настроі няўпыйнага поступу — найперш, зразумела, у галіне грамадзкага быцця. Аднак такое стаўленьне экстрапалявалася на ўсе праявы жыцця, у тым ліку — на мову.

У такой атмасфэры любыя зьмены не маглі разглядацца як канчатковыя, надзейныя непарушныя. Таму й Пастанова-1933 бачылася як *чарговы ўдар* па нацдэмах, за якім мусілі пасьледаваць далейшыя ўдары па далейшых ворагах і мішэнях:

27 [апошні пункт Пастановы-1933]: Даручыць Народнаму Камісарыяту Асьветы і Прэзыдыуму Беларускай Акадэміі Навук арганізаваць сыстэматычную навуковую працу па далейшым разьвіцьці і ўпарадкаваньні беларускага правапісу, усяе граматыкі і тэрміналёгіі, а таксама арганізаваць новае выданьне беларуска-рускіх слоўнікаў, вытраўляючы з беларускай мовы ўсялякія буржуазна-нацыяналістычныя плыні і скажэньні.

На калене пісана

Шырэйшая грамадзкаясьць атаесамляе зьмест рэформы 1933 г. зь дзейнымі дагэтуль Правіламі-1959. Аднак у сапраўднасьці артаграфічныя зьмены канца 1950-х вельмі **істотна зьмянілі графічнае аблічча мовы, але не прынеслі спрашчэньня**. Некаторыя з уведзеных рэформаю правілаў прапаноўвалася зьмяніць ужо ў наступных правапісных праектах (1939 і 1951 гг.), і гэта зрабілі практычна адразу ж у выніку зьмены палітычнага рэжыму — пасля «разьвянчання культуры асобы» (1956), пра што будзе гутарка ніжэй.

Часовасьцю, апэратыўнасьцю Пастановы-1933 як бы *злагоджваліся* відавочныя хібы дакумэнту — яго *супярэчлівасьць, нявыверанасьць, эскізнасьць*, нават *нехайнасьць*. Зрэшты, гэтак пасьпешліва, похапкам створаны тэкст наўрад ці мог быць падрыхтаваны лепш. Зь іншага боку, ад яго й не патрабавалася быць дасканалым — усё можна паправіць, перапісаць, загадаць і адмяніць загад.

Вядома ж, ня ўвесь тэкст Пастановы-1933 зьявіўся за месяц — ён пераняў усе прапановы Праекту-1933, якія прадугледжвалі збліжэньне з расейскаю моваю²³.

²³ Вынятак складае прапанова, зробленая ўжо ў працэсе абмеркаваньня і ўключаная ў брашуру ў якасьці дадатку да асноўнага тэксту Праекту-1933 — пісаць **-й** на канцы пачатковае формы дзеепрыметнікаў: *пануючы**й**, існаваўшы**й***, каб разьвесці іх напісаньне (і, мусіць, вымаўленьне) з адпаведнымі дзеепрыслоўямі. Гэтая ідэя ня страціла прывабнасьці й для некаторых нашых сучасьнікаў (гл., напр.: А. П. Груца.

Як расейскацэнтрычнае таксама належыць інтэрпрэтаваць правіла пра напісаньне прыставак праз апостраф: *з'езд* (замест тарашкевіцкага *зьезд*) на ўзор расейскага *с'езд*. Рэч у тым, што рэформа расейскага правапісу 1918 г. касавала **ъ** на канцы словаў, пакідаючы яму функцыю «разьдзяленьня» на сутыку прыстаўкі й кораня. Аднак каб выдаўцы й друкары ня мелі спакусы ўжываць **ъ** у дарэформавай функцыі, гэтую літару фактычна вывелі са стандартавага друкарскага набору, таму яе пачалі замяняць апострафам. Вяртаньне **ъ** у знаёмай нам якасьці «разьдзяляльнага знака» адбылося толькі пад канец 1930-х, калі рэформа расейскага правапісу ўтрывалілася ў практыцы.

Дарэчы, правіла пра замену разьдзяляльнага **ь** апострафам з Праекту-1933 «кантрабандую» працягнула ў Пастанову-1933 напісаньне праз апостраф і ў тых выпадках, дзе ў расейскай мове пішацца разьдзяляльны **ь**: *Лавуаз'е* (арт. 8) — параўн. расейск. *Лавуазье*. Аднак ужо ў Праекце-1951 гэтую разьбежнасьць паміж беларускім і расейскім напісаньнямі прапаноўвалася скасаваць, што й зрабілі ў Правілах-1959.

І менавіта гэтая, «успадкаваная» ад Праекту-1933, частка дакумэнту тэхнічна падрыхтаваная найлепш. А вось «арыгінальныя» пункты Пастановы-1933 утрымліваюць супярэчнасьці, фактычныя й мэтадалягічныя памылкі ды недагледы. Асабліва вылучаецца гэтым арт. 17, зь якога складаецца асобны разьдзел, — «Правапіс уласных імёнаў, прозьвішчаў і географічных назваў»:

Імёны іншых моў і географічныя назвы... падпарадкаваць наступным правілам беларускага правапісу:

а) аб аканьні (з захаваньнем «э», «е»): Чэрнышэўскі, Шэўчэнка, Плеханаў, Жэлезнаў...

в) аб дзеканьні і цэканьні, калі зычныя «д» і «т» зьяўляюцца мяккімі ў іншай мове (Дзержынскі, Владзівасток, Дзюрынг)...

д) імёны іншых моў і географічныя назвы не перакладаць як у поўным напісаньні, так і ў скарачаным, і пачатковае «О», «В», «Т», «Сч» пісаць праз «О», «В», «Т», «Сч»: Іосіф Вісарыёнавіч Сталін, І. В. Сталін, Орджанікідзе, Терехаў, Владзікаўказ...

1. Ужо самая назва разьдзелу ўтрымлівае нутраную супярэчнасьць: *прозьвішчы і географічныя назвы* як элемэнты ўваходзяць у сэмантычнае поле *ўласныя назвы*.
2. У пункце *а* фактычна вядзецца не пра аканьне (неадрозьненне **э** і **о** ў ненаціскным становішчы), а пра яго сэгмэнт — пераход ненаціскага **о** ў **а**; апроч таго, як вынікае з абмоўкі «з захаваньнем... е», у іншамоўных словах адмяняецца яканьне, але беспасярэдняй згадкі пра яканьне няма.

Надзённыя праблемы беларускага мовазнаўства на пачатку XXI стагоддзя // Граматычны лад беларускай мовы. Шляхі гістарычнага развіцця і сучасныя тэндэнцыі: Матэрыялы міжнароднай навуковай канфэрэнцыі, Мінск, 29—30 кастрычніка 2007 г. Нацыянальная Акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства. Мінск, 2007. С. 13—16. С. 15).

ЗЬМІЦЕР САЎКА

3. У пункце в:

- скарыстаны тэрмін *цэканьне*, г. зн. вымаўленьне **ц** на месцы **ч** (або *цоканьне*: *цорны* замест *чорны*), тут жа мусіў быць іншы тэрмін — *цэканьне*;
- складальнікі дакумэнту апэлююць да выпадку, калі «д» і «т» зьяўляюцца мяккімі ў іншай мове», аднак у пададзенай ілюстрацыі *Дзюрынг* (< *Dühring*) **d** зыходна — ня мяккі, хоць бы таму, што ў нямецкай мове няма апазыцыі паводле цвёрдасьці/мяккасьці, інакш кажучы, гаварыць пра мяккасьць нямецкіх зычных бессэнсоўна; мяккасьць узнікае якраз у расейскай мове пры асваеньні нямецкага **düh** як [д'у]; такім чынам пад «мяккасьцю ў іншай мове» маецца на ўвазе мяккасьць у расейскай.

4. У ілюстрацыйным шэрагу да пункту в (дарэчы, занадта кароткім) усе тры прыклады — на дзеканьне.

5. У пункце д:

- норма пісаць **о**- на пачатку ўласных назваў (*Орджанікідзе*) пярэчыць аканьню — пункту а;
- норма пісаць **т**- на пачатку ўласных назваў (*Терехаў*) пярэчыць цеканьню — пункту в;
- першыя дзьве ілюстрацыі (*Іосіф Вісарыёнавіч Сталін, І. В. Сталін*) ня маюць дачынення да зместу правіла, калі, вядома, не дапусьціць, што нехта меў бы сьмеласьць называць Сталіна *Восіпам* ці *Язэпам* (гэтыя словы ў Пастанове-1933 згадваюцца ніжэй, як магчымыя для ўжываньня толькі ў дачыненні беларусаў);
- няма ніводнай ілюстрацыі на спалучэньне **Сч**²⁴.

З аднаго боку рэформа падпарадкоўвала аканьню ненаціскны **о** ў пазычаньнях. З другога — абвясчала ўтварэньне новай, *артаграфічна-палітычнай* (!) катэгорыі — саветызмаў, г. зн. «інтэрнацыянальных рэвалюцыйных словаў», якія, наадварот, **не падпарадкоўваліся аканьню**. Такім чынам, напісаньне слова, ступень яго асвоенасьці беларускаю моваю залежала ад яго *ідэйнага зместу*.

Дазволім сабе ўсяго адну цытату, якая ня толькі дэманструе беспрынцыпнасьць рэформы й рэфарматараў у пытанні аканьня, але й проста выдатна ілюструе іх рыторыку:

Шмат нацдэмы нашкодзілі ў пытаньнях «оканья» ў словах іншамоўнага па-

²⁴ Відаць, меліся на ўвазе прозьвішчы і ўласныя назвы нахштальт расейск. *Счастливец*. Адпаведнае правіла знаходзім у Праекце-1930: «Правіла 61. Іншаславянскія імёны, прозьвішчы і географічныя назвы запісваюцца беларускім правапісам з перадачай беларускага аканья, зацьвядзелых зычных, дзеканья і цеканья, «ў» нескладовага зам. «в» перад зычнымі і ў канцы слоў і беларускіх канчаткаў... *Увага*. Іншая фонэтызацыя іншаславянскіх уласных іменьняў і прозьвішчаў не дапускаецца. Прыклады: ... Счасліўцаў (а не Шчасліўцаў)...» (Беларускі правапіс (праект)) / Апрацаваны Правапіснай Камісіяй Беларускае Акадэміі Навук. Менск, 1930. С. 38.)

ходжаньня. Такія словы, як «кааперацыя, калгас, трактар» і іншыя, пісалі праз «о», матывуючы гэта правіла тым, што слова «калгас, кааперацыя» і другія не прыняты беларускай мовай, не ўваілі ў быт, што яны па сваёй прыродзе чужыя беларускай мове. Што словы «калгас» і падобныя ім чужыя і варожыя нацдэмам, гэта зразумела, як і зразумела буржуазна-класавая «апрацоўка» правапіса нацдэмаўскімі «слупамі мовазнаўства».

Улічваючы працэс асваення шырокімі працоўнымі масамі слоў іншамоўнага паходжаньня, мы абавязаны гэтыя словы перадаваць згодна іх вымаўленьня, г. зн. праз «аканне», што ў пастанове СНК аб зменах у правапісе і праведзена.

Інтэрнацыянальна-рэвалюцыйныя словы, словы, якія народжаны пролетарскай рэвалюцыяй і якія ва ўсіх мовах сусвета пашырыліся вымаўленьнем праз «о», і ў нашым новым правапісе гэтая рэвалюцыйная якасць захавана. Словы «комуна»... [далей — фактычна цытата з Дадаткаў да Пастановы-1933, пра які гл. ніжэй] — пішуцца і ў нас праз «о», г. зн. захоўваецца ў корані іх першакрыніца і гэтым мова ўздываецца на новую вышэйшую ступень развіцця па шляху пролетарскага інтэрнацыяналізма²⁵.

* * *

Праз тры месяцы пасля прыняцця першае «правапіснае» пастановы, 3 снежня 1933 г., Галадзед падпісаў новую пастанову СНК «Дадаткі да пастановы СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапіса», якая «ўдасканалывала» жнівеньскі дакумэнт:

— пашыраўся сьпіс саветызмаў (да словаў: *рэвалюцыя, совет, большэвік, комуна, соцыялізм, комунізм, Комінтэрн* — дадаваліся: *комсомол, піонер, Профінтэрн*);

— папаўняўся сьпіс ілюстрацыяў да арт. 17.д: *Владзімір Ільіч Ленін, В. І. Ленін, Терэк, Терэхоўка, Владзімірскі, Теер*. Тут жа выпраўлялася відавочна памылковае напісаньне *Терехаў*, дапушчанае ў Пастанове-1933;

— абмяжоўвалася (здавалася б!) выкарыстаньне дзеепрыметнікаў незалежнага стану толькі выпадкамі, «калі яны азначаюць соцыяльны сэнс, напрыклад: пануючы клас», інакш кажучы, у вельмі вузкім сэгмэнце словаўжываньня²⁶. На практыцы ж калькаваньне расейскіх дзеепрыметнікаў на той момант ужо набыло сілы ў межах агульнамоўнага зрасейшчання, таму гэтая абмоўка ніяк не маг-

²⁵ Андрэй Александровіч. Класавая барацьба на мовазнаўчым фронце і рэформа правапіса беларускай мовы [даклад на агульным сходзе пісьменьнікаў гор. Менска] // Пісьменнікі БССР аб рэформе правапісу беларускай мовы. Менск: Выд-ва БАН, 1934. С. 12—27. С. 21.

²⁶ Гэты пункт Палітычная камісія абмяркоўвала адмыслова на паседжаньні яшчэ 4 ліпеня 1933 г.: «В остальных случаях деепричастие не вводится, а написание соответствующих слов подчиняется прежнему правописанию» (Гісторыя беларускага мовазнаўства... С. 167).

ЗЬМІЦЕР САЎКА

ла паўстрымаць працэсу пранікнення нехарактэрных для беларускай мовы дзе-епрыметнікавых формаў ува ўсе сфэры ўжывання мовы²⁷.

Прыняццём Дадаткаў закончыўся першы этап правапіснае рэформы 1933 г. Яшчэ ў хрушчоўскую «адлігу» і скрайняя непаслядоўнасць, і русіфікацыйныя мэты рэформы прызнаваліся за відавочныя:

*...не ўрэгуляваным засталася правіла аб перадачы акання і якання. Шматлікія неабгрунтаваныя выключэнні з гэтага правіла не ўносілі жаданай палёгка пры напісанні іншамоўнай лексікі, вельмі складаным і неўпарадкаваным было правіла напісання складаных слоў. Выклікала цяжкасці і арфаграфічны разнабой правіла аб пераходзе **д і т** у **дз' і ц'**. Блытана і супярэчліва былі сфармуляваны правілы напісання імёнаў, прозвішчаў і геаграфічных назваў...*

Тым не менш, нягледзячы на недахопы, пастанова СНК БССР увогуле выканала сваю задачу²⁸...

...наколькі гэта магчыма, наблізіць беларускі правапіс да рускага²⁹.

(Працяг будзе.)

²⁷ Паддаліся «прагрэсіўным тэндэнцыям» нават такія мастакі слова, як Якуб Колас; каб пераканацца ў гэтым, дастаткова параўнаць часціню ўжывання названае катэгорыі дзеепрыметнікаў у розных кнігах рамана «На ростанях», напісаных у розны час. Хоць сам Колас крытыкаваў выкарыстаньне такіх формаў у беларускай мове (Павел Сцяцко. *Культура мовы*. Мінск, 2002. С. 49).

²⁸ Я. М. Камароўскі. *Беларускі правапіс*. Мінск, 1965. С. 31—32.

²⁹ Тамсама. С. 25.

КАМІЛЬ КЛЫСІНСКІ

Покер з Лукашэнкам

У адрозненне ад папярэдніх спроб паляпшэння ўзаемаадносін паміж Мінскам і Бруселем, гэтым разам абодва бакі сур'ёзна зацікаўленыя ў тым, каб дасягнуць паразумення. Вызваленне прэзідэнцкім указам у жніўні 2008 г. апошніх беларускіх вязняў, якіх міжнародная супольнасць лічыла палітычнымі зняволенымі, стварыла магчымасць для аднаўлення дыялогу на восі Мінск — Брусель. Адыграла тут сваю ролю і жнівеньская вайна ў Грузіі. Аднак дзеянні еўрасаюзаўскай дыпламатыі сведчаць, што яна паўтарае кардынальныя памылкі папярэдніх гадоў. У найгоршым выпадку гэта можа спрычыніцца да згортвання ўсяго працэсу, а ў найлепшым — скончыцца нявыгаднай для Бруселя раскладкай сіл.

ПАЧАТАК ПЕРАЛОМУ

Увосень 2006 г. Брусель прадставіў беларускім уладам свае новыя прапановы пад назвай «Што Еўрасаюз можа даць Беларусі». Дакумент утрымліваў дванаццаць канкрэтных патрабаванняў адносна дэмакратызацыі, а таксама шэраг магчымых — у выпадку іх рэалізацыі — узнагарод у адказ. Паводле задумы аўтараў, гэта павінна было стаць выйсцем з патавага становішча, якое ўжо шмат гадоў захоўвалася ў дачыненнях паміж Беларуссю і ЕС, а таксама рэальным інструментам дэмакратызацыі беларускага рэжыму. Тым часам Мінск ацаніў выстаўленне такіх патрабаванняў як дыктат і незаконнае ўмяшанне ва ўнутраныя справы суверэннай дзяржавы. Пералому ва ўзаемаадносінах Мінска і Бруселя паспрыяла толькі паступовая змена расійскай палітыкі ў дачыненні да Беларусі, пачатак якой быў пакладзены ў канцы 2006 — пачатку 2007 гг. Каб дамагчыся ад Мінска

Каміль Клысінскі — аналітык варшаўскага Цэнтру ўсходніх даследаванняў. Гэты аналіз быў напісаны для часопісу «Nowa Europa Wschodnia», адкуль перадрукоўваецца з ласкавай згоды рэдакцыі і аўтара.

саступак у кірунку рэальнага будаўніцтва Саюзнай дзяржавы, а таксама забяспечыць магчымасць расійскім кампаніям выкупіць кантрольныя пакеты стратэгічных прамысловых прадпрыемстваў, Расія вырашыла пайсці на змяншэнне субсідый для беларускай эканомікі. У трох новых дагаворах, якія вызначалі ўмовы пастаўкі газу, нафты і ўзаемнага гандлю, былі акрэсленыя формулы, паводле якіх меўся адбыцца пераход да рыначных прынцыпаў эканамічнага супрацоўніцтва. Тым самым апынуліся пад пагрозай перадумовы так званага беларускага эканамічнага цуду, які вынікаў перш за ўсё з нізкіх цэнаў на энерганосьбіты, а таксама шматлікіх прэферэнцый для беларускіх тавараў на расійскім рынку.

Актывізацыя палітыкі Крамля адносна Мінска прывяла да таго, што на Захадзе ўсё часцей пачалі задумвацца аб магчымасці страты Беларуссю незалежнасці і звязанай з гэтым патрэбе наладзіць дыялог з кіроўным рэжымам. Да таго ж і сам Лукашэнка, адчуваючы расійскі прэсінг, усё часцей падаваў сігналы добрай волі на адрас заходнееўрапейскіх сталіц. Беларускі бок асаблівы націск рабіў на атрыманне заходніх інвестыцый, крэдытаў і тэхналогій, якія мелі кампенсаваць былую падтрымку з боку Расіі. Важнай падзеяй было падпісанне 7 сакавіка 2007 г. пагаднення паміж Беларуссю і ЕС пра адкрыццё ў Мінску прадстаўніцтва Еўрапейскай камісіі. Гэтым завяршыліся перамовы, што цягнуліся больш як два гады. Але ўжо ў канцы сакавіка адбыліся жорсткія рэпрэсіі супраць апазіцыі, якія былі ўспрынятыя як праява незацікаўленасці рэжыму ў якой бы там ні было дэмакратызацыі. Як вынік, і еўрасаюзаўская дыпламатыя, і ўрады большасці дзяржаваў — удзельніц ЕС не наважыліся пачынаць палітычнага дыялогу і занялі пазіцыю чакання. Затое адбылося ажыўленне ў эканамічнай сферы. З пачатку 2008 г. беларускія ўлады зрабілі шэраг захадаў, накіраваных на паляпшэнне інвестыцыйнага клімату, у сувязі з чым усё больш заходніх фірмаў выказвалі зацікаўленасць у размяшчэнні ў Беларусі свайго капіталу.

ІМПУЛЬС ДЛЯ НОВАГА АДКРЫЦЦЯ

Нягледзячы на супярэчнасці, што пралеглі паміж бакамі, кожны з іх усведамляў неабходнасць пачатку дыялогу. Бракавала толькі апошняга імпульсу, які запусціў бы гэты працэс. Паваротны момант настаў у жніўні 2008 г., калі адбыліся дзве важныя паводле сваіх вынікаў падзеі — расійская ваенная аперацыя ў Грузіі і вызваленне беларускім прэзідэнтам апошніх зняволеных, якія міжнароднай супольнасцю прызнаваліся палітычнымі. Першая падзея адраділа на Захадзе страх перад расійскім неаімперыялізмам — агрэсіўнай палітыкай вяртання кантролю над былымі савецкімі рэспублікамі, у тым ліку і Беларуссю. У сувязі з гэтым актуальнае ад пачатку 2007 г. пытанне пра перспектывы беларускай незалежнасці набыло яшчэ большае значэнне. У сваю чаргу, другая падзея мела істотную сімвалічную вагу, паколькі азначала выкананне аднаго з дванаццаці памянёных вышэй пунктаў ЕС, што было добрай і бяспечнай падставай для пачатку афіцыйных перамоў з Мінскам. Паколькі расійскае ўварванне ў Грузію дало еўрасаюзаўскай дыпламатыі дадатковую матывацыю для актывізацыі па-

літыкі ў дачыненні да Беларусі, вызваленне палітычных вязняў аказалася нечым накшталт нагоды для такога павароту. У выніку ўжо ў жніўні з'явіліся першыя афіцыйныя выказванні прадстаўнікоў ЕС, у якіх пазітыўна ацэньваліся жэсты беларускага боку. Апроч таго, адбылося некалькі сустрэчаў прэм'ер-міністраў і міністраў некаторых дзяржаваў — удзельніц ЕС (у тым ліку кіраўніка польскага МЗС Радаслава Сікорскага) з іх беларускімі калегамі. Нягледзячы на гэта, на саміце ЕС у той час не было прынята ніякага канкрэтнага рашэння наконт Беларусі (перш за ўсё з прычыны супраціўлення Нідэрландаў), а было заяўлена пра залежнасць далейшага дыялогу ад ходу выбараў у беларускі парламент, назначаных на 28 верасня.

ДЫЯЛОГ НЕ ЗВАЖАЮЧЫ НІ НА ШТО

Насуперак шматлікім запэўніванням беларускіх уладаў пра жаданне правесці ўвосень 2008 г. дэмакратычныя выбары, як сам ход кампаніі, так і падлік галасоў не адпавядалі міжнародным стандартам дэмакратыі. Гэта знайшло пацвярджэнне ў папярэдніх і канчатковай справаздачах назіральнай місіі АБСЕ. Тым не менш, Брусель не выступіў з катэгарычнай заявай пра зрыў толькі што адноўленага дыялогу, звярнуўшы замест гэтага ўвагу на менш рэпрэсіўны характар выбараў, а таксама на большую адкрытасць уладаў у дачыненні да міжнародных назіральнікаў. Больш за тое, 3 кастрычніка беларускі міністр замежных справаў Сяргей Мартынаў атрымаў афіцыйнае запрашэнне на запланаваны на 13 кастрычніка ў Люксембургу саміт міністраў замежных справаў. Падчас сустрэчы на вышэйшым узроўні ўдалося дасягнуць згоды і прыняць рашэнне аб прыпыненні на шэсць месяцаў візавых санкцый у дачыненні да трыццаці шасці з сарака аднаго беларускага чыноўніка, у тым ліку і да самога Аляксандра Лукашэнкі. Афіцыйна гэты крок быў патлумачаны адсутнасцю ў дадзены час у Беларусі палітычных зняволеных. Адначасова беларускаму боку быў выстаўлены шэраг умоваў, выкананне якіх магло б падоўжыць рэжым прыпынення санкцыяў ці нават прывесці да іх поўнага скасавання ў красавіку 2009 г., г. зн. пасля таго як міне першы выпрабавальны тэрмін. Гэта быў выразны сігнал аб гатоўнасці адысці ад палітыкі ізаляцыі і адначасова заклік да рэформаў. Аднак прыняцце такога важнага і далёкасяжнага рашэння неўзабаве пасля недэмакратычных выбараў стварала ўражанне прыняцця беларускага статус-кво дзеля вышэйшых мэтаў. З гэтай прычыны частка беларускай апазіцыі (галоўным чынам у кулуарных размовах) выступіла з крытыкай пацяплення ўзаемаадносін паміж Мінскам і Бруселем. Сярод найбольш частых абвінавачанняў вылучаліся тэзісы пра здраду палітыцы адстойвання дэмакратычных каштоўнасцяў на карысць здабыцця эканамічнай і геапалітычнай выгады, пра падзел беларускай эканомікі паміж асобнымі дзяржавамі, зацікаўленымі ў інвестыцыях, пра цынічны «гандаль» палітычнымі вязнямі, нарэшце, пра вядзенне перамоваў з беларускім урадам пры поўным адхіленні ад гэтага працэсу прадстаўнікоў апазіцыі. Гучала таксама меркаванне, што ў сувязі з расійскім прэсінгам і фінансавым крызісам варта было б

яшчэ больш ізаляваць рэжым Аляксандра Лукашэнкі і такім чынам змусіць яго да дэмакратызацыі. Пакідаючы ўбаку істотны эмацыйны складнік такіх абвінавачанняў, варта адзначыць, што рэалізацыя падобных канцэпцый магла б прывесці да дэстабілізацыі ўнутранай сітуацыі ў Беларусі, а пры цяперашнім стане апазіцыйных групавак гэта зусім не абавязкова пацягнула б за сабой перамогу дэмакратыі над аўтарытарызмам.

МАЛЫЯ САСТУПКИ ЗА ВЯЛІКІЯ ПАЛЁГКИ

Незалежна ад гэтых крытычных меркаванняў беларуска-еўрапейскі дыялог працягваўся далей. З лістапада мінулага года ў Мінск прыбыла спецыяльная дэлегацыя Еўракамісіі на чале з намеснікам Генеральнага дырэктара бюро Еўрапейскай камісіі ў замежных справах Х'юга Мінгарэлі, які прадставіў беларускім уладам пералік з пяці патрабаванняў далейшых зменаў пад працоўнай назвай «Дарожная карта». У яе ўвайшлі наступныя пункты: увядзенне мараторыю на асуджэнне грамадзянаў паводле палітычных матываў, унясенне зменаў у выбарчае заканадаўства, пашырэнне магчымасцяў для дзейнасці незалежных СМІ, стварэнне ўмоваў для раўнапраўнага функцыянавання палітычных партыяў, а таксама выключэнне з Крымінальнага кодэксу артыкулаў, якія застасоўваліся для пераследу дзеячаў апазіцыі. У часе сустрэчы з намеснікам прэм'ер-міністра Беларусі Андрэем Кабяковым Мінгарэлі заявіў, што правядзенне рэформаў у згаданых вышэй галінах дазволіць паступова далучыць Беларусь да Еўрапейскай палітыкі добрасуседства, у рамках якой станецца магчымай інтэнсіфікацыя эканамічнага і палітычнага супрацоўніцтва, палягчэнне візавага рэжыму, а таксама пашырэнне міжасабістых кантактаў. Такая пастаноўка пытання, будучы цалкам правільнай з маральнага гледзішча, нясе ў сабе, аднак, сур'ёзную рызыку паўтору галоўнай памылкі ўжо згаданага тут папярэдняга еўрасаюзаўскага дакумента «Што Еўрапейскі Саюз можа даць Беларусі».

Прапанаваныя на пачатку 2008 г. пастулаты гэтаксама ставяць эканамічнае супрацоўніцтва ў залежнасць ад выканання палітычных паводле сваёй прыроды ўмоваў. Ужо 6 лістапада МЗС Беларусі, падводзячы вынікі перамоваў з дэлегацыяй Еўракамісіі, выступіў з заявай, у якой сярод іншага сцвярджалася, што Рэспубліка Беларусь не прымае ўзаемаадносінаў з еўрапейскімі партнёрамі на аснове «дарожных картаў», але працягвае кансультацыі дзеля пераходу да канкрэтнага супрацоўніцтва ў такіх сферах, як гандлёва-эканамічныя стасункі, транзіт, развіццё транспартнай інфраструктуры, энергетычная бяспека; што Рэспубліка Беларусь нічога ні ад кога не патрабуе, а толькі прапануе супрацоўніцтва там, дзе — на яе думку — Еўрасаюз таксама можа здабыць для сябе немалую карысць.

Такім чынам, Мінск не зацікаўлены ні ў сур'ёзных саступках у сферы дэмакратызацыі, захавання правоў чалавека, свабоды слова, сходаў і да т. п., а таксама аб'ектыўна не гатовы да іх. З гледзішча Аляксандра Лукашэнкі, любыя сістэмныя змены ў згаданых галінах — гэта непасрэдная пагроза ягонай уладзе, а таксама палітычнай сістэме, што будавалася ім на працягу ўсіх гэтых гадоў, з чым

пагаджаецца таксама значная частка наменклатуры (асабліва тая, што звязаная з сілавымі структурамі). Адначасова дзяржаўны апарат, які робіцца ўсё больш тэхнакратычным (у тым ліку адміністрацыя прэзідэнта, якую ўжо некалькі месяцаў узначальвае Уладзімір Макей), усведамляе неабходнасць крокаў насустрач еўрасаюзаўскім прапановам. Аднак з прычыны вышэйзгаданых сістэмных абмежаванняў магчымымі з'яўляюцца толькі сімвалічныя жэсты і дробныя — хоць і эфектныя ў прапагандысцкіх адносінах — змены, накшталт рэгістрацыі руху Аляксандра Мілінкевіча «За свабоду» ці вяртання ў сістэму дзяржаўнага распаўсюду газетаў «Народная воля» і «Наша Ніва». Дастаткова пэўным выглядае таксама захаванне мараторыю на крымінальныя прысуды паводле палітычных матываў, паколькі гэтае патрабаванне — адзінае, якое не вымагае ніякіх дзеянняў з боку ўладаў. Адмаўляючы магчымасць паглыбленай дэмакратызацыі, беларускі бок у якасці галоўнага прадмета дыялогу прапануе эканамічную, гандлёвую, энергетычную, транспартную, экалагічную і іншую падобную тэматыку — інакш кажучы, усе пытанні, далёкія ад канфлікту каштоўнасцяў, але якія могуць прынесці бакам рэальную карысць. Ужо на самым пачатку дыялогу беларускія ўлады выразна сфармулявалі свае чаканні, сярод якіх на першым месцы знаходзіцца падпісанне з Еўрасаюзам гандлёвага пагаднення ці нават, калі браць шырэй, дагавора аб партнёрстве і супрацоўніцтве. У прыведзеным вышэй кантэксце паўторнае стаўленне ўсялякіх больш-менш сур'ёзных захадаў у залежнасць ад палітычных саступак пагражае чарговай блакадай пашырэння рэальнага супрацоўніцтва. У сваю чаргу, калі ЕС будзе паводзіць сябе ў гэтай справе менш прыныпова і задаволіцца пералічанымі вышэй касметычнымі саступкамі Мінска, а ўзамен не толькі падоўжыць у красавіку 2009 г. рэжым прыпынення санкцый, але і зробіць даступнымі для Мінска хоць бы частку інструментаў Еўрапейскай палітыкі добрасуседства, то гэта прывядзе да вельмі нявыгаднай для Еўрасаюза перагаворнай пазіцыі, паколькі Мінск за мізэрныя паслабленні (нават не саступкі) атрымае рэальныя магчымасці эканамічнага супрацоўніцтва. Выглядае на тое, што рэалізацыі менавіта такога варыянту дыялогу паміж ЕС і Беларуссю будзе ў наступныя некалькі месяцаў спрыяць адсутнасць выразных і сістэматызаваных патрабаванняў да беларускіх уладаў. Добрым прыкладам гэтага была арганізаваная 3 снежня ў Бруселі прэзентацыя агульных прынцыпаў усходняй палітыкі Еўрасаюза, абапертай на польска-шведскім праекце «Усходняга партнёрства». Еўракамісар па замежнай палітыцы Беніта Ферэра-Вальднер заявіла, што Беларусь можа быць ахопленая дзеяннямі, накіраванымі на стварэнне зоны свабоднага гандлю паміж ЕС і шасцю постсавецкімі рэспублікамі, аднак пры ўмове «здавальняючага» прагрэсу на шляху лібералізацыі і дэмакратызацыі. Такім чынам, зноў можа атрымаць перамогу мысленне ў катэгорыях «палітыка перш за ўсё».

ЦЫНІЗМ ЦІ ЗАХАВАННЕ ТВАРУ?

Адзіны спосаб пазбегнуць сур'ёзных праблемаў — гэта аддзяліць у рамках дыялогу асобныя тэмы адной ад другой, іншымі словамі — звязаць саступкі Мінска

з сустрэчнымі крокамі ЕС у той жа самай сферы (напрыклад, эканамічныя паралёгі з боку ЕС у абмен на эканамічныя рэформы ў Беларусі і г. д.). Падаецца, што такі падыход мае ў сабе прынамсі некалькі перавагаў — магчымасць хуткага пераходу да перамоваў па пытаннях, найменш супярэчлівых для бакоў на дадзеным этапе (эканамічных, гандлёвых, транспартных, візавых, эканамічных, сацыяльных і г. д.); павелічэнне шанцаў на схіленне беларускіх уладаў да правядзення глыбокіх і сістэмных эканамічных рэформаў; упарадкаванне і сістэматызацыя дыялогу; хуткае змякчэнне візавага рэжыму, што пацягне пашырэнне міжасабістых кантактаў; ураўнаважванне перавагаў, даступных для абодвух бакоў; прадухіленне дакораў за пакупку лаяльнасці да маральных каштоўнасцяў за інвестыцыі, крэдыты, тэхналогіі і гандлёвыя дагаворы, а таксама — што сёння выглядае найбольш істотным, асабліва ў кантэксце фінансавага крызісу, — узмацненне эканамічнай і фінансавай незалежнасці Беларусі ад Расіі. Апроч таго, заахвочванне і паслядоўная падтрымка найбольш рэальных на сёння карэнных эканамічных рэформаў у Беларусі хоць і не цягне за сабой імгненнай дэмакратызацыі, але ж робіць незваротным працэс трансфармацыі беларускай дзяржаўнай мадэлі. У далейшай перспектыве такі падыход можа быць перанесены і на палітычную сітуацыю. Галоўнай слабасцю гэтай канцэпцыі з’яўляецца надзвычай малая прыцягальнасць для Мінска патэнцыйных палітычных ініцыятываў ЕС, што вынікае хоць бы з адсутнасці ў Беларусі прэтэнзій стаць членам Еўрасаюза. У найгоршым варыянце гэта можа прывесці да поўнага спынення перамоваў у палітычнай плоскасці. Аднак адсутнасць у беларускага рэжыму якіх-небудзь амбіцый для дасягнення сур’ёзных палітычных саступак змяншае рызыку рэальных стратаў, спрычынёных вывядзеннем эканамічных пытанняў за межы палітычнага дыялогу. Існуе вялікая імавернасць таго, што дастатковай цаной за магчымыя дробныя крокі будзе падаўжэнне рэжыму прыпынення візавых санкцый у красавіку 2009 г. Уяўляецца, што пэўныя шанцы на больш гнуткую палітыку ў дачыненні да Мінска дае польска-шведская канцэпцыя «Усходняга партнёрства», якая прадугледжвае дыферэнцыяцыю меркаваных дзеянняў і патрабаванняў у залежнасці ад канкрэтнай краіны, яе спецыфікі і чаканняў ад супрацоўніцтва з Еўрапейскім Саюзам. Зразумела, такая мадыфікацыя стратэгіі аб’яднанай Еўропы ў дачыненні да Беларусі выкліча хвалю абвінавачванняў у скрайнім цынізме і капітуляцыі перад Лукашэнкам, але ж толькі ў гэтым выпадку заходнія прапановы будуць сапраўды канкурэнтаздольнымі на фоне сілавой і гнуткай расійскай палітыкі.

З польскай мовы пераклаў Сяргей Петрыкевіч

ІРЫНА ВІДАНАВА

3D-прастора беларускай моладзі

У заходняй тэрміналогіі тых, хто быў народжаны ў 1980—1990-я гг., прынята называць «пакаленьнем Y» у супрацьвагу «пакаленьню X», прадстаўнікі якога зьявіліся на сьвет паміж 1964 і 1981 гг. Пры дапамозе набору характарыстык дасьледчыкі спрабуюць зразумець сьветапогляд і стыль жыцьця кожнай генэрацыі, а таксама іх уплыў на разьвіцьцё грамадства.

Юнацтва пакаленьня X прыпала на 1980-я з уласьцівымі для іх тэлебумам, відэагульнямі і першымі пэрсанальнымі кампутарамі — эпоху камфорту, ідэальную для аўтаномнага існаваньня і незалежнасьці. Але гэта таксама быў час, калі сацыяльны статус, спажывецкі культ ды грошы сталі выводзіць фінансавы дабрабыт і кар’ерны рост на першыя месцы ў сыстэме каштоўнасьцяў, што ў сваю чаргу выклікала сярод тагачаснай моладзі пэўнае адпрэчваньне і страту ілюзіяў. Паводле стэрэатыпнага ўяўленьня, пакаленьне X — гэта цынічныя, расчараваныя і немагчываваныя абібокі, якія адзяваюцца ў стылі грандж, слухаюць альтэрнатыўную музыку і жывуць з бацькамі, бо так і не знайшлі працы. Твор канца 1990-х, чалавек з пакаленьня Y, валодае абвостраным пачуцьцём асабістай свабоды, адрозьніваецца высокімі патрабаваньнямі да сябе і працадаўцаў, патрабуе крэатыўнага падыходу і ставіцца да калегаў як да крыніцаў атрыманьня ведаў.

Натуральна, што такія спрошчаныя вызначэньні не адлюстроўваюць усёй шматграннасьці і складанасьці кожнай генэрацыі. Тым ня менш, ХУ сыстэмы каардынатаў яўна недастаткова, каб зразумець, чым жывуць і дыхаюць сёньняш-

Ірына Віданова — гісторык, галоўны рэдактар незалежнага моладзевага часопісу «Студэнцкая думка» (цяпер мультымэдыйны часопіс «CDtag»). Піша артыкулы на моладзевую праблематыку, праводзіць сацыялягічныя дасьледаваньні моладзевай думкі ў Беларусі. Апошняя публікацыя ў «ARCHE» — аналіз «Новыя СМІ» як форма моладзевага супраціву» (9/2008).

нія маладыя беларусы, якія, здаецца, спалучаюць у сабе рысы, уласцівыя некалькім пакаленьням. Яны нарадзіліся ў час заката СССР і ў час незалежнасьці Беларусі — у эпоху імклівых зьменаў грамадзка-палітычнай сытуацыі і наагул умоваў жыцьця. Ім падабаецца вопратка ад сусьветна вядомых брэндаў, заходні лайфстайл і новыя тэхналёгіі. Яны маюць высокія чаканьні ад жыцьця і гатовыя прыкласьці шмат намаганьняў дзеля дасягненьня сваіх мэтаў, аднак ня супраць скарыстацца дабротамі, што даюцца ўладамі ў абмен на ляяльнасьць. Ім хочацца асабістай свабоды, але толькі адзінкі гатовыя за яе змагацца. Яны зьнітаваныя з сусьветам праз інтэрнэт, аднак зрэдку пакідаюць межы Беларусі. На паверхні моладзевая жыцьцё можа падацца шэрым і аднастайным, але варта толькі крыху заглябіцца, каб патрапіць у бурлівы вір шматлікіх субкультураў і кам'юніці на любы густ. Падобна 3D-фільмам і кампутарным гульням, беларуская моладзь жыве ў трохмернай прасторы, што вымяраецца вышынёй, шырынёй і глыбінёй, але пры гэтым найменшы і значэньні кожнага вымярэння зьмяняюцца ў залежнасьці ад кантэксту і пункту погляду.

Летась больш за дваццаць беларускіх студэнтаў былі вымушаныя працягнуць адукацыю за мяжой з-за праблемаў, выкліканых іх грамадзкай дзейнасьцю.

8-БІТНЫЯ ГУЛЬНІ ДЛЯ ДАРОСЛЫХ

Пакаленьне сёньняшніх 20-гадовых не засьпела 8-бітных кампутарных гульняў, якія былі надзвычай папулярныя ў сярэдзіне 1980-х, а потым хутка зьніклі пад ціскам больш прасунутых тэхналёгіяў. Дзяржаўная моладзевая палітыка ў Беларусі нагадвае тых прымітыўных, але захапляльных гулькі, з героямі, якія мелі квадратныя галовы, і электроннай музыкай, што пранікала адразу ў падкорку.

Улада не давярае сваёй моладзі, а таму дзейнічае простымі і правяранымі часам спосабамі — спрабуе падкупіць і запусаць. І калі камусьці дзяржаўны пернік падасца нясмачным, то ў запасе заўжды знойдзецца бізун, каб прамыць мазгі тых, хто сумняецца, і суцішыць найбольш актыўных. У 2007 г.

былі заведзеныя судовыя справы супраць 96 выпускнікоў дзяржаўных ВНУ, якія адмовіліся працаваць паводле разьмеркаваньня. Толькі летась больш за дваццаць беларускіх студэнтаў былі вымушаныя працягнуць адукацыю за мяжой з-за праблемаў з навучаньнем у Беларусі, выкліканых іх грамадзкай дзейнасьцю. Агулам каля 400 беларускіх студэнтаў, выключаных з палітычных матываў у 2006—2008 гг., цяпер навучаюцца ў Эўропе. Новыя правілы прыёму на шэраг спэцыяльнасьцяў, у тым ліку міжнародныя дачыненні і журналістыку, якія прадугледжваюць сумоўе для абітурыентаў з адмысловай камісіяй і ўключаюць шэраг пытанняў па дзяржаўнай ідэалёгіі, дазваляюць адсекчы «нядобрадзейных» яшчэ перад тым, як яны стануць студэнтамі. Летась да рэпрэсіўнага мэханізму падключылі і войска, куды цяпер актыўна прызываюць хлопцаў-актывістаў, папярэдне пазбавіўшы іх студэнцкага статусу. І незалежна ад зьмены замежнапалітычнага вэктару працягваюцца паўзучыя рэпрэсіі супраць тых, хто наважваецца на публі-

чны пратэст: затрыманьні, арышты на суткі, выключэньні, канфіскацыя інфармацыйных матэрыялаў, запужваньні, ціск на бацькоў... Зрэшты, дробнае хуліганства застаецца любімым артыкулам для перасьледу моладзевых актывістаў і, адпаведна, самым масавым злачынствам. Калі ў 2000 г. Міністэрствам статыстыкі было зафіксавана 6,5 тысяч выпадкаў хуліганства, то ў 2006 г. гэтая лічба дасягнула ажно 13,5 тысяч, а ў 2007 г. колькасць хуліганаў цудоўным чынам зьменшылася да 10 тысяч. І гэта пры тым, што статыстыка ў іншых відах правапарушэньняў у сярэднім зьмяняецца ў межах 500 выпадкаў ад году да году.

Аднак пераважная частка моладзі больш схіляецца да таго, каб пагадзіцца на прапанаваны дзяржавай сацыяльны кантракт, і пазьбягае прамога супрацьстаяньня сыстэме. Сацыяльны кантракт прадугледжвае ўстойлівыя ў часе дачыненні паміж уладай (дзяржавай) і асноўнымі сацыяльнымі групамі, а таксама пэўныя мэханізмы прымусу і згоды на выкананьне пастаўленых умоваў. Істотным элеэнтам у тэорыі сацыяльнага кантракту зьяўляецца магчымасьць «выйсця», пад якім разумеецца нейкая пазытыўная альтэрнатыва, а таксама наяўнасьць «голасу» (права на пратэст) у тых, хто пагадзіўся на кантракт. Важная роля пасярэднікаў у абмене сыгналамі паміж бакамі, што заключаюць сацыяльны кантракт, належыць СМІ.

Згодна з аналізам зместу газэты «Советская Белоруссия» («СБ»), што зьяўляецца рупарам дзяржаўнай прапаганды, за пэрыяд з 1 ліпеня 2007 г. да 30 чэрвеня 2008 г., праведзенага сацыёлягам Надзеяй Яфімавай, моладзь уваходзіць у пяцёрку прыярытэтных сацыяльных групаў. У абмен на ляльнасьць улады прапануюць моладзі разнастайныя праекты, скіраваныя найперш на працаўладкаваньне і забесьпячэньне кар’ернага росту. У 87,2 % выпадкаў узаемадзеяньне паміж уладамі і моладзьдзю ініцыюецца зьверху і здзяйсняецца ў рамках такіх тэмаў, як «навука, высокія тэхналёгіі» (32,1 %), «адукацыя» (21,4 %), «працаўладкаваньне, занятасьць» (14,3 %), «сельскагаспадарчая вытворчасць» (10,7 %) і «сацыяльная сфэра» (7,1 %). Так, напрыклад, стварэньне «Парку высокіх тэхналёгіяў» падаецца як праект, які дае беспрэцэдэнтныя магчымасьці для самарэалізацыі, прафэсійнага росту і высокіх заробкаў. Адзін з праектаў увогуле больш падобны да рэаліці-шоў, чым да праграмы дзяржаўнай падтрымкі. Летась дзесяць выпускнікоў БАТУ былі накіраваныя ў вёскі ў якасьці кіраўнікоў гаспадарак. Ім далі ўсе ўмовы: уласны дом, машына, пасада, высокі заробак... Іх задачай было ўмацавацца «на месцы» і забясьпечыць «высокія паказынікі» ў працы давераных ім сельскагаспадарчых прадпрыемстваў. Праўда, ніводны з валянтэраў не пратрымаўся ў гэтым раі нават і году, кінуўшы на волю лёсу і сваю ўласную, і дзяржаўную гаспадарку.

Гэта яскравы прыклад таго, што моладзь ня супраць скарыстацца сацыяльным кантрактам, але гатовая хутчэй за іншыя сацыяльныя групы разарваць яго

Калі ў 2000 г. Міністэрства статыстыкі зафіксавала 6,5 тысяч выпадкаў хуліганства, то ў 2006 г. гэтая лічба дасягнула ажно 13,5 тысяч.

ў аднабаковым парадку. Нават паводле матэрыялаў, апублікаваных у «СБ», больш за 21 % моладзі шукае «выйсьця» зь дзяржаўных праектаў, а яшчэ 21 % ня вызначыліся са сваім стаўленьнем да таго, што ім прапануюць улады. Як паказалі вынікі апытаньня фокус-групаў, маладыя людзі неадназначна ўспрымаюць сацыяльны кантракт, які, на іх думку, ня столькі стымулюе, колькі абмяжоўвае ўласную ініцыятыву. Калі адна з удзельніц дыскусіі назвала стабільныя ўмовы для асабістага разьвіцьця і дзейнасьці станоўчай рысай нашай краіны, то іншая ўдзельніца назвала іх «агідна стабільнымі» і заявіла, што ў Беларусі ўвогуле немагчыма што-небудзь разьвіваць. Паводле нацыянальнага апытаньня, праведзенага НІСЭПД у чэрвені 2008 г., менш як палова рэспандэнтаў верыць, што ў маладых людзей ёсьць магчымасьць зрабіць пасьпяхова кар’еру ў Беларусі, а 40 % раець моладзі, якая жадае дасягнуць посьпеху, зьехаць у іншую краіну.

**Людзі
ва ўзросьце
ад 16 да 30 гадоў
складаюць
40 % ад усіх
эмігрантаў,
якія пакінулі
Беларусь
у апошнія
тры гады.**

Паколькі станоўчай альтэрнатывы сацыяльнаму кантракту беларуская сыстэма не прадугледжвае, моладзь шукае выйсьця па-за сфэрамі дзяржаўнага ўплыву. Ня дзіўна, што людзі ва ўзросьце ад 16 да 30 гадоў складаюць 40 % ад усіх эмігрантаў, якія пакінулі Беларусь у апошнія тры гады.

СКАЖОНАЯ РЭЧАІСНАСЬЦЬ

У адрозьненьне ад плоскіх 8-бітных гульняў, дзе ўсё навідавоку, аб’ёмныя 3D-мадэлі дазваляюць разгледзець аб’екты з розных бакоў і часам падаюць іх у вельмі нечаканых ракурсах. Даволі доўгі час лічылася, што падзел беларускага грамадства на прыхільнікаў і праціўнікаў Лукашэнкі праходзіў паводле ўзроставай прыкметы: пэнсіянэры — за; моладзь — супраць; 40—50-гадовыя — нявызначаная большасьць, за розумы якой і трэба было змагацца ў першую чаргу, каб перамагчы. Выбух моладзевага актывізму ў 2006 г., здавалася б, пацвердзіў гэтую тэзу. Аднак на зьмену аптымістычным мэгачаканьням прыйшлі скепсіс і пэсымізм што да патэнцыялу моладзевага руху. Апошнім часам усё часцей можна пачуць меркаваньне, што за чатырнаццаць гадоў вырасла пакаленьне прагматычных канфармістаў, павязаных з гэтай сыстэмай кантрактам ня менш моцным, чым іншыя сацыяльныя ды ўзроставыя групы насельніцтва. І толькі адзінкі, нешматлікая меншасьць, эліта — што характэрна для ўсяго беларускага грамадства — разумее неабходнасьць пераменаў і гатовая за іх змагацца. Як паказвае практыка і сацыялягічныя дасьледаваньні, беларуская мадэль мае значна больш граняў і адценьняў.

Як і ў 2006 г., ідэалы свабоды і справядлівасьці застаюцца важнымі каштоўнасьцямі для маладых людзей. Нягледзячы на расчараваньне ад адсутнасьці пераменаў і пэўнай стагнацыі ў дэмакратычным руху, маладая супрацоўніца банку і ўдзельніца Плошчы па-ранейшаму застаецца ў апазыцыі да рэжыму і працягвае ўдзельнічаць у дэманстрацыях. Нягледзячы на ўласьцівы новаму пакалень-

1983. Міхаіл. 18 год. Студэнт. Падчас паходу зь сябрамі пасля заканчэння 2 курсу РТІ.

2008. Іван, Міхалаў сын. 22 гады. Перакладчык. Алькаголю не ўжывае, п'е каву ў любімай кавярні.

1971. Уладзімер, студэнт.
Нясвіскі раён. Падчас
перапынку на будоўлі
школы ў вёсцы Леановічы.
Будатрад пасья 2 курсу.

2008. Лена, Уладзімерава дачка.
22 гады, студэнтка Інстытуту
культуры. Менск. Грызе яблык
каля Гандлёвага цэнтру
на Камароўцы.

1984. Алена, 21 год. Студэнтка, Менск.
Радасна пазіруе фатографу.

2008. Воля, Аленіна дачка. 20 год, студэнтка ЭГУ.
Перад заняткамі ўважліва разглядае кеды.

1973. Натальля, 17 год. На школьным выпускным (трэцяя зьлева, нюхае кветкі).

2008. Маша, дачка Натальлі. 21 год, заканчвае БДУ.
Падчас прагулкі па галоўнай плошчы Менску.

1975. Алена, 21 год, студэнтка-мэдык. Усьміхаецца свайму будучаму мужу Юр'ю, які толькі што набыў фотаапарат «Зеніт».

2008. Алена, дачка Алены і Юр'я. Перакладчыца, ратавальніца вулічных жывёлаў. Трэці сабака чакае яе дома.

1980. Аляксандар,
кіроўца
турыстычнага
аўтобуса «ЛАЗ».
Паланга,
«алімпійскі» 1980 г.,
чэрвень. Сеў
адпачыць пад
ліхтарамі.

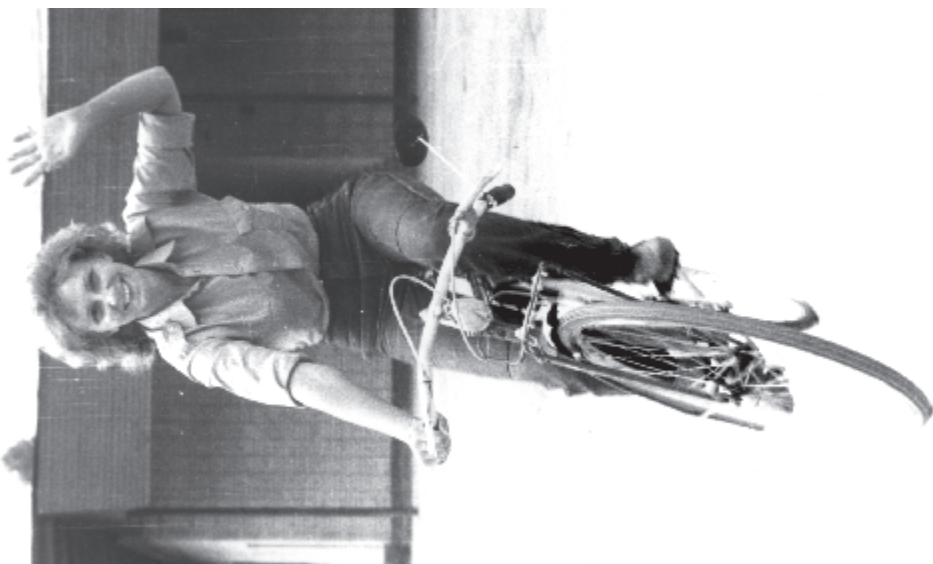
2008. Марыйка,
Аляксандрава дачка.
26 год, перакладчыца.
Адпачывае ў ценю
галоўнага
беларускага ліхтара.

1983.
Пётар, 22
гады, Менск.
Лезе ў акно
студэнцкага
інтэрнату
МДЛУ.

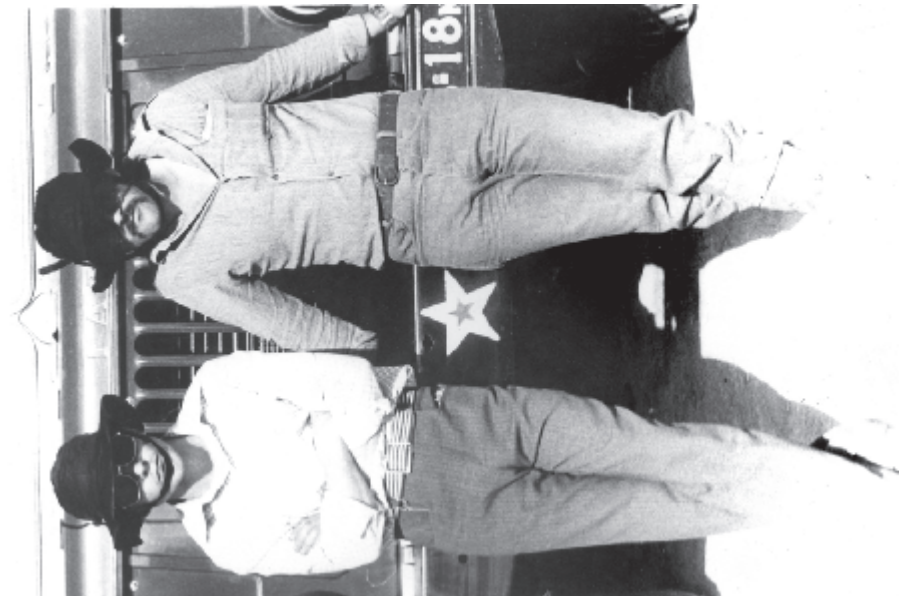
2008. Саша.
Пятрова дачка.
18 год,
студэнтка ЭГУ.
Вільня. Сядзіць
на падваконьні
здымнай
кватэры.

1977. Алена,
22 гады, Нарач.
Пакуль махала
фатографу —
ледзьве
не звалілася
зь веліка.

2008. Саша, Аленіна
дачка, 19 гадоў,
студэнтка БДУ.
Памахала
фатографу, а потым
такі звалілася.

1981. Василь
(зьлева),
24 гады,
зь сябрам
у казахстанскім
стэпе.

2008. Лена
і Сьвета —
Васілёвы дочки,
25 і 22 гады.
Рэдактар і хімік.
Падчас працоўнага
адпачынку
праходзілі міма
музеі вялікай
айчыннай вайны.

ню прагматызм і скептыцызм, моладзь прагне пераменаў. «Маладыя людзі павінны быць лідэрамі і браць на сабе адказнасць, — кажа Андрэй, папулярнага менскага клубу і актыўны ўдзельнік сакавіцкіх падзеяў 2006 г. — Менавіта ад моладзі залежыць, якой будзе будучыня». Як паказалі даследаванні сэрыі фокус-групаў, праведзеных улетку 2008 г., асабістыя правы, свабода слова, адкрыты доступ да інфармацыі і свабода самавыяўлення зьяўляюцца важнымі каштоўнасцямі і для шараговых маладых людзей.

Тым ня менш, дзякуючы існаваньню ў скажонай рэчаіснасьці з дакладна вызначанымі межамі дазволенага і забароненага, дэфармаванымі паняццямі праўды і хлусьні, навязанымі дабротамі і разгалінаванай сыстэмай пакараньняў для тых, хто імкнецца быць самастойным, маладыя беларусы прызвычаліся да падвойнага жыцьця. Гэта адбываецца на іх сьветапоглядзе і паводзінах, якія характарызуюцца асьцярожнасьцю («не высоўвацца»), прыстасаваньнем («раблю тое, што ад мяне патрабуецца, хоць і ня веру») і прагматызмам («выкарыстаньне сыстэмы для сябе»). Зрэшты, прагматычны падыход да жыцьця — гэта адна з асноўных характарыстык пакаленьня Y. На думку прамоўтэраў Generation.YU і аўтараў аднайменнага інтэрнэт-праекту, няма нічога дрэннага ва ўменьні цьвёрда стаяць на ўласных нагах і лёгка прыстасоўвацца да новых умоваў, пры гэтым застаючыся актыўным чалавекам, які імкнецца да самаўдасканаленьня і спрабуе быць карысным свайму грамадзтву. Аднак для маладых беларусаў задача ўскладняецца ўнутраным канфліктам паміж той штучнай рэчаіснасьцю ў прыгожай упакоўцы, якая ім прапануецца ўладамі і дзяржаўнай прапагандай, і пачуцьцём унутранай незадаволенасьці, што грунтуецца на ўласным досьведзе і разрозьненых кавалках незалежнай інфармацыі. Вынік — бачаньне сябе, краіны і сьвету праз прызму навязаных стэрэатыпаў ды сумбур у галовах, які нават пры адэкватным разуменьні праблемаў паралізуе здольнасьць да актыўнага дзеяньня.

ДЭФАРМАВАНАЯ СЬВЯДОМАСЬЦЬ

На просьбу пералічыць рэчы, якімі беларусы могуць ганарыцца, удзельнікі фокус-групаў, сярод якіх былі студэнты і працоўная моладзь зь Менску ды рэгіёнаў, абмяжоўваліся традыцыйным наборам штампай: прыгожая прырода, працалюбны і талерантны народ, стабільнасьць, бясьпека і міралюбны характар беларускай дзяржавы. Зрэдку таксама называліся адукацыя («бясplatная», «даступная для ўсіх», «якасная»), высокі творчы патэнцыял моладзі, багатая гісторыя (але ў зьвязку з «партызанами») і культурная спадчына («мова», «паэты», «Францыск Скарына», «пісьменнасьць»). Праўда, тут жа, разважаючы пра адмоўныя рысы, адзначалі, што прыроду мы не беражэм, мовай роднай не карыстаемся, гісторыі ня ведаем, на культуру забыліся, а Беларусь пры ўсёй паказнай замежнапалітычнай самастойнасьці насамрэч залежыць ад расейскіх рэсурсаў і, на жаль, нягледзячы на выгаднае геаграфічнае становішча, зьяўляецца «вельмі закрытай дзяржавай». Пры больш паглыбленым абмеркаваньні беларускай сыстэмы вы-

шэйшай адукацыі зьвярталі ўвагу на тое, што большасць атрымлівае яе дзеля «дыплёму», а не сапраўдных ведаў, што навучальныя праграмы перанасычаныя тэорыяй і непатрэбнымі прадметамі, а таму, калі пачынаеш працаваць, то даводзіцца вучыцца нанова, ды і працуе па спецыяльнасці толькі невялікі адсотак выпускнікоў, затое імкліва павялічваецца колькасць тых, хто вымушаны плаціць за адукацыю.

У сваіх разважаньнях пра перавагі й недахопы беларускай мадэлі маладыя людзі ўвесь час спасылаліся на заходнія стандарты, але і тут кіраваліся пераважна стэрэатыпамі і інфармацыяй, атрыманай праз трэція рукі («я чуў», «мне апавядалі», «знаёмы майго знаёмага сказаў» і г. д.), бо большасць удзельнікаў фокус-групаў ніколі не пакідала межаў Беларусі. Адна зь дзяўчат падчас гарачых дэбатаў адносна айчыннай і замежнай адукацыі з сумам канстатавала: «Мы тут спрабуем параўноўваць, а параўноўваць нам няма з чым».

А іншая ўдзельніца на пытаньне свайго суразмоўцы пра яе стаўленьне да Захаду і ЗША адказала: «А я не магу да іх ніяк ставіцца, бо я там ніколі не была». Гэта адпавядае і агульнанацыянальнаму трэнду: паводле звестак, прыведзеных дэпутаткай Эўрапарлямэнту Лаймай Андрыкіене, толькі 26 % беларусаў былі ў краінах ЭЗ і 60 % рэспандэнтаў казалі, што ім не даводзілася сустрэць ніводнага замежніка на працягу апошніх трох гадоў. Практычна ўсе ўдзельнікі фокус-групаў адзначалі, што ізаляцыя Беларусі ў першую чаргу зьяўляецца вынікам замежнай палітыкі беларускіх уладаў, але пры гэтым адказнасьць за тое, што беларусы ня могуць свабодна падарожнічаць, часцей за ўсё перакладалася на амбасады краінаў Эўразьвязу.

Тым ня менш, паводле вынікаў сацыялягічных апытаньняў нават пасля пашырэння ЭЗ і Шэнгенскай зоны моладзь па-ранейшаму застаецца самай праэўрапейскай часткай беларускага грамадства. У 2004 г. нацыянальнае апытаньне паказала, што праэўрапейская арыентацыя моладзі ва ўзросьце ад 18 да 25 гадоў была ў два разы вышэйшая, чым у людзей сталага веку. Сярод маладых рэспандэнтаў 51 % сказаў, што Беларусі будзе лепш у складзе Эўразьвязу, і 34 % аддалі перавагу саюзу з Расеяй. Сярод рэспандэнтаў, старэйшых за 26 гадоў, 27 % абралі ЭЗ і 52 % — Расею. За чатыры гады гэтыя суадносіны зьмяніліся нязначна. Паводле апытаньня, праведзенага лябараторыяй «Новак» у кастрычніку 2008 г., 43 % маладых беларусаў па-ранейшаму выказаліся на карысьць Эўразьвязу і 32 % схіляліся да Расеі. Чым больш сталыя рэспандэнты, тым большы адсотак аддае перавагу далейшаму збліжэньню з усходнім суседам (50 % сярод 35—44-гадовых, 62 % сярод 55—64-гадовых і 73 % для тых, каму больш за 65 гадоў). Улічваючы дэмаграфічныя рэаліі, а таксама той факт, што геапалітычная арыентацыя кожнага пакаленьня мае тэндэнцыю захоўвацца на працягу ўсяго жыцьця, гэтыя лічбы абнадзейваюць. Ёсьць, аднак, адзін супярэчлівы паказчык, які можа трактавацца як станоўча, так і адмоўна: павялічылася колькасць маладых людзей, якім складана зрабіць выбар паміж Эўропай і Расеяй. У 2004 г. 15 % рэспандэнтаў не змаглі альбо адмовіліся адказаць на пытаньне пра геапалітычны выбар Беларусі; сёлета гэтая лічба вырасла да 25 %. З аднаго боку, гэта можа ілюстравать

тэзіс, што ўсё больш маладых людзей аддаляецца ад Расеі, але яшчэ не гатовыя зрабіць сьвядомага выбару на карысьць Эўропы. З другога боку, гэта таксама можа азначаць, што антызаходняя прапаганда і ізаляцыя Беларусі ўсё ж такі аказалі ўплыў на сьвядомасьць часткі беларускай моладзі.

Пошук свайго месца і стаўленьне да зьнешняга сьвету — не адзіная сфэра моладзевага жыцьця, дзе назіраюцца наступствы ідэалігічнага замбаваньня і запалохваньня. Канфармізм, замяшаны на страху і абьякаваньні, адсутнасьць салідарнасьці і спакойная канстатацыя асабістага і калектыўнага бязьдзеяньня адлюстраваліся ў паслухмяным уступленьні ў БРСМ, масавай «кухоннай» незадаволенасьці пры адсутнасьці арганізаваных пратэстаў супраць адмены льготыў, пакорлівай згодзе прагаласаваць датэрмінова на выбарах і маўчаньні, калі больш актыўных аднакурснікаў выключалі з палітычных матываў. Квінтэсэнцыяй адэкватнага разуменьня сытуацыі, з аднаго боку, і нежаданьня яе зьмяняць, з другога, стала фаталістычная фраза адной з удзельніц фокус-групаў: «Плюсы нашага ладу заключаюцца ў адсутнасьці мінусаў».

3D-АКТЫВІЗМ

Калі матэрыяльны пакет, што прыкладаецца да сацыяльнага кантракту ўлады з моладзьдзю, яшчэ можна ўпісаць у простую схему «ляяльнасьць = бонусы; непадпарадкаваньне = пакараньне», то ўціснуць шматграннае і разнастайнае сацыяльна-духоўнае жыцьцё моладзі ў абмежаваную 8-бітную палітру практычна немагчыма. У сваім імкненьні да самарэалізацыі маладыя людзі настойліва шукаюць і знаходзяць «выйсьце» за рамкамі сыстэмы: у прыватным сэктары, альтэрнатыўнай культуры, грамадзкай дзейнасьці, а часам у эміграцыі. Пакуль толькі вельмі невялікая частка моладзі гатовая да актыўнага пратэсту, большасьць выплэскае сваю незадаволенасьць і нязгоду зь існай сытуацыяй у пераважна непалітычных формах.

Дзеля таго, каб разгледзець і зразумець моладзевую альтэрнатыўную культуру, як у больш прасунутых кампутарных 3D-гульнях, трэба ўмець знаходзіць сакрэтныя дзьверы, ведаць герояў, разумець асаблівасьці кожнай субкультуры, шукаць падказкі, уважліва ўглядацца ў кожны аб'ект і не баяцца дзейнічаць. Жыцьцё беларускага моладзевага андэграўнду адбываецца ў невялікіх ініцыятывах, групах і супольнасьцях па інтарэсах. Кожная зь іх паасобку гуртуе ад некалькіх дзясяткаў да сотні чалавек. У нармальных абставінах яны б бесьперашкодна ладзілі свае імпрэзы ва ўнівэрсытэтах і канцэртных залях, а іх галоўнай задачай было б прыцягненьне як мага большай колькасьці ўдзельнікаў у здаровай канкурэнцыі зь іншымі студэнцкімі ініцыятывамі. У Беларусі нават бяскрыўднае сьвяткаваньне дня народзінаў моладзевага сайту, арганізацыя мастацкай выставы, канфэрэнцыі ці супольнага прагляду фільму вымагае пераадоленьня шматлікіх абсурдных перашкодаў, а таму ператвараецца ў сапраўдны экстрым. Пэрманэнтнае супрацьстаяньне сыстэме вымагае настойлівасьці, адвагі, энтузіязму, фантазіі і амаль бязьмежнага аптымізму. Маладым гэтыя якасьці больш уласцьвіыя, пэўна таму

маладыя грамадзка-палітычныя лідэры ня лічаць сябе лузэрамі і па-ранейшаму вераць у перамогу.

Нягледзячы на ўсю бачную адладжанасць беларускай сыстэмы, у ёй таксама ёсьць «дзіркі», якімі ўдала карыстаюцца маладыя актывісты, каб выбрацца на паверхню і звязацца з больш шырокімі коламі сваіх аднагодак. Адносна невялікая група палітычных моладзевых ініцыятываў робіць гэта праз правядзеньне яркіх вулічных акцыяў, рызыкуючы быць арыштаванымі. Іншыя свае грамадзка-палітычныя перакананні прасоўваюць праз інфармацыйную і сацыяльна-культурніцкую дзейнасць, спалучаючы віртуальныя і рэальныя сродкі.

У лютым 2008 г. у Менску прайшла двухтыднёвая выстава студэнцкага мастацтва «UnRealStudentLife», якую наведалі некалькі тысяч студэнтаў. Памяшканьне Музею кіно пераўтварылася ў свабодную ад ідэалёгіі і ўсялякага кантролю тэрыторыю, дзе з раніцы да позняга вечару абмяркоўваліся творы мастацтва, фільмы і кнігі, праводзіліся пэрформансы, часам на вельмі вострыя тэмы, гучала альтэрнатыўная музыка, піліся гарбата і кава, а наведнікі, якія свабодна размяшчаліся на падлозе, маглі ня толькі пабачыць, але і памацаць экспанаты, створаныя такім ж студэнтамі, як і яны самі. Для закамлексаваных праз шматлікія правілы і абмежаванні беларускіх юнакоў гэта быў сапраўды неверагодны досвед. У Горадні блогеры разам з маладымі грамадзкімі актывістамі баранілі гістарычныя будынкі ад барбарскай «рэстаўрацыі». У Жодзіне група моладзі абвясціла Незалежную Рэспубліку Жодзіна, у якой пад слоганам «Тут хочацца жыць!» бурліць разнастайнае, прывабнае і цікавае жыццё. У Горках намаганьнямі маладых актывістаў выйшаў электронны «Атлас рэгіёну» на кампакт-дысках. У Віцебску маладыя прадусары і крэатыўшчыкі штотыдня ладзяць канцэрты, вечарыны і выставы, на якія запрашаюць як ужо вядомых, так і зусім новых выканаўцаў, якія збіраюць вялікія залі, а ў клубы стаяць такія чэргі, што даводзіцца ўводзіць фэйс-кантроль. У Баранавічах група энтузіястаў на ўласныя і пазычаныя грошы сваімі рукамі пераўтварыла закінутую спортзалю ў адзін з самых прасунутых беларускіх DIY-клубаў, дзе выступаюць знакамітыя айчыныя і замежныя гурты. Рэпэр Vinsent чытае тэксты на бездакорнай беларускай мове, ягоны трэк «Наша слова ў небясьпецы» з рэфрэнам «Беларусы, я вас заклікаю, браце, не губляйце роднай мовы, не губляйце» зрывае авацыі аўдыторыі, а дэбютны альбом «Пачатак» будзе ўтрымліваць як рамантычна-любоўныя, так і вострыя грамадзка-палітычныя кампазіцыі.

ПАСТКА Ў ГУЛЬНІ

Пералік такіх ініцыятываў, якія, паводле трапнай заўвагі аднаго замежнага эксперта, «растуць як грыбы пасля дажджу», можна працягваць даволі доўга. І хоць яны не зьяўляюцца масавымі, іх значнасць цяжка пераацаніць, улічваючы, што менавіта ў 16—25 гадоў маладыя людзі актыўна шукаюць адказы на складаныя і лёсавызначальныя пытанні: хто я? навошта я? чым ёсьць мая краіна?.. Адна кніга, адзін канцэрт, адзін натхняльны прыклад, адна песня, адно

слова, пачутыя і прачытаныя ў правільны момант, могуць аказаць большы ўплыў на сьвядомасьць і грамадзкую пазыцыю маладога чалавека, чым усе курсы дзяржаўнай ідэалёгіі і бясконцыя палітынфармацыі разам узятыя. Моладзь прагне інфармацыі і шукае герояў, у віртуальнай прасторы і рэальным жыцьці.

Аднак ёсьць вялікая праблема і ў праграмным забесьпячэньні дэмакратычнага сэгмэнту беларускай моладзі. Унутраныя канфлікты прывялі да расколу ў «Маладым фронце», які ў 2006—2008 гг. быў узорам і прыкладам адданасьці сваім ідэалам і салідарнасьці са сваімі сябрамі. Аб'яднаньня супольнымі каштоўнасьцямі свабоды, дэмакратыі і незалежнасьці, шматлікія моладзевыя ініцыятывы тым ня менш ня маюць агульнай плятформы, а таму і чутнага голасу, зь якім бы лічыліся дарослыя калегі па апазыцыі, улады і міжнародная супольнасьць, асабліва цяпер, на працягу вызначаных ЭЗ шасьці месяцаў дыялёгу і маніторынгу сытуацыі ў Беларусі. На дадзены ж момант ёсьць вялікая колькасьць групаў па інтарэсах, але няма адзінага руху, аб'ядноўчай ідэі, аўтарытэтных незалежных арганізацыяў, якія б прадстаўлялі моладзь, агучвалі яе інтарэсы і дзейнічалі ад яе імя. І калі актыўная моладзь ня здолее зьяднацца, то гэтай «дзіркай» могуць скарыстацца вядомыя высокапастаўленыя хамеры з беларускіх уладных структураў.

Ставіць канчатковы дыягназ беларускай моладзі рана — дый ня трэба. Яна разнастайная, шматузроўневая, калярытная і зусім не падобная да шэрай масы, якой яе хацелі б бачыць сёньняшнія ўлады. Апошнія два гады былі небагатыя на цікавыя для маладых людзей грамадзка-палітычныя падзеі, а штодзённая дзейнасьць (ці яе бачнасьць) апазыцыйных колаў моладзь ня вельмі прыцягвае, таму назіральнікам магло падацца, што градус моладзевага актывізму значна зьнізіўся. Аднак 2006 г. быў «часам X», калі ўсе ідэі і энэргія вырваліся ў публічную сфэру, сталі заўважнымі, ускалыхнулі дагэтуль соннае грамадзтва, каб потым зноў сысьці ў андэграўнд і назапашваць сілы для новага рыўка. Зрэшты, мода на 8-бітныя гульні, графіку і музыку вяртаецца, і паводле правілаў жанру ў двухмерным супрацьстаяньні добра і зла добро абавязкова пераможа, калі не дапускаць памылак і не трапляць у пасткі.

Пакаленне «Бум-Бам-Літу» — спроба вызначэння

НАВЯЗАНАЯ НАСТАЛЬГІЯ: Прымуc групы людзей успамінаць тое, чаго яны зусім ня ведаюць: «Як я магу належаць да пакалення шасцідзясятых гадоў, калі я іх нават не памятаю?»

Дуглас Коўплэнд¹

ПАКАЛЕННЕ X — САЦЫЯЛАГІЧНЫ І ГІСТАРЫЧНЫ АСПЕКТЫ

У 1991 г. пісьменнік з Канады Дуглас Коўплэнд выдаў кнігу пад назвай «Пакаленне X. Аповеды з часу паскоранай культуры». Уплятаючы ў аповед пра жыццё тагачасных падлеткаў парасацыялагічныя спробы вызначыць, як яны разумеюць свет, ён стварыў славетную кнігу, якая да сёння застаецца сімвалам пакалення, і запачаткаваў дыскусію пра спецыфіку пакаленняў канца XX ст. Вынесенае ў заглавак «пакаленне X» — гэта тэрмін, які паходзіць з 60-х гг. XX ст. Тады брытанская журналістка Джэйн Дэверсан апублікавала ў часопісе «Woman's Own» серыю інтэрв'ю з прадстаўнікамі брытанскай моладзі, якія знаходзіліся ў эпіцэнтры публічных скандалаў². Высновы з працы над гэтым цыклам яна выклала ў напісанай супольна з амерыканскім журналістам Чарльзам Хамблетам кнізе, якая акурат і мела назву «Пакаленне X». Тэрмін хутка ўвайшоў ва ўжытак. Яго пачалі паўсюдна выкарыстоўваць для абазначэння нігілістычна настраенай брытанскай моладзі — панкаў 1970-х гг. Але кніга Дугласа Коўплэнда зусім змяніла значэнне гэтага тэрміну. У цэнтры яго зацікаўлення апынуліся прадстаўнікі пакалення, якія нарадзіліся паміж 1961 і 1981 гг.³ Яны ўяўлялі сабой дэмаграфічную групу, якая нарадзілася па паваеннай генерацыі, якую называлі ў Злучаных Штатах «бэбі-бумерамі»⁴.

Катажына Бартноўская — выкладчыца Варшаўскага ўніверсітэту. Друкуецца ў «ARCHE» ўпершыню.

Пакаленне X — гэта:

Пакаленне пострэвалюцыйнае. Прыклад бацькоў навучыў яго не верыць у выратавальную сілу рэвалюцыі, але адначасова не прымаць некрытычна існага парадку. Характэрнай рысай гэтага пакалення з'яўляецца амбівалентнае стаўленне да свету: з аднаго боку — бунтарскае, з другога — горкае пачуццё, што вырвацца з існага парадку — немагчыма⁵.

У адрозненне ад япі, пакаленне «не прымае... умоваў спажывецкай гульні і не бунтуецца супраць масавай культуры, як гэта рабіла контркультура 1960-х гг. і рух панкаў»⁶. Моладзь з гэтага пакалення мае развітую здольнасць да крытычнага ўспрымання рэчаіснасці, дзякуючы чаму яна цалкам усведамляе яе негатыўныя рысы. Адначасова яны не ў стане выправіць заганаў рэчаіснасці: не вераць ні ў дынамічныя, ні ў імпульсіўныя дзеянні, і крытычна ставяцца і да тактычных прыёмаў. Такім чынам, здаецца, што генерацыя X ставіцца да навакольнага свету найперш крытычна.

Пазіцыя прадстаўнікоў гэтай генерацыі вызначаецца своеасаблівай схільнасцю да пасрэднасці — гэтая схільнасць падкрэсліваецца стылем адмысловай неахайнасці, які папулярываваў памерлы ўжо вакаліст гурту «Нірвана» Курт Кобэйн⁷. Прадстаўнікі пакалення X ствараюць уражанне людзей, пазбаўленых амбіцый ці памкненняў. Яны прымаюць жыццё мінімалістычна і з свайго мінімалізму ствараюць філасофію, якая супрацьстаіць камерцыялізацыі.

¹ Douglas Coupland. Pokolenie X. Opowieści na czasy przyspieszającej kultury / Trans. Jan Rybicki. Prószyński i S-ka: Warszawa, 1999. S. 48. Арыгінальная назва: Generation X: Tales for an Accelerated Culture.

² Сярод бунтарскіх паводзін моладзі аўтарка пералічвае: дашлюбнае сэксуальнае жыццё, атэізм, іншае стаўленне да каралевы і адсутнасць пашаны да бацькоў.

³ Michael Kinsey. Інтэрв'ю з Дугласам Коўпландам // CNN Show: Heads Up. 28.05.1994 // <http://geocities.com/SoHo/Gallery/5560/cnn1.html>; Generation X // http://en.wikipedia.org/wiki/Generation_X.

⁴ Michael Smyth. The voice of Douglas Coupland's Generation X is a strange one // Calgary Herald. 21.01.1992 // <http://geocities.com/SoHo/Gallery/5560/genx9.html>.

⁵ Radosław Bomba. Pokolenie X // Kultura i historia. Wortal poświęcony naukom humanistycznym i społecznym. <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/283>.

⁶ Mariusz Czubaj. Kupione pokolenie // Polityka. № 31 (2204). 31.07.1999 // <http://www.polityka.pl/archive/do/registry/secure/showArticle?id=3116132>.

⁷ Цікава, што ў краінах Сярэдняй і Усходняй Еўропы стыль «грандж» выклікаў супярэчлівыя эмоцыі і натхняў да стварэння яго своеасаблівай легенды. У 1993 г. «Газета Выборча» пісала на тэму гранджу: «Гэта не мода, якая хоча падабацца. Яе мэта — выклікаць шок, таму што фанаты новага руху (можа, лепш сказаць — яго пакутнікі) — апрача характэрнай схільнасці да лахманаў і хаосу — не мыюць валасоў, не чысцяць пазногцяў, а замест пальчатак могуць нацягнуць старыя шкарпэткі» (Dorota Maj. Dzieci-śmiecici, czyli grunge // Gazeta Wyborcza. № 194. 20.08.1993. S. 19). Элементы гэтай стылістыкі можна таксама разглядаць як з'яву культуры. Гумарыстычны аналіз гэтай з'явы ў беларускай культуры падаў М. Жбанкоў у артыкуле з характэрнай назвай «Культура сьмецьця» і «Сьмецьце культуры»: Максім Жбанкоў. «Культура сьмецьця» і «Сьмецьце культуры» // Фрагменты. № 3—4. 1999. <http://knihi.com/frahmenty/7zhbankow.htm>.

Супольны генерацыйны досвед, які звычайна фармуе і абумоўлівае асобныя генерацыі, у выпадку генерацыі Х прыняў форму адсутнасці пакаленчай «траўмы». Хаця ім было наканавана жыць у вельмі дынамічны час, цяжка вызначыць нейкі пераломны момант у гісторыі, які б з’яднаў вакол сябе генерацыю. Дзякуючы глабалізацыі і «медыязацыі» рэальнасці прадстаўнікі пакалення Х робяцца назіральнікамі многіх важных падзеяў, адрасатамі вялізнай колькасці інфармацыі, што вядзе да пэўнай абьякавасці да бягучых праблемаў⁸. Дуглас Коўплэнд акрэсліў гэта наступным чынам:

НЕНАСЫЧАНАСЦЬ ГІСТОРЫЯЙ: жыццё ў часе, калі нічога не адбываецца. Галоўныя прыкметы — гэта залежнасць ад газет, часопісаў і тэлевізійных навін.

ПЕРАНАСЫЧАНАСЦЬ ГІСТОРЫЯЙ: жыццё ў перыяд, калі адбываецца зашмат. Галоўныя прыкметы — гэта залежнасць ад газет, часопісаў і тэлевізійных навін⁹.

Вельмі важнай у жыцці генерацыі Х застаецца згаданая Коўплэндам роля СМІ. Медыі робяцца для моладзі не толькі асноўнай крыніцай ведаў пра свет, але і своеасаблівым пунктам адліку,

...яны перастаюць быць толькі настаўшчыком інфармацыі і забаваў, яны становяцца істотным элементам, які фармуе ідэнтычнасць асобы, яе адчувальнасць і спосаб успрымання рэчаіснасці. Прыкладам можа тут быць тэлебачанне, якое для пакалення Х застаецца прызмай, праз якую яны глядзяць на рэчаіснасць па-за экранам.

Прадстаўнікі генерацыі Х валодаюць таксама высокай медыйнай кампетэнтнасцю, што спараджае новы, крытычны спосаб успрымання СМІ — у прыватнасці, тэлебачання. Ён вызначаецца іранічным, але адначасова і настальгічным спосабам успрымання зместу перадачаў.

Такім чынам прадстаўнікі пакалення Х у адносінах да СМІ больш становяцца крытыкамі, чым спажывцамі. Ім не ўласцівы энтузіязм і заангажаваньне маладзейшых генерацый у медыйныя акцыі. Таксама адрозна ад сваіх наступнікаў яны менш палка ўспрымаюць адзін з найважнейшых сучасных сродкаў масавай інфармацыі — інтэрнэт. Яны не вераць у сацыяльную функцыю сусветнага сцэна. Яны больш схільныя карыстацца інтэрнэтам утылітарна, адпаведна сваім патрэбам, і больш давяраюць словам на паперы.

Прадстаўнікі пакалення Х раслі ў цяжкі час эканамічнага заняпаду. Іхныя папярэднікі з неабходнымі здольнасцямі (такімі, як тэхналагічная абазнанасць)

⁸ Radosław Bomba. Pokolenie X.

⁹ Douglas Coupland. Pokolenie X. Opowieści na czasy przyśpieszającej kultury. S. 13.

КАТАЖЫНА БАРТНОЎСКАЯ

уваходзілі ў новую рэальнасць і хутка прасоўваліся па службовай лесвіцы, займалі кіроўныя пасады і багацелі, а прадстаўнікам генерацыі X даводзілася завальняцца нізкімі пасадамі (і, натуральна, меншай аплатай) або выбіраць зусім іншы шлях — накіроўвацца на нявыгадную, малапрэстыжную і неперспектыўную працу ў сектары паслуг, якую Коўплэнд назваў «Мак-працай»¹⁰. Тых, што абіралі такі шлях, Коўплэнд называе «гультаямі»¹¹. Эканамічныя цяжкасці і факт, што пакаленне «атамізаванае, палярызаванае і не здольнае да больш салідарных паводзінаў»¹², спрычыняецца да таго, што гэтая генерацыя часта перажывае стрэс і фрустрацыю. Як піша Зігмунт Баўман, сацыёлаг і філосаф, які займаецца праблематыкай глабальнага капіталізму:

Пакаленне X — гэта не першае пакаленне, якое мае права адчуваць фрустрацыю. Аднак асаблівасць сітуацыі заключаецца ў тым, што надзвычай вялікая частка гэтага пакалення сапраўды выпала (або мяркую, што назаўсёды выпала) з цягніка, які ідзе поўным ходам. Яму ўласціва таксама ўсяахопнае пачуццё разгубленасці, дэзарыентацыі і паняверка. Нягледзячы на ​​любыя падбенствы, пакаленне X інтуіцыйна прадчувае, разам з іншымі сучаснымі яму людзьмі, што яго клопаты адрозніваюцца ад клопатаў папярэдніх пакаленняў, хаця і на іх выпала свая частка нягодаў. І, што найважней, сёння наагул адчуваецца, што лекі, якія мы атрымалі ў спадчыну з мінулага, ужо не дапамагаюць»¹³.

У Брытаніі і Амерыцы вышэйзгаданай характарыстыцы адпавядаюць устаноўкі моладзі, якая прыйшла на свет паміж 1961 і 1981 гг. Выразную цэзуру для разумення пакаленняў у заходніх грамадствах складае вайна ў В'етнаме і яе сацыяльны наступствы, г. зн. перадусім развіццё руху хіпі. Гэткае разуменне пакалення X было пакладзена ў аснову кнігі Коўплэнда і, здаецца, дагэтуль застаецца актуальным у заходніх краінах. Як доказ гэтага можна згадаць выданне анталогіі пад назвай «A Generation Defining Itself: In Our Own Words»¹⁴. Яна змяшчае літаратурныя творы пісьменнікаў з розных краінаў свету (між іншым, і Польшчы)¹⁵, якія з'яўляюцца прадстаўнікамі менавіта так зразуметага пакалення¹⁶.

¹⁰ Douglas Coupland. Pokolenie X. Opowieści na czasy przyśpieszającej kultury. S. 11.

¹¹ Англ. slacker.

¹² Zygmunt Bauman. Pokolenie na przemiał. O globalnej wersji «Pokolenia X» // Fakt. Europa. № (6) 6/04. 12.05.2004. S. 8.

¹³ Тамсама.

¹⁴ Marlow Peerse Weaver (ed.). A Generation Defining Itself: In Our Own Words. P 5. MW Enterprises: Los Angeles, 2004.

¹⁵ Pokoleniowa antologia w USA // <http://news.o.pl/2004/07/13/pokoleniowa-antologia-w-usa>.

¹⁶ У каментарыях да гэтага выдання можна сустрэць выказванне галандскага крытыка, які сцвярджае, што анталогія з'яўляецца калейдаскопам поств'етнамскай генерацыі (BoekSprak // <http://www.evenstar.net/mwe/index2.html>).

Праблема пакалення X тычыцца перадусім краін заходняй культуры, прычым у кожнай з іх набывае форму, што залежыць ад мясцовых умоваў. Аднак прынцыповыя рысы, г. зн. вялікая роля спажывецкіх настрояў і СМІ ў штодзённым жыцці, фрустрацыі, звязаныя з няпэўнасцю працы, страх будучыні, іранічна-насталёгічнае стаўленне да рэчаіснасці — здаецца, што гэта прыкметы «Іксаў» незалежна да нацыянальнасці¹⁷.

Праблема адпаведнасці заходніх дэфініцыяў рэаліям Усходняй і Цэнтральнай Еўропы вынікае перадусім з гістарычнай спецыфікі. На фармаванне характару генерацыі нашай часткі свету пераважна ўздзейнічалі не пацыфісцкія рухі, але палітычныя і сістэмныя перамены, канец сацыялізму і пачатак дэмакратыі. З прычыны пераменаў канца 1980-х — пачатку 1990-х гг. людзі, якія нарадзіліся ў 1961—1981 гг., не сталі маналітным пакаленнем, іхныя разыходжанні ў поглядах відаць на кожным кроку. У польскай прэсе 1990-х гг. разгарнулася дыскусія на гэтую тэму. Яе выклікалі перадусім розныя спосабы інтэрпрэтацыі самага тэрміну «генерацыя X». У 1990-я гг., калі даследаванні моладзевага пакалення не былі яшчэ распаўсюджаныя, было прынята атаясамліваць пакаленне X з людзьмі, якія нарадзіліся ў 1960-я гг. Гэткая інтэрпрэтацыя магла весці да крыху няўдалай высновы, напрыклад:

Дыягназ Коўпланда, безумоўна, не супадае з дыспутамі, якія вядуць цяперашнія трыццацігадовыя, — яны, хутчэй, дасягнулі поспеху: адчуваюць задавальненне, звязанае з фармаваннем рыначнай эканомікі, авалодваюць сферамі інфармацыі і маркетынгу, належаць да класу прафесіяналаў. Гэтыя трыццацігодкі самі фармуюць культуру спажывання — а не культуру бунту. Здаецца, што акурат гэта асноўная розніца між партрэтам, створаным Коўпландам, і вобразам, які паўстае з польскай публіцыстыкі. Гэта значыць, аб'ектам антыпатый нашых маладых прафесіяналаў не з'яўляецца пакаленне бацькоў... У Польшчы трэба яшчэ чакаць масавай культуры ўласнага «пакалення X»¹⁸.

Сцвярджанне, што «масавай культуры ў Польшчы» трэба было «яшчэ чакаць», аказалася праўдай. У ХХІ ст. мяжа пакалення X ва ўсеагульным разуменні амаль самастойна перасунулася і пачала ахопліваць толькі тых людзей, што нарадзіліся ў 1970-я гг. Выявілася, што адно дзесяцігоддзе — самы адпаведны час, каб пакаленні Цэнтральнай і Усходняй Еўропы «зраўналіся» з заходнімі генерацыямі. Усе тэорыі Коўпланда падаюцца амаль дасканалымі, калі гаворка ідзе пра вызначэнне сацыялагічных асаблівасцяў сённяшніх трыццацігодкаў.

Моладзь з нашай часткі Еўропы цалкам усведамляе прычыны свайго крытычнага і амбівалентнага стаўлення да свету і звязвае яго з гістарычнымі перамене-

¹⁷ Radosław Bomba. Pokolenie X.

¹⁸ Mariusz Czubaj. Kupione pokolenie.

намі. «Маё пакаленне, — піша малады публіцыст, — ёсць і будзе прамежкавым пакаленнем, заўсёды адной нагой у «старым», другой — у «новым». Мы — дзеці вялікага працэсу трансфармацыі ў нашай краіне»¹⁹. Людзі, якія нарадзіліся ў 1970-я, правялі дзяцінства ў сацыялістычнай рэчаіснасці, у якой паддаваліся ўплывам камуністычнай прапаганды, удзельнічалі ў працэсе сацыяльнага выхавання моладзі і адначасова маглі цешыцца з атрыманых «ад братняга савецкага народа» сувенірных пластмасавых гадзіннікаў, якія былі напоўненыя «шакаладападобнымі» прадуктамі, і тужліва глядзець на сапраўдны заходні шакалад, які можна было купіць хіба з-пад крыса. Сучасныя трыццацігодкі — гэта «*пакаленне... якое перажыло набожнае захапленне заходнімі таварамі. Упакоўкі ад тавараў «адтуль» людзі расстаўлялі на паліцах сваіх «сценак»*²⁰.

Выхаваныя ў час ідэалістычных каштоўнасцяў грамадскай працы і калектыву, яны з вялікімі цяжкасцямі знаходзілі сваё месца ў капіталістычнай рэчаіснасці. Адтуль менавіта іх татальная крытычнасць. Яны не знаходзяць сабе месца ў штодзённай гонцы за грашыма, часта не разумеюць яе правілаў. Яны адчуваюць сябе іншымі, але адначасова зусім не выключнымі.

*Для маладзейшых за іх — пакалення 1980-х гг. нараджэння — аповеды пра час ваеннага становішча — гэта нудныя несусветныя глупствы; яны выхаваныя ў новым свеце і глядзяць на яго як штосьці несумненнае, таму што гэта ўжо было, калі яны нарадзіліся. Старэйшых за іх — пакаленне 1960-х гг. — новы свет лёгка паглынуў, выклікаючы іх захапленне, таму што тады былі вельмі запатрабаваныя маладосць і навізна*²¹.

Сацыяльная адметнасць пакалення 1970-х гг. у дачыненні да папярэднікаў застаецца відавочнай. Акурат тыя, хто нарадзіліся ў 1960-я гг., займаюць кіроўныя пасады, робяць бліскучыя кар’еры, зарабляюць сур’ёзныя грошы. Яны хутка знайшлі сваё месца ў капіталізме і паступова звяртаюцца да своеасаблівай ідэалагізацыі штодзённага жыцця, уключаючыся ў грамадскія ці палітычныя акцыі, у той час як пакаленне 1970-х дрэйфуе без нейкіх плянаў на будучыню.

Адрозна ад наступнікаў, народжаных у 1980-я, пакаленне людзей, якое нарадзілася ў 1970-я гг., у цэлым захоўвае сантымент да мінулага, давяраючы састарэлым перагружаным школьным праграмам, якія гарантуюць збольшага засва-

¹⁹ Adam Degler. Generacja Transformacji — pokolenie dzisiejszych 30-latków // http://www.wiadomosci24.pl/artukul/generacja_transformacji_8211_pokolenie_polowy_lat_70_20631.html.

²⁰ Joanna Podgórska. Frustraci we wspólnym świecie. RP Dezerterzy // Polityka. № 14 (2395). 05.04.2003. S. 78. Пра калекцыянаванне ўпаковок піша таксама С. Сугуты, адзін з галоўных прадстаўнікоў польскага пакалення пісьменнікаў, якія нарадзіліся ў 1970-я гг. (Sławomir Shuty. W paszczy konsumpcji // Piotr Marecki, Jan Sowa (red.). Frustracja. Młodzi o Nowym Wspólnym Świecie. Krakowska Alternatywa: Kraków, 2003. S. 10—22).

²¹ Joanna Podgórska. Frustraci we wspólnym świecie. RP Dezerterzy // Polityka. № 14 (2395). 05.04.2003. S. 78.

енне тэарэтычных ведаў, а не практычных навыкаў. Пры ўсім пачуцці перавагі над малодшымі, якое вынікае з факту, што пакаленню 1980-х не давялося пакаштаваць сацыялізму, пакаленне 1970-х не адчувае сябе настолькі энергічным або самадастатковым, каб з імі канкураваць.

Такім чынам, вышэйзгаданыя характарыстыкі ў роўнай меры тычацца людзей, якія нарадзіліся ў 1970-я гг. ва ўсіх краінах нашай часткі Еўропы. Нягледзячы на невялікія адрозненні, якія паўплывалі на фармаванне лакальных нюансаў, пачуццё адметнасці з'яўляецца паўсюдным. Напрыклад, прадстаўнік украінскай генерацыі сцвярджае:

Украінскае пакаленне дваццацігадовых (якія нарадзіліся ў 1980-я. — К. Б.) гэта першае пакаленне свабоды, выхаванае не ў Савецкім Саюзе, а ў незалежнай дзяржаве. Я адчуваю, што яны адрозніваюцца цалкам нават ад майго пакалення трыццацігадовых (якія нарадзіліся ў 1970-я. — К. Б.). Яны не маюць адчування непрыстасаванасці, пастаяннай патрэбы рабіць штосьці для Украіны, неабходнасці адчуваць сябе патрэбнымі сваёй краіне. Тое, што Украіна ёсць, для іх відавочна²².

Вядома, у Беларусі стновішча маладога пакалення выглядае зусім інакш. Яго цяжка будзе назваць «першым пакаленнем свабоды», як гэта было ва Украіне. Пасля развалу Савецкага Саюза свабода ў Беларусі прыняла зусім іншую форму. Яе першай фазай было ўвядзенне «беларускасці» ў грамадскае і публічнае жыццё²³. Грамадства далёка не заўсёды сустракала гэта з энтузіязмам. Не дзіва, што прадстаўнікі старэйшага пакалення скептычна ставіліся да пераменаў, аднак гэты ж скептыцызм у пэўнай меры заставаўся рысай усяго грамадства.

У гэтым часе прадстаўнікі пакалення 1970-х гг. пераважна толькі ўваходзілі ў перыяд сталення. Несумненна, ім было чужое і сентыментальнае стаўленне да мінулага, і энтузіязм датычна будучыні. Такія паняткі, як «свабода» ці «незалежнасць», былі для гэтага пакалення ў значнай ступені інфантальна абстрактнымі. Аднак гэтая генерацыя ўважліва сачыла за навакольным светам, каб натхніцца на фармаванне ўласнага светапогляду. Перш як маладыя людзі здолелі зразумець новую рэчаіснасць, чарговы раз наступіла радыкальная перамена, калі ў 1994 г. прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь быў абраны Аляксандр Лукашэнка і пачаў насаджаць аўтарытарызм. Наколькі пакаленне 1960-х гг. выяўляла і выяўляе незглібае або нават варожае стаўленне да рэжыму Лукашэнкі²⁴, настолькі пакаленне 1970-х гг. паставілася з вялікай дыстанцыяй да палітычнай рэчаіснасці.

²² Marcin Wojciechowski. Pokolenie dzikiego kapitalizmu. Rozmowa z Serhijem Żadanem // Gazeta Wyborcza. Nr 147. Warszawa. 26.06.2006. S. 22.

²³ Бадай, найбольш яскравым элементам гэтага працэсу было прыняццё закона, які надаваў беларускай мове статус дзяржаўнай мовы Беларускай ССР.

²⁴ Тут варта згадаць славеты верш Славаміра Адамовіча «Убей президента», або песню гурта «Новае неба» «Прэзыдэнт, ідзі дамоў».

У гэтым аспекце, бадай, у найбольшай ступені відаць спецыфіка беларускага пакалення — адстароненасць, нежаданне нейкага грамадскага дзеяння²⁵.

Такім чынам, галоўнай прыкметай беларускага пакалення 1970-х можна палічыць падкрэсленую дыстанцыю, своеасаблівую абыякавасць да палітычных праблемаў. Гэта тычыцца перадусім той часткі пакалення, якая звязаная з шырока зразуметай літаратурнай дзейнасцю. Але прадстаўнікі акурат гэтай генерацыі сталі таксама і стваральнікамі аднаго з найяскравейшых моладзевых палітычных згуртаванняў — «Маладога фронту», найбольш актыўная дзейнасць якога прыпадае на другую палову 1990-х гг.²⁶ Аднак маладыя літаратары адкрыта дэманструюць адстароненасць ад палітычных пытанняў. Своеасаблівасць гэтай дыстанцыі і яе дэкларатывны характар палягаюць у тым, што ў сучаснай Беларусі абыякавасць да палітычных справаў амаль немагчымая, асабліва для літаратурных творцаў, таму што ўжо сам выбар мовы твораў набывае форму палітычнага акту (паводле прынцыпу, што ўсё беларускамоўнае — нацыяналістычнае і адначасова антылукашэнкаўскае).

Наколькі спецыфіка пакалення 1970-х неаспрэчная, настолькі яго тэрміналагічнае азначэнне дагэтуль застаецца праблематычным. На ўзроўні сацыялагічнага апісання такім акрэсленням, як «пакаленне Х», у Польшчы спадарожнічаюць, напрыклад, «ніякая генерацыя», «пакаленне JP2»*, «пакаленне 1200 брукта»²⁷, «пакаленне iPod»²⁸, «пакаленне 89»²⁹, «пакаленне 2000» і «пакаленне Фруго»³⁰. Усе вышэйзгаданыя тэрміны падкрэсліваюць іншую спецыфічную прыкмету сучаснасці гэтага пакалення, робячы акцэнт або на сімвалічных постацях, звязаных з жыццём пакалення (Ян Павел II), або сімвалічныя брэндзі (iPod, Frugo),

²⁵ Гэтая сітуацыя крыху змянілася ў 2006 г., калі пасля прэзідэнцкіх выбараў у Менску паўстаў намётавы гарадок на знак пратэсту супраць фальшавання вынікаў выбараў. Сярод удзельнікаў акцыі пратэсту былі й прадстаўнікі літаратурнага пакалення 1970-х гг., напрыклад, Андрэй Хадамовіч.

²⁶ Гл.: Павал Севярынец, «Пакаленьне «Маладога фронту». Гісторыя моладзі, народжанай у 1970—1985 гг». <http://mfront.net/pakalen.html>.

* Яна Паўла II.

²⁷ Падчас абмеркавання гэтага тэрміну ў прэсе з'явілася шмат іншых прапановаў, у прыватнасці, жартоўных, сярод якіх, бадай, найбольш цікавай было «пакаленне глютамат натрыю» — жыццё без смаку. Гл.: Wojciech Staszewski. Pokolenie 1200 // *Gazeta Wyborcza*. № 124. Warszawa. 29.05.2006. S. 6.

²⁸ Urszula Agata Marczevska. Czy jesteśmy generacją Nic? // http://www.wiadomosci24.pl/artukul/czy_jestesmy_generacja_nic_20537.html.

²⁹ Гэты тэрмін стварыла моладзь, якая ўдзельнічае ў працах Грамадскай рады Маладой гаспадаркі. З іх ініцыятывы паўстаў таксама вельмі цікавы даклад пра стаўленне маладога пакалення да эканамічных і грамадскіх з'яваў. Ён апублікаваны на інтэрнэт-старонцы www.pokolenie89.org.pl. Галоўныя высновы дакладу — гэтае пакаленне засяроджваецца на бягучых праблемах, хоча перадусім забяспечыць асноўныя патрэбы, але таксама аднагалосна заяўляе пра свой патрыятызм і негатыўнае стаўленне да працоўнай эміграцыі.

³⁰ Гл.: Joanna Podgórska. Frustraci we wspólnym świecie // *RP Dezerterzy. Polityka*. № 14 (2395). 05.04.2003. S. 78.

або асаблівасці штодзённага быцця (1200 брута як адпаведнік «Макпрацы» Дугласа Коўпланда ў польскай рэчаіснасці). Два тэрміны (1989 і 2000) звяртаюцца да пэўных падзеяў, каб зрабіць іх падзеямі ключавымі для пакалення (звяржэнне камунізму або мяжа тысячагоддзяў). Такім чынам, хоць з метадычнага гледзішча ўтвораныя тэрміны выглядаюць найбольш адпаведнымі, гэтыя падзеі цяжка звязаць толькі з людзьмі, якія нарадзіліся ў 1970-я (скажам, на звяржэнне камунізму больш сур'ёзна глядзелі людзі, якія нарадзіліся ў 1960-я гады, а ў 2000 г. светапогляд некаторых прадстаўнікоў пакалення 1980-х быў ужо цалкам сфармаваны).

У Беларусі сітуацыя выглядае крыху інакш. Пакаленне 1970-х гг. звычайна не з'яўляецца аб'ектам даследаванняў і збольшага далучаецца да пакалення, якое нарадзілася ў 1980-я. Сканструяваную такім чынам групу звычайна называюць «пакаленнем пехт»³¹. Аднак адначасова існуюць таксама іншыя акрэсленні: «пакаленне Ы» або «посттутэйшыя»³² (зразумела, што ў асноўным гэтыя тэрміны адносяцца да літаратурнага пакалення), «пакаленне хіп-хоп» або «нэт-пакаленне»³³. Гэтыя апошнія тэрміны ўзніклі перадусім дзякуючы жаданню адлюстраваць з'явы, характэрныя для сучаснасці і не цалкам зразумелыя для папярэдніх пакаленняў (як музыка хіп-хоп ці інтэрнэт). Два першыя тэрміны абавязаныя сваім з'яўленнем у значнай ступені культурнаму кантэксту. Такім чынам, «пакаленне Ы» можна ў роўнай меры прывязаць да «пакалення Х» і да панятку «пакаленне П», якое стварыў Віктар Пялевін. Назва «посттутэйшыя» апелюе да пакалення 1960-х, якое часта завецца паводле сфармаванай у 1987 г. літаратурнай групы «Тутэйшыя». З тэрміналагічнымі праблемамі літаратуразнаўства сутыкаецца як у Беларусі, так і ў іншых дзяржавах нашай часткі Еўропы. У большасці з іх пакаленне маладых пісьменнікаў, якія нарадзіліся ў 1970-я, усё часцей становіцца аб'ектам літаратурных даследаванняў.

ТВОРЦЫ, ЯКІЯ НАРАДЗІЛІСЯ ў 1970-Я ГГ.

Хоць у кантэксце маладой сучаснай літаратуры ў нашай частцы Еўропы найважнейшыя постаці (такія, як Віктар Пялевін ці Уладзімір Сарокін у Расіі, Анджэй Стасюк ці Марцін Святліцкі ў Польшчы, Юрый Андруховіч ва Украіне ці Алесь Аркуш у Беларусі) належаць да прадстаўнікоў генерацыі, якая нарадзілася ў 1960-я або раней, малодшыя пакаленні ўсё больш набываюць папулярнасць і ўжо часцей становяцца аб'ектам крытычных і літаратурна-гістарычных даследаванняў. У Польшчы, Расіі і Украіне крытыкі і даследчыкі апісваюць творцаў,

³¹ Адам Воршыч. Дэпалітызаванае пакаленне // Наша Ніва. 2003. № 17. <http://nn.by/index.pl?theme+nn/2003/17&article=01>; Уладзімір Хільмановіч. Прабітая моладзь // Наша Ніва. 2005. № 40. С. 2.

³² Валерыя Кустава. Мы — пакаленне «Ы!», альбо Посттутэйшыя. <http://valjaryna.livejournal.com/26856.html>.

³³ Адам Воршыч. «Дэпалітызаванае пакаленне» / Наша Ніва. 2003. № 17. <http://nn.by/index.pl?theme+nn/2003/17&article=01>.

якія нарадзіліся ў 1970-я гг., як літаратурнае пакаленне, чыё існаванне абумоўліваецца ў значнай ступені практычнай патрэбай спрашчэння крытычна-літаратурнага дыскурсу і сістэматызацыі сучаснай літаратурнай сцэны. З сацыялагічнага гледзішча існаванне пакаленняў, звязаных дзесяцігоддзем нараджэння, з'яўляецца ў другой палове XX ст. бадай бяспрэчным³⁴, але акрэсленне гэтых жа груп у катэгорыях літаратурных пакаленняў надалей застаецца спрэчным³⁵. Гэтаму спрыяе пашыраная практыка творцаў з пакалення 1970-х гг. адмаўляцца ад любой прыналежнасці да нейкага пакалення³⁶. Нягледзячы, аднак, на ўсе супрэчнасці гэткага разумення сучаснай літаратуры, яно застаецца даволі пашыраным прыёмам, якім карыстаюцца і крытыкі маладога пакалення, і аўтарытэты³⁷ з нашай часткі Еўропы.

«ПАКАЛЕННЕ «БУМ-БАМ-ЛІТУ» Ў БЕЛАРУСІ

У Польшчы, Расіі і Украіне праблематыка генерацыі ў сучасным літаратурным працэсе, а таксама пытанне самага пакалення творцаў, якія нарадзіліся ў

³⁴ Гэтае пытанне застаецца аб'ектам даследаванняў шматлікіх сацыялагаў. Апрача згаданых заходніх даследчыкаў, варта назваць таксама польскія працы на гэтую тэму: Blanka Brzozowska. Gen X: pokolenie konsumentów. — Rabid: Kraków, 2005; Jan Garewicz. Pokolenie jako kategoria socjofilozoficzna // Studia Socjologiczne. а 1. 1983. S. 75—87; Antonina Kłoskowska. Socjologia młodzieży: przegląd koncepcji // Kultura i społeczeństwo. а 2. 1987. S. 19—37; Jerzy Mikułowski-Pomorski. Pokolenie jako pojęcie socjologiczne // Studia socjologiczne. а 3—4. 1968. S. 267—281; Maria Ossowska. Koncepcja pokolenia // Studia Socjologiczne. а 2. 1963. S. 47—51; Mirosław Pęczak. Starzy etosowcy i młodzi pragmatycy // Więź. а 6. 1992. S. 57—64; Piotr Sztompka. Socjologia: analiza społeczeństwa. — Znak: Kraków, 2002.

³⁵ Інтуітыўнае адрозніванне асобных пакаленняў сягае старажытнасці (варта тут згадаць хоць бы прапанаваны Герадотам падзел кожнага стагоддзя на тры пакаленні). У гуманітарных даследаваннях гэтым тэрмінам карыстаўся Агюст Конт, а ў гісторыі літаратуры ён з'явіўся ў час мадэрнізму. Аднак яго канчатковая дэфініцыя застаецца да сёння аб'ектам дыскусіяў.

³⁶ Напрыклад, Альгерд Бахарэвіч у сваім livejournal зацеміў: «Але ж насамрэч гэта ўсяго толькі чарговае з мноства сумнеўных абагульненняў (пакалення. — К. Б.), ворагам якіх я быў, ёсць і буду. Любое пакаленьне — перш за ўсё танны й даступны міт» (<http://bacharevic.livejournal.com/13695.html>). Сацыялэг Ганна Свіда-Земба, якая шмат даследавала праблемы самасвядомасці і перакананняў пакалення 1970-х, сцвярджае, што гэткая пазіцыя характэрная для ўсёй генерацыі. У кнізе, дзе навукоўка падае вынікі даследаванняў моладзі, яна піша: «Маладыя людзі не адчуваюць сябе ні прадстаўнікамі перыяду трансфармацыі, ні пэўнага «новага» пакалення, супрацьпастаўленага папярэднім і наступным пакаленням, ні надзеяй новага сярэдняга класу, ні «страчаным пакаленнем», ні «пакаленнем надзеі». Свет са сваімі рознымі тонкасцямі і гістарычнай зменлівасцю явіцца хутчэй як своеасабліва недыферэнцыяваная глабальная структура, як «рэчаіснасць жыцця», перад якой кожны індывід сам па сабе сутыкаецца тварам у твар, выбірае сваю пазіцыю, прымае выклікі лёсу. Інакш кажучы, асноўныя фармулёўкі, у якіх моладзь выяўляе «свет», гэта «я і мой выбар», «я і мае пазіцыі», «я і мой лёс», «я і маё жыццё». Hanna Świda-Ziemia. Wartości egzystencjalne młodzieży lat dziewięćdziesiątych. Zakład Socjologii Moralności i Aksjologii Ogólnej Instytut Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytet Warszawski: Warszawa, 1995. S. 283—284.

³⁷ Michał Głowiński. Krytyka, towarzyszyka literatury // Znak. Rok L. № 518 (7). Lipiec 1998. S. 29.

1970-я гг. (іх тэрміналагічнага акрэслення і вызначэння храналагічных межаў) ужо шмат гадоў застаецца аб'ектам жывых крытычных і навуковых дыскусіяў. Беларускі літаратурны дыкурс свабодны ад гэтай праблематыкі. Пазіцыя беларускіх даследчыкаў звычайна набліжаецца найбольш да гэтай, якую можна бачыць у Расіі. Яны, з аднаго боку, часта засяроджваюць увагу на пакаленні «Тутэйшых», якое нарадзілася ў 1960-я гг., як на генерацыі пералому, першым маладым голасе «новай літаратурнай сітуацыі». З другога боку, да ўсіх творцаў маладзейшых за прадстаўнікоў гэтага пакалення яны ставяцца неяк агульна, як да прадстаўнікоў найноўшых літаратурных плыняў. У гэтым кантэксце здзіўляе падыход даследчыкаў да членаў групыкі «Бум-Бам-Літ», першага літаратурнага згуртавання пакалення, народжанага ў 1970-я³⁸. Найчасцей дзейнасць творцаў, звязаных з «Бум-Бам-Літам», апісваецца ў кантэксце культурных з'яваў у гэтак званай «новай літаратурнай сітуацыі» (якая надыйшла пасля рэформаў Гарбачова). Пры такім падыходзе «Бум-Бам-Літ» знаходзіцца побач з «Тутэйшымі» і «Таварыствам вольных літаратараў» (такі падыход прэзентуе Валянцін Акудовіч, аўтар першай разгорнутай працы пра «новую літаратурную сітуацыю»³⁹) і гэтым самым не ўтварае асобнай з'явы на беларускай літаратурнай сцэне.

Аднак у беларускіх даследаваннях можна сустрэць іншыя спосабы інтэрпрэтацыі літаратурных з'яваў, якія ўзніклі ў Беларусі пасля 1985 г. Ганна Кісліцына, напрыклад, вылучае ажно тры пакаленні, якія тварылі пры «новай літаратурнай сітуацыі». Гэта пакаленне «Тутэйшых», пакаленне «Бум-Бам-Літу» і пакаленне «Таварыства вольных літаратараў»⁴⁰. Гэткі падыход, несумненна, звязаны з даволі свабодным, абапёртым у значнай ступені на інтуітыўнае разуменне ўжывання тэрміну «пакаленне» (асабліва звярнуўшы ўвагу на факт, што члены «Таварыства вольных літаратараў» набіраліся з пісьменнікаў, якія ўваходзілі калісьці ў суполку «Тутэйшыя»⁴¹). Апошняю храналагічна акрэсленую

³⁸ Сярод галоўных членаў «Бум-Бам-Літу» Валянцін Акудовіч называе Альгерда Бахарэвіча (нар. у 1975), Змітра Вішнёва (нар. у 1973), Віктара Жыбуля (нар. у 1978), Алеся Туровіча (нар. у 1978), Ілью Сіна (нар. у 1978) і толькі трох крыху старэйшых за іх творцаў: Сержа Мінскевіча (нар. у 1969), Юрася Барысевіча (нар. у 1966) і Усевалада Гарачку (нар. у 1968). Гл.: Валянцін Акудовіч. Разбурыць Парыж. Мінск: Логвінаў, 2004. С. 237.

³⁹ Валянцін Акудовіч. Уводзіны ў новую літаратурную сітуацыю / Валянцін Акудовіч. Разбурыць Парыж. Мінск: Логвінаў, 2004. С. 209—297.

⁴⁰ Ганна Кісліцына. Новая літаратурная сітуацыя: Змена культурнай парадыгмы. Мінск, 2006. С. 38—39.

⁴¹ Адзінства пакалення адносна членаў дзвюх гэтых суполак падкрэслівае таксама Ян Максіміук у сваім аналізе творчасці гэтай генерацыі: Jan Maksymiuk. Imiona umartwionej mowy. Esej o średniomłodej literaturze białoruskiej (niektóre imiona) // Kartki. № 1. 1997. S. 6—8. Правільнасць гэтага падыходу пацвердзіў і адзін з членаў суполкі «Тутэйшыя», пісьменнік і даследчык беларускай літаратуры Сяргей Кавалёў: Сяргей Кавалёў. Таварыства маладых літаратараў «Тутэйшыя»: першыя ўспаміны і артыкулы // Acta Albaruthenica 6. Droga ku wzajemności. Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, 2007. S. 172.

Ганнай Кісліцынай генерацыю — пакаленне «Бум-Бам-Літу» — даследчыца называе таксама «неагенерацыяй»⁴² і супрацьпастаўляе яе пакаленню «нэкст», галоўнай прадстаўніччай якога яна лічыць Віку Трэнас⁴³ (1984 г. нараджэння). З аднаго боку, такі падыход да сучаснай беларускай літаратурнай сцэны перамяшчае разуменне пакаленняў і не спрыяе сістэматызацыі літаратурнага працэсу. Аднак у даследаваннях Ганны Кісліцынай можна назіраць адну вельмі важную тэндэнцыю, а менавіта спробу адасаблення творчасці звязаных з «Бум-Бам-Літам» аўтараў ад іншых літаратурных з’яваў у Беларусі пасля 1985 г. Валянцін Акудовіч сцвярджае, што адасабленасць «Бум-Бам-Літу» тлумачыў той факт, што гэтая суполка была

*першая і, бадай, адзіная суполка ў гісторыі беларускай літаратуры, у аснове якой быў пакладзены эстэтычны прынцып, а менавіта — эстэтыка постмадэрну*⁴⁴.

Несумненна, на ўзроўні маніфэставаных дэкларацый сапраўды гэтак было, але постмадэрн у Беларусі прыняў незвычайную форму, значна больш падобную да авангарду. Арыгінальнасць «Бум-Бам-Літу» ў значнай ступені была звязаная з пакаленчай адасабленасцю, што яскрава выявілася ў творчасці сяброў суполкі. Сярод шэрагу прыкметаў генерацыі, якія прысутнічаюць у творах маладых пісьменнікаў пакалення 1970-х, бадай найбольш яскравай была неаднаразова ўжо згаданая крытычная адлегласць, якая аддзяляла маладую літаратуру ад ідэалагічных, нацыянальных і палітычных пытанняў. Такі падыход паспрыяў таму, што ў Беларусі пачала развівацца зусім новая літаратура — нейтральная, у значнай ступені эгацэнтрычная, у крайнім выпадку агульнаначалавечая; літаратура, якая бунтуецца супраць традыцыйнага разумення паэта як правадбыра і настаўніка, якая пачынае своеасаблівы дыялог з чытачом і якая аддаецца супольнай з чытачом забаве; якая стварае «новую літаратурную камунікацыю». Для беларускай літаратуры пачатку 1990-х, якая вырастала з канону, які распрацавала газета «Наша Ніва», і надалей аддавала прыярытэт справам агульнанацыянальным перад агульнакультурнымі, пазіцыя, што адстойвала моладзь з «Бум-Бам-Літу», была ў вялікай ступені непрымальная. Адсюль таксама наглядны падзел між пакаленнямі на беларускай літаратурнай сцэне. Як пісаў адзін з сяброў-заснавальнікаў «Бум-Бам-Літу» Алесь Туровіч: «Маладыя літаратары часта адчувалі падтрымку з боку пісьменнікаў старэйшага пакалення, а не, здавалася б, тыпалагічна блізкіх «васьмідзесятнікаў», — магчыма, казалася канкурэнцыя»⁴⁵. Су-

⁴² Ганна Кісліцына. Новая літаратурная сітуацыя: Змена культурнай парадыгмы. Мінск, 2006. С. 113, 149.

⁴³ Тамсама. С. 36.

⁴⁴ Валянцін Акудовіч. Разбурыць Парыж. С. 234—235.

⁴⁵ Алесь Туровіч. Дзевяносіці і нулёвікі // Вялікае Княства. Беларускі on-line часопіс. <http://3force.info/litara01.htm>.

полка «Бум-Бам-Літ» у сваім першапачатковым выглядзе існавала толькі ў 1995—1999 гг., але яе заснавальнікі да сённяшняга дня займаюць уплывовае становішча на беларускай літаратурнай сцэне. Яны ўдзельнікі або стваральнікі надзвычай важных для маладой літаратуры выдавецкіх праектаў (напрыклад, «Schmerzwerk») ці нават культурных з’яваў (кшталту «Тэатра псіхічнай неўраўнаважанасці»). Акурат каардынавання імі праекты перадусім аб’ядноўваюць наймалодшую генерацыю беларускіх творцаў, якую найбольш адэкватна было б назваць «пакаленнем «Бум-Бам-Літу»». Сярод членаў новай групойкі ёсць таксама нешматлікія літаратары, якія нарадзіліся ў першай палове 1980-х (напрыклад, згаданая ўжо Віка Трэнас ці Вальжына Морт — 1982 г. нараджэння). Узаемазалежнасць і блізкія кантакты з творцамі, якія нарадзіліся ў 1970-я гг., спрычыняюцца, аднак, да таго, што яны застаюцца ментальна і ідэалагічна блізкімі да сваіх старэйшых калегаў. Таму іхнія творы адлюстроўваюць светапогляд генерацыі — беларускага адпаведніка пакалення X.

Ужыванне назвы «пакаленне «Бум-Бам-Літу» да беларускіх творцаў-«сямідзесятнікаў» мае таксама іншае абгрунтаванне. Хоць з’яўляюцца нешматлікія галасы, якія выступаюць за ўвядзенне ў беларускі літаратурны дыскурс такіх назваў, як «пакаленне 1980-х» ці «1990-х»⁴⁶, іх непаслядоўны характар выракае іх на няўдачу. У гісторыі беларускай літаратуры XX ст. прынята вылучаць літаратурныя пакаленні на падставе іх адметных або падобных рысаў. Дзеля гэтага маем «пакаленне «Нашай Нівы», «філалагічнае пакаленне»⁴⁷ ці, урэшце, «пакаленне «Тутэйшых». Патрэба спрашчэння і сістэматызацыі сучаснага беларускага літаратурнага дыскурсу падказвае, што дзеля тэрміналагічных патрэбаў выпадае звяртацца да элементаў, якія найбольш яскрава адрозніваюць пакаленне. Несумненна, такім элементам была суполка «Бум-Бам-Літ», якая здабыла месца не толькі ў гісторыі літаратуры як суполка пераходнага перыяду, але і ў свядомасці даследчыкаў і крытыкаў.

Беларуская генерацыя творцаў, якія нарадзіліся ў 1970-я гг., такая ж неаднародная, як і яе аднагодкі з іншых краінаў Еўропы. Паэты, якія да яе належаць, вызнаюць розныя эстэтычныя погляды, развіваюць розныя плыні. Наколькі гэтаму пакаленню не ўласцівая дэкларатывная барацьба з папярэднікамі (гэтую рысу часта падкрэсліваюць, у прыватнасці, творцы, звязаныя з суполкай «Бум-Бам-Літ»), настолькі яго прадстаўнікі нярэдка адкрыта дыскутуюць самі з сабою⁴⁸.

⁴⁶ Алесь Туровіч. Дзевяносікі і нулёвікі; Лявон Вашко. Часаслены выразавой // Лявон Вашко. Маленькі спытак Лявона Вашка. Ч. 2. <http://kamunikat.org/www/knizki/litaratura/vaszko/sszytak02/09.htm>.

⁴⁷ Уладзімір Адамчык, Міраслаў Адамчык / Беларуская літаратура. Хрэстаматыя. — Сучасны літаратар: Мінск, 2004.

⁴⁸ Наталля Русецкая на вокладцы свайго першага зборніка вершаў змясціла нават адназначны каментар, мэтай якога было аддзяліць яе творчасць ад творцаў, звязаных з «Бум-Бам-Літам»: «У паэзіі Наталлі Русецкай няма штучных інавацый для ўяўнага эфекту»: Наталля Русецкая. Два бяссонні. — Логвінаў: Мінск, 2004.

«ПАКАЛЕННЕ «БУМ-БАМ-ЛІТУ» Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ
РЭЧАІСНАСЦІ

Пасля таго, як ў 1994 г. да ўлады прыйшоў Лукашэнка і асабліва пасля прэзідэнцкага рэферэндуму, які запачаткаваў гэтак званую рэсаветызацыю Беларусі⁴⁹, паўстала зусім новая рэчаіснасць. Пачатковы этап Лукашэнкавага праўлення сустрэўся з вострым грамадскім супрацівам. Яго асабліва яскравым прыкладам была так званая «Мінская вясна 1996 г.», серыя масавых акцыяў пратэсту (мітынгі, пікеты, дэманстрацыі, галадоўкі) супраць аўтарытарнага рэжыму, наступствамі якіх нярэдка былі збіванні ці затрыманні ўдзельнікаў. Гэта была рэакцыя на праект змены беларускай Канстытуцыі, які надаваў большыя паўнамоцтвы прэзідэнту дзяржавы. Быў агульнанацыянальны ўздым, імкненне абараніць асноўныя грамазянскія правы⁵⁰. У падзеях «Мінскай вясны» актыўна ўдзельнічалі прадстаўнікі пакалення «Тутэйшых». Менавіта ў гэтым часе быў апублікаваны вышэйзгаданы верш Славаміра Адамовіча «Убей прэзідэнта», за які паэта арыштавалі. Тады таксама быў збіты і арыштаваны Язэп Янушкевіч. Супраціў «Тутэйшых» выглядаў па-рознаму: ад удзелу ў мітынгам, праз публікацыю крытычных твораў, заснаванне недзяржаўных выдавецкіх праектаў — напрыклад, часопісу «Фрагмэнты» (на чале з Ігарам Бабковым), які адкрыта выступаў супраць рэжыму Лукашэнкі⁵¹. Аднак малодшыя калегі, прадстаўнікі «пакалення «Бум-Бам-Літу», у пэўнай ступені захоўвалі дыстанцыю да палітычных падзеяў. Хоць не звязаная з літаратурным светам моладзь падтрымлівала актыўны падчас падзеяў 1996 г. «Малады фронт» і праводзіла большасць антыпрэзідэнцкіх акцыяў і ў наступным годзе⁵², творцы гэтага пакалення заставаліся даволі адарванымі

⁴⁹ У аснову рэсаветызацыі была пакладзеная змена дзяржаўнай сімволікі (адмова ад традыцыі БНР, вяртанне традыцыі БССР) і ўвядзенне расійскай мовы як дзяржаўнай.

⁵⁰ Менская Вясна 1996. Кроніка, дакумэнты, сьведчанні. — Koio Podkowy — «Наша Ніва»: Podkowa Leśna — Mińsk, 1996.

⁵¹ Сяргей Балахонаў. Там нехта ёсць, або Ростані постсавецкай беларускай літаратуры // ARCHE. № 4. 2005. <http://arche.bymedia.net/2005-4/balachonau405.htm>.

⁵² Павал Севярынец, аўтар згаданай працы «Пакаленьне «Маладога фронту». Гісторыя моладзі, народжанай у 1970—1985 гг.», схіляецца да таго, каб прадстаўнікоў менавіта гэтай генерацыі лічыць галоўнай сілай палітычных рухаў другой паловы 1990-х гг. Неабякласць да нацыянальнай справы ён лічыць галоўнай рысай усяго пакалення і ўскладае на яго надзеі на палітычныя перамены ў Беларусі. Падкрэсліваючы, што ў новым тысячагоддзі менавіта гэтае пакаленне стварае нацыю (наймалодшыя прадстаўнікі пакалення, храналогічныя мяжы якога аўтар акрэслівае як 1970—1985, дасягнулі паўналецця), П. Севярынец заяўляе, што час пакалення «Маладога фронту» толькі яшчэ надыходзіць. Розніца ў інтэрпрэтацыі ролі і палітычнай дзейнасці пакалення тлумачыцца тым, што гэтае пакаленне неаднароднае. Істотным застаецца таксама факт, што аўтар як член і заснавальнік «Маладога фронту» перабольшвае значэнне гэтага ўтварэння. Здаецца, што гэтую тэорыю пацвярджае Алесь Аркуш, які, аналізуючы ў газеце «Наша Ніва» заслугі ў распаўсюдзе беларускамоўнай культуры літаратурнай суполкі «Маладняк» з 20-х гадоў XX ст., пісаў: «Нешта падобнае ў апошнія гады спрабавалі рабіць маладафронтаўцы. Але вынік іх працы значна слабейшы. Ужо праз год ад дзейнасці МФ у правінцыі не засталася і сьледу». Алесь Аркуш. Беларусь у

ад палітыкі. Амбівалентнасць іх пазіцыі (звязаная таксама з фактам, што, як было ўжо згадана, сам выбар беларускай мовы мовай для творчасці ва ўмовах лукашэнкаўскай дзяржавы быў светапоглядным ці нават палітычным выбарам) непасрэдна вынікала з вышэйзгаданай спецыфікі пакалення. «Генерацыя «Бум-Бам-Літу» не здолела ў дастатковай ступені ўключыцца ў нацыянальную барацьбу. Перш як яе прадстаўнікі даспелі да яе, адбылася змена ўлады, якая для неабыхавых да гэтай справы людзей была вялізарным расчараваннем. Сучасны пісьменнік і даследчык літаратурнага працэсу ў Беларусі так пра гэта пісаў:

Калі лёс папярэдняй генерацыі («Тутэйшых». — К. Б.) быў у чымсьці трагічны, дык лёс гэтай («пакалення «Бум-Бам-Літу». — К. Б.) — у чымсьці камічны. Калі ў першай палове 1990-х гг. у новай хвалі літаратурных рэвалюцыянераў няма патрэбы, дык у другой палове 1990-х ужо няма сэнсу змагацца, таму што беларускамоўны дыскурс катастрафічна хутка губляе свой грамадскі ўплыў...⁵³

Змена значэння літаратурнага дыскурсу, пра якую піша Максім Шчур, несумненна, мела палітычныя прычыны. Ініцыятывы Лукашэнкі дзеля вяртаньня ў савецкасць (не толькі ўвядзенне расійскай мовы як дзяржаўнай, але і замацаванне яе ў грамадскай і палітычнай прасторы, русіфікацыя галоўных СМІ ў краіне і прасоўванне расійскай культуры) адсунулі на перыферыю беларускамоўную культуру. Беларускаямоўныя літаратары гублялі толькі што набытую функцыю правадыроў нацыі і сталі элітарнымі творцамі, слова якіх мае шанец дайсці толькі да вузкай групы чытачоў. Такая трансфармацыя статусу пісьменніка і змена аблічча чытача спрычыніліся да таго, што ў беларускай рэчаіснасці можна назіраць працэс новай літаратурнай камунікацыі, у якой змяніўся як характар творцы і спажыўца, так і спосаб фармавання літаратурнага паслання, у якім давялося звязаць на густы і ўпадабанні спажыўца. Адным словам, мяняўся ўвесь літаратурны дыскурс, што традыцыйнай беларускай літаратуры далася нялёгка.

Нежаданне гуртавацца або своеасаблівая дыстанцыя да гэтага працэсу таксама звязаныя з рысамі генерацыі творцаў, якія нарадзіліся ў 1970-я. Характэрны для іх скептыцызм адносна салідарных, арганізаваных дзеянняў спрычыняецца да таго, што рэальныя згуртаванні (здзейсненыя ў больш шырокім за рэдакцыю маштабе) не маюць вялікіх шанцаў на існаванне. З другога боку, яны надалей паўстаюць — і гэта абумоўлена тым, што ў беларускай культуры ўкаранілася традыцыя аб'ядноўвацца: напрыклад, у дзяржаўныя структуры, такія, як Саюз беларускіх пісьменнікаў. Гэтая своеасаблівая дыхатамія хоць і можа ствараць

прывабных сюжэтах // Наша Ніва. № 9 (166). 2000 // <http://nn.by/2000/09/17.htm>. Гл. таксама: Павал Севярынец. Пакаленьне «Маладога фронту». Гісторыя моладзі, народжанай у 1970—1985 гг. ⁵³ Максім Шчур. Росквіт і заняпад беларускага літаратурнага авангарду // Фрагмэнты. № 3—4. 2001. <http://knihi.com/frahmenty/11szczur.htm>.

КАТАЖЫНА БАРТНОЎСКАЯ

уражанне няспеласці генерацыі, непаслядоўнасці і неасэнсаванасці, з'яўляецца выдатным вобразам амбівалентнасці пакалення, якое заўсёды апынаецца дзесьці паміж (паміж дзвюма сістэмамі, двума тысячагоддзямі, ці ўрэшце дзвюма эстэтычнымі плынямі: авангардам і традыцыяй).

Для арганізацыйнай структуры пісьменніцкага асяроддзя з тых, што нарадзіліся ў 1970-я, значэннай застаецца стылістычная і эстэтычная, а часам нават і светапоглядная разнароднасць (асабліва ў дачыненні да патрыятычных каштоўнасцяў). Сярод прадстаўнікоў гэтай генерацыі — традыцыйныя творцы (напрыклад, Наталля Русецкая), авангардысты (Зміцер Вішнёў) і тыповыя постмадэрністы (Андрэй Хадановіч). Аднак іх яднае не толькі дзесяцігоддзе, у якім яны нарадзіліся, але і спецыфічнае стаўленне да свету і жыцця, напоўненае адстароненасцю, скептыцызмам і крытычнасцю. Адчуванае пачуццё адчужэння паэты спрабуюць нівеляваць па-рознаму: уячы ва ўяўны свет (Дзяніс Хвастоўскі), праславіць сацыялістычную традыцыю (Усевалад Гарачка), вярнуцца ў дзяцінства (Вера Бурлак) ці проста жартаваць (Андрэй Хадановіч). Агульнай жа задачай іх творчай практыкі застаецца не толькі разуменне саміх сябе і навакольнага свету, але і спроба давесці ўласны утылітарызм і пераадолець нігілістычны комплекс да актыўнасці папярэдняга пакалення і энергічнасці наступнага.

Пераклала з польскай Яанна Бэрнатовіч

ТАЦЯНА ПАШАВАЛАВА

Нязручны інструмэнт: праграмы Эўрапейскага Зьвязу для Беларусі

У 1997—2007 гг. адносіны Эўропы і Беларусі былі замарожаныя, і ў Беларусі не ўздымалася пытаньня адпаведнасьці эўрапейскай дапамогі і прыкрытэтаў эўрапейскага партнэрства, бо папросту не было матэрыялу для абмеркаваньня такога партнэрства. З таго моманту як ЭЗ абвясціў пра прынцыпова новы падыход ва ўзаемаадносінах зь Беларусьсю, пачынаючы з публікацыі так званай «Non-paper» «Што Эўрапейскі Зьвяз можа даць Беларусі», і да абвясчэньня так звананага «Ўсходняга партнэрства», то бок актыўнага супрацоўніцтва Эўразьвязу з постсавецкімі краінамі Ўсходняй Эўропы (Беларусь, Украіна, Малдова, Грузія, Армэнія, Азэрбайджан), наша краіна стала набліжацца да ўдзелу ў Эўрапейскай палітыцы добрасуседства. Для яе адкрыліся альбо пашырыліся магчымасьці ўдзелу ў тэматычных і рэгіянальных праграмах. Усё гэта змушае зьвярнуць пільную ўвагу на тое, якім чынам і наколькі эфэктыўна працуюць у краіне эўрапейскія праграмы, і шукаць шляхоў уплыву на іх рэалізацыю — ад вызначэньня мэтаў і да маніторынгу і ацэнкі — зацікаўленым беларускім бокам.

Праграмы ЭЗ для краінаў, якія не ўваходзяць у ягоны склад, — гэта інструмэнты рэалізацыі палітыкі ЭЗ у адносінах да гэтых рэгіёнаў і краінаў, у прыватнасьці, да Беларусі. Яны часта так і называюцца: Эўрапейскі інструмэнт добрасуседства, інструмэнт падтрымкі дэмакратыі і правоў чалавека і г. д. Для нас гэта значыць, што праграмы закліканія распаўсюджваць прыняцьце ў той ці іншай ступені эўрапейскіх каштоўнасьцяў і скіраваныя найперш на падцягвань-

Тацяна Пашавалава — экспэрт праекту Эўрапейскай Камісіі «Support to the capacity building and networking of Belarusian NGOs and local authorities». Аўтарская назва тэксту — «Беларусь у эўрапейскіх праграмах — пункт біфуркацыі».

не сытуацыі ў краінах, якія не ўваходзяць у Эўрапейскі Зьвяз, да эўрапейскіх стандартаў і нормаў у самых розных сфэрах дзейнасьці.

Эўрапейскія праграмы доўгатэрміновыя, даволі вялікія па аб'ёме і працуюць паводле адпрацаваных і стандартызаваных працэдураў. Як правіла, у працэсе рэалізацыі яны разьбіваюцца на шэраг праектаў альбо работ, якія ажыццяўляюцца на конкурснай аснове дзяржаўнымі, грамадзкімі альбо кансалтынгавымі агенцыямі. Для такой краіны, як Беларусь, не расьпешчанай заходнімі інвэстыцыямі, доступ да большасьці эўрапейскіх праграмаў можа прынесці істотныя дадатковыя рэсурсы для пераўтварэньняў і разьвіцьця ў самых розных сфэрах дзейнасьці.

Тым ня менш, для зацікаўленага боку ў Беларусі рэалізацыя гэтых праграмаў стварае часам некаторыя нязручнасьці. Пасьля запуску праграмы пачынаюць дзейнічаць у рамках эўрапейскай бюракратычнай машыны, несучы працэсы дэмакратыі і рынкавай трансфармацыі ў падведамасныя краіны. Дзеянні ажыццяўляюцца, пра вынікі паведамляецца, справаздачы ўхваляюцца. Гэты працэс нечым нагадвае працу газонакасілкі: магутная машынка сьпяраша траўку паўсюдна стрыжэ, потым кветкі, і вось ужо і да дрэваў дабралася. І тут, хочучы спыніць яе альбо падрэгуляваць, ліхаманкава шукаем: дзе ў яе кнопка, дзе праграміст? Але выяўляецца, што гаварыць няма з кім — гэта ж машына, і яе стваральнік не знаходзіцца ў нашай зоне доступу.

У гэтым палягае асноўная складанасьць працы з эўрапейскімі праграмамі на ўзроўні іх стварэньня і рэгуляваньня. Працэс праграмаваньня настолькі калектыўна разьмеркаваны, што без спэцыяльных ведаў і ўбудаванасьці ў складаныя эўрапейскія інстытуцыйныя сувязі ўдзельнічаць у ім альбо ўплываць на яго немагчыма.

Тым ня менш, гэта рабіць трэба, хаця б дзеля таго, што праграмы гэтыя разьлічаны на абстрактную краіну «in transition» — краіну так звананага «пераходу», а маюць справу з канкрэтнымі краінамі, і дамагчыся іх большай адпаведнасьці можна адно тады, калі рабіць «дапраграмаваньне» на ўзроўні самой краіны-атрымальніцы.

У выпадку Беларусі эўрапейскія праграмы маюць дастатковы патэнцыял і вагу для таго, каб уплываць на сытуацыю ў краіне, аднак галоўны іх недахоп — гэта неадпаведнасьць ці толькі частковая адпаведнасьць іх патрабаваньням беларускай сытуацыі.

ПРАГРАМЫ ЭЎРАПЕЙСКАГА ЗЬВЯЗУ ДЛЯ БЕЛАРУСІ: ПРАБЛЕМЫ АДПАВЕДНАСЬЦІ

— «Палітычны характар» праграмаў.

Што гэта значыць? Дзеячы, якія чакаюць істотнага ўплыву праграмы ЭЗ на разьвіцьцё краіны, бачаць яўную неадпаведнасьць прыярытэтаў і аб'ёму праграмаў заяўленым агульным мэтам да такой краіны, як Беларусь. Калі згадаць праграмы TACIS і PHARE, запачаткаваныя ў 1990-я гг., і іх прынцыповую адроз-

насьць паводле зместу і мэтаў аказанай дапамогі, то насоўваецца выснова: Эўропа ад пачатку ня вызначала Беларусь як краіну, якую запрашаюць у эўрапейскую сям'ю. У праграмах кшталту TACIS, а таксама ў сучасных праграмах, даступных для нашай краіны, не прадугледжваліся сыстэмныя зьмены, а прапаноўвалася толькі зьняцьцё вастрэні праблемы, а не яе разьвязаньне. І цяперашняе пакаленьне праграмаў цалкам успадкавала гэтыя падыходы. Ні аб'ём сродкаў, ні набор праграмаў для тых ці іншых інстытутаў не забясьпечваюць сур'ёзнай трансфармацыі аніводнай з сфэраў — ці то адукацыі, ці то грамадзянскай супольнасьці, — нават пры ўмове курсу афіцыйнага кіраўніцтва краіны на дэмакратыю і рынкавыя рэформы. А паколькі афіцыйная Беларусь сёньня не вызначае сябе як краіну пераходу да дэмакратыі, то заяўленья мэты праграмаў пачынаюць канфліктаваць з ужо існуючымі магчымасьцямі для іх дасягненьня.

— Неадэкватныя веды пра краіну і часьцяком неадэкватная ацэнка гістарычнай сытуацыі, што вызначаюць прыярытэты праграмаў.

Як было заўважана вышэй, праграмы, даступныя для Беларусі, былі разьлічаныя на краіну, якая знаходзіцца ў працэсе пераходу. У той час як Беларусь, калі і была ў стане пераходу, то зусім не да рынку і дэмакратыі.

Неадпаведнасьць, у прыватнасьці, тычылася вызначэньня асноўных актараў, якія ня толькі хочучь, але і могуць цяпер ажыццяўляць сацыяльныя зьмены, а таксама акрэсьленьня мэтавых групаў, меркаваньня аб наяўнасьці альбо адсутнасьці тых ці іншых сацыяльных інстытутаў, а таксама запозьненасьці праграмаў.

Праграмы, даступныя для Беларусі, зыходзілі з таго, што ў краіне адбываецца працэс трансфармацыі, і, такім чынам, ёсьць грунт для супрацоўніцтва паміж няўрадавымі арганізацыямі і органамі ўлады альбо дзяржаўнымі ўстановамі ў шэрагу актуальных для грамадства пытанняў. Ніхто не сумняваўся ў тым, што ў Беларусі ёсьць мясцовае самакіраваньне (няхай і ня вельмі разьвітае), і што мясцовая ўлада ў нейкай ступені аўтаномная ад цэнтральнай у прыняцьці рашэньняў па такім супрацоўніцтве, і што існуе хоць нейкая аўтаномнасьць унівэрсытэтаў.

Меркавалася таксама, што, як у любой эўрапейскай (гістарычна) краіне, у Беларусі існуюць (і працуюць) мэханізмы забесьпячэньня прадстаўніцтва, дэлегаваньня правоў ці хаця б сумленнай канкурэнцыі і рэйтынганьня (вызначэньня лепшых).

І таму прыярытэты праграмаў аказаліся нерэалістычнымі для ўдзелу ў праграмах рэальнай грамадзянскай супольнасьці, незалежнай ад улады, спадзяваны ўдзел мясцовых уладаў быў вельмі слабы і меў вынікам не прывязаньне адпаведных нормаў функцыянаваньня мясцовай улады ў Беларусі ў адпаведнасьць да стандартаў эўрапейскіх муніцыпалітэтаў, а да выкарыстаньня ўладай эўрапейскіх сродкаў як крыніцы пакрыцьця дэфіцыту фінансаваньня бягучых праектаў. У яшчэ большай ступені гэта тычылася праграмаў, узгодненых і рэалізаваных на дзяржаўным узроўні. Калі ж абавязковы ўдзел эўрапейскага партнэра і перададзе-

ныя ім праз навучаньне альбо інфраструктуру стандарты работы ўкараняліся ў практыку ў межах праекту, праз пэўны час атрыманыя эфэкты часта сыходзілі на нішто, бо не прымаліся сыстэмай арганізацыі жыцця і дзейнасьці ў краіне.

Неадэкватнасьць гэтых ведаў пра краіну была вынікам таго, што пасля здабыцця Беларусі незалежнасьці на Захадзе так і не ўзьніклі аналітычныя цэнтры і іншыя інстытуты, закліканыя назапашваць і выпрацоўваць веды пра працэсы, што ідуць у нашай краіне. Магчыма, для праграмы PHARE, пры агульным курсе на з’раінтэграцыю і вялікім аб’ёме вылучаных рэсурсаў, гэта і ня мела вырашальнага значэньня. Але ў Беларусі і іншых краінах з аўтарытарным рэжымам гэта мела вынікам тое, што праграмы ня толькі не дапамагалі палепшыць сытуацыю, але працавалі на дасягненьне супрацьлеглых мэтаў. Нельга таксама забывацца і пра тое, што неадэкватнай ведай і недакладнай інфармацыяй забясьпечвалі эўрапейскіх праграмістаў самі беларускія экспэрты і дзеячы праз існыя мэханізмы зваротнай сувязі, убудаваныя ў праграмы (кансультацыі, маніторынг і ацэнку праграмаў, публічнасьць).

— **Прынцып «прарастаьня эўрапейскай інфраструктуры».**

Праграмы, прапанаваныя Эўрапейскім Зьвязам, стандартызаваныя ня толькі паводле працэдураў, але і па мэтадалёгіі. Дасягненьне мэтаў трансфармацыі плянавалася зьбольшага з дапамогай капіаваньня рашэньняў, знойдзеных раней у Эўропе ці ў краінах, што раней прайшлі шляхам пераўтварэньняў, — то бок рашэньняў, створаных для іншай сытуацыі. На практыцы праекты, рэалізаваныя ў межах самых розных праграмаў, паслядоўна навязвалі нерэфлексіўную перадачу інстытутаў, інструмэнтаў, стандартаў (не істотна, ці то будаўніцтва дарог, ці то станаўленьне грамадзянскай супольнасьці, ці то забесьпячэньне інфармацыйнымі сыстэмамі бюро працаўладкаваньня). Удзел мясцовых партнэраў меркаваўся ў ролі атрымальнікаў дапамогі, прычым у гэтых атрымальнікаў яшчэ неяк трэба было выхаваць альбо сфармаваць «прысваеньне». З асабістага досведу пры распрацоўцы першых сваіх праектаў на гэтым полі я заўсёды зь неўразуменьнем чытала гэты пункт — як дамагчыся прысваеньня? Дарма што ніякіх абмежаваньняў на аўтарства не стаяла (то бок праект мог тэарэтычна распрацаваць партнэр зь беларускага боку, што мы і рабілі), рыторыка і сэнс праектнай дакумэнтацыі ставілі пад сумнеў гэтае права. Маўкліва меркавалася, што распрацоўнік праекту будзе нешта перадаваць, а ініцыятыва мясцовага партнэра ў найлепшым разе палягала ў тым, каб прыняць запрапанаванае актыўна і з удзячнасьцю.

Урэшце мы маем найшырэйшую імітацыю вынікаў. Для сур’ёзных зьменаў у паводзінах людзей (у адрозьненьне ад пастаўкі і ўсталяваньня новага абсталяваньня) патрабаваліся інавацыйныя рашэньні, а не гатовыя сацыяльныя тэхналёгіі і мэтады, разьлічаныя на функцыянаваньне шэрагу інстытутаў пры іншай гістарычнай сытуацыі. Пры перасадцы на постсавецкую глебу безь пераасэнсаваньня ўсіх запатрабаваных зьменаў яны хутка выраджаліся ў пустыя шыльды ці хутка паміралі бяз вонкавага фінансавага сілкаваньня.

— Праграмы ўлічваюць парадак дня, актуальны для краінаў Эўропы, але не актуальны, а часам нават дачасны для Беларусі.

У прыярытэтах эўрапейскіх тэматычных праграмаў, а таксама сярод пытанняў, што патрабуюць асаблівай увагі ў двухбаковых праграмах на ўзроўні ЭЗ, нязвычайна значацца такія пункты, як праблемы ВІЧ-СНІД, гендэрнай роўнасці, зьмены клімату і г. д. Безумоўна, усе гэтыя пытаньні важныя, але наколькі высока яны павінны стаяць у беларускім парадку дня, калі не разьвязаныя іншыя, больш надзённыя праблемы, ці ня створаныя інстытуты і інфраструктуры, неабходныя для таго, каб брацца за вырашэньне пытаньняў эўрапейскага мэйнстрыму, — гэта не абмяркоўвалася. Адсюль яшчэ адно праблемнае месца эўрапейскіх праграмаў — стымуляваньне сэrvільнасьці, рэалізацыі праектаў паводле прыцыпу «за што плацяць, тое і рэалізоўваем». Калі плацяць за барацьбу з СНІДам — будзе ў краіне непрапарцыйна вялікая колькасць арганізацыяў, якія спэцыялізуюцца на гэтай праблеме, што на самую вострую праблему ня можа аказваць аніякага ўплыву; калі стымулююць працу па правах дзіцяці — зьявляцца цэлыя сеткі праектаў па гэтай тэматыцы, што зусім ня значыць, што будзе каму абараніць канкрэтнае дзіцё, калі ягоныя правы будуць парушаныя. Мне часта даводзілася чуць, як пры вызначэньні мэтаў праекту беларускія актывісты цікавіліся ня станам праблемы ў краіне, а тым, як шырока будуць фінансавацца падобныя тэмы ў вялікай Эўропе, а значыць, як доўга яшчэ яна будзе ствараць працоўныя месцы для беларускіх арганізацыяў. Ня тое, каб я выступала супраць стварэньня працоўных месцаў, але тут яшчэ адзін аспект трэба ўлічваць. Просты працяг працы па эўрапейскім парадку зручны для некаторых партнёраў з «старой Эўропы», бо дае шырокія магчымасьці для выкарыстаньня ўлюбёнага падыходу — «перадачы ноў-хаў», а ў існасьці закіданьня нам неадпаведных сытуацыі альбо састарэлых тэхналягіяў і мэтадаў працы (так таньней, а праекты дапамогі мусяць быць эканомнымі).

Нягледзячы на вышэйпералічаныя недахопы, новае пакаленьне эўрапейскіх праграмаў (як тых, што будуць працаваць у рамках абвешчанай палітыкі добра-суседства, так і тэматычных і рэгіянальных інструмэнтаў) дэманструе патэнцыял для аднаўленьня адпаведнасьці і павелічэньня эфэктыўнасьці. Спазыняючыся на гады, эўрапейскія «праграмісты» працуюць у рамках эўрапейскай жа нормы, якая патрабуе ад іх пэрыядычнай рэфлексіі, прызнаньня і разьвязаньня назапашаных праблемаў. Новыя тэматычныя і рэгіянальныя інструмэнты, абвешчаныя і запаткаваныя ў 2007 г., маюць у сабе значна больш магчымасьцяў для дапраграмаваньня на ўзроўні краіны пры ўмове існаваньня ў ёй інстытутаў ці хаця б асобных дзеячаў, здольных гэта рабіць, і магчымасьцяў іх «стыкоўкі» з калегамі з краінаў ЭЗ. Магчыма, вырасла нашае разуменьне таго, як арганізаваны працэс праграмаваньня, а ў самім працэсе стала больш празрыстасьці дзякуючы стараньням эўрапейскіх няўрадавых арганізацыяў, што ўзялі на сябе функцыі маніторынгу рэалізацыі і эфэктыўнасьці праграмаў, што выдаткоўваюць грошы эўрапейскіх падаткаплатнікаў. Усё гэта дае ў рукі беларускіх зацікаўленых асобаў таксама пэўныя магчымасьці. Часам самі таго не ўсьведамляючы, яны ўлучаюць

ца ў працэсы праграмавання — пакуль на найніжэйшым узроўні ў форме правядзеньня кансультацыяў, а таксама праз рэдкія пакуль маніторынгі праведзеных праграмаў.

Аднак толькі асобныя паляпшэньні не дазваляць павысіць узроўню карыснасьці эўрапейскіх праграмаў для нашай краіны, калі не закласьці ў іх падмурак шэраг наступных прынцыпаў:

- Праграмы павінны ставіць прыярытэтам падтрымку інавацыйных рашэньняў у большай ступені, чым нерэфлексіўную перадачу гатовых сацыяльных тэхналяў. Кожны раз патрабуецца інтэлектуальная праца дзеля ўпісваньня нормаў ці то прафэсійнай дзейнасьці, ці то мэтодык і тэхнік навучаньня альбо вытворчасьці ў той кантэкст, у якім яны будуць працаваць, каб гэтыя інавацыі прарасталі і мянялі часам агрэсіўнае наваколле. А не захопліваліся і «зьядаліся» старой сыстэмай вытворчасьці, адукацыі ці кіраваньня. Сыстэмная праца на ўсіх узроўнях: ідэйнае забеспячэньне зьменаў і інфраструктуры для запрапанаваных рашэньняў, падтрымка так званага нізавага ўзроўню («grassroots level»). Бяз працы з упраўленцамі і тым больш з інтэлектуаламі краіны, бязь іх удлучэньня ў праграмы любая ператваральная дзейнасьць ёсьць ня чым іншым, як каляніялізмам. Каляніяльны падыход (без эмацыйнага адценьня) у схематычным выглядзе праяўляецца ў тым выпадку, калі ў краіне рэалізуецца праграма ці праект, «мозг», праграмны ўзровень якога знаходзіцца па-за яе межамі. Інакш кажучы, менавіта ў калянізатарства пераўтвараецца падтрымка пераважна гэтага самага «актывізму» нізавага ўзроўню, «чыстых практык», калі ня ўлучаньня ў працу іншыя ўзроўні і пазыцыі ў краіне. Ізноў жа, без інфраструктурнай падтрымкі любая перадача «найлепшых практык» уяўляе сабой толькі тэарэтычны інтарэс.
- Зь пераадоленьня каляніяльнага падыходу вынікае наступная прапанова: акцэнт на партнэрстве, а не «дапамозе», пераважна мэнэджмэнт унутры краіны і «аўтарства» зьменаў (прычым ня толькі на ўзроўні дзяржавы).

З расейскай. Друкуецца ў скароце

ПЁТРА РУДКОЎСКИ

Дасканалы дуэт: КДБ і Алесь Белы

Ты любіш Беларусь і жадаеш адраджэння беларускай культуры? Мяркуеш, што бальшавізм прынёс шмат шкоды гэтай культуры і выступаеш за развітанне з савецкай эпохай? Ты лічыш, што сталінізм быў гэтка ж бесчалавечны, як і гітлерызм? Крытычна ставішся да цяперашняга беларускага рэжыму? А, можа, ты ў дадатак да ўсяго сімпатызуеш ліберальным ідэям і заходняй культуры? Не лічыш постмадэрнізм спараджэннем д'ябла і выступаеш за плюралізм у культуры і палітыцы?

Калі так, то ў цябе ёсць усе шанцы трапіць у спіс «нацыстаў-беларутэнаў». Гэты спіс знаходзіцца на стадыі стварэння, і некаторыя вядомыя культурныя дзеячы Беларусі (напрыклад, Уладзімір Арлоў або Аляксандр Лукашук) туды ўжо трапілі. Пасля напісання гэтага артыкула ў той спіс, пэўна, траплю і я, ну а ты, шаноўны чытач, павінен будзеш вырашыць, ці вырачыся раз і назаўсёды беларускага адраджэння як «таталітарна-паганскай ідэалогіі», ці таксама быць занесеным у спіс нацыстаў. А гэта вам не жарты: нацызм ва ўсім свеце пераследуецца законам, а ў нашай краіне — удвая гарлівей...

Але хто складае гэты спіс, як яго зваць? А адгадайце з трох разоў. Можа, якісь прадстаўнік кансерватыўнага крыла кампартыі Беларусі? Не. Тады прарасійскі палітолаг Юрий Шаўцоў? Ну, ён сапраўды з маніякальнай настойлівасцю выкрывае «нацысцкую сутнасць» беларускага адраджэння, але складаць спісаў усё ж не дадумаўся. То хто тады?

Пётра Рудкоўскі — філэзаф, ляўрэат прэміі «ARCHE» «За сумленнае слова». Апошняя публікацыя — «Białoruska idea narodowa w XXI wieku» (Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2008), палеміка вакол якой разгарнулася ў мінулым нумары нашага часопісу. Аўтарская назва тэксту — «Gente Litvinus, natione... Sovietus. (Ідэалагічны партрэт «гарлівых літвінаў»)».

1.

Складальнікам спісу «нацыстаў-беларутэнаў» з'яўляецца гісторык і палітычны тэарэтык, ідэолаг «літвінства» Алесь Белы. Для прапагандавання сваіх ідэяў — у тым ліку і «спісаў» — ён выкарыстоўвае найбольш тыповае спараджэнне ненавіснага яму мадэрну — інтэрнэт. Ягоная актыўнасць у сеціве выклікае сапраўднае здумленне: можна яго спаткаць ледзь не на кожным беларускім форуме; свае ідэі ён распаўсюджвае таксама пры дапамозе электроннай пошты і з бліскавічнай хуткасцю рэагуе (зазвычай даволі агрэсіўна) на каментары і рэплікі. Аднак прывілеяваным месцам прапагандавання сваёй ідэалогіі літвінства з'яўляецца для Белага ягоны блог <http://gorliwy-litwin.livejournal.com>. Там мы і знаходзім яго палымяныя пропаведзі наконт дэманічнасці адраджэння і неабходнасці процістаяць «таталітарнай секце» яго прыхільнікаў.

Беларусы-адраджэнцы для Белага не з'яўляюцца нацыянальнасцю, гэта

проста агрэсіўна-дэструктыўная сацыяльна-псіхалагічная група, накіталт тэарыстычнай арганізацыі або таталітарнай паганскай секты.

Тыповы свядомы адраджэнец «у абавязковым парадку ненавідзіць каталіцкі Касцёл і ўсе праявы лацінскай цывілізацыі». Наагул, «свядомыя адраджэнцы і ідэйныя католікі — прынцыповыя ворагі, якіх немагчыма прымірыць».

Белы, які лічыць сябе веруючым католікам, свядома або несвядома прасоўвае антыкаталіцкую думку, а менавіта, што існуюць такія нацыянальныя групы, якія сутнасна не могуць быць каталіцкімі. Такой групай для яго з'яўляюцца беларускія адраджэнцы. Цалкам у духу ленінскага бальшавізму ён прапаведуе арганічную варожасць паміж сацыяльнымі групамі: «ідэйныя католікі» і «свядомыя адраджэнцы» функцыянуюць у дыскурсе Белага падобна «класавым ворагам» у дыскурсе бальшавікоў: маўляў, няма паміж гэтымі групамі аніякай магчымасці дыялогу або паяднання. Але пікам дэмагогіі Белага з'яўляецца заява, што «свядомы адраджэнец у абавязковым парадку ненавідзіць каталіцкі Касцёл». Тут ужо градус антыадраджэнскай жарсці настолькі высокі, што Гарлівы Літвін губляе якую-кольвечы сувязь з рэчаіснасцю. Згодна з гэтай тэзай трэба было б сказаць, што каталіцкі Касцёл ненавідзелі Пётра Просты, Казімер Сваяк альбо Язэп Германовіч (каталіцкія святары, якія працавалі на ніве адраджэння). Ніянавісць да Касцёла трэба было б прыпісаць дзесяткам сённяшніх беларускіх святароў (уключаючы аўтара гэтых радкоў) і дзесяткам тысяч свецкіх вернікаў-католікаў (уключаючы асяроддзе «Нашай Веры» і «Ave Maria»). А можа, каталіцкі Касцёл ненавідзеў таксама Ян Павел II, паколькі ён шмат разоў выказваў сімпатыю да беларускай культуры?..

Не інакш, як уплывам бальшавіцкай ідэалогіі, можна растлумачыць схільнасць Белага паслугоўвацца калектыўнымі этыкеткамі і петрыфікацыяй адмоўных эпітэтаў (*агрэсіўна-дэструктыўная сацыяльна-псіхалагічная група, накіталт тэарыстычнай арганізацыі, накіталт таталітарнай па-*

ганскай секты), цалкам пазбаўленых якой-небудзь апісальнай функцыі, але ўжытых у такім кантэксце, нібыта яны з'яўляюцца менавіта азначэннямі. Няма таксама шанцаў паставіць пад сумнеў гэтую рыторыку, бо адразу ж з'яўляецца закід, што ты, маўляў, таксама знаходзішся пад «іхным» уплывам. А знаходзішся, бо... твой нік паганскі, бо... любіш Карла Попера, бо... Каб абгрунтаваць твой «нацызм» (альбо «паганства», альбо «педалагуманізм») Гарлівы Літвін знойдзе падставу з той самай лёгкасцю, з якой НКВД знаходзіў падставу, каб даказаць, што ты — класавы вораг.

Вы спытаеце, а якая сувязь паміж Карлам Поперам і нацызмам? А хто сказаў, што тут павінна быць лагічная сувязь? Алесь Белы — не той чалавек, які будзе абмяжоўваць сваё мысленне логікай. Ён стаіць па-над логікай, а дакладней, ягоная дактрына выбудоваецца паводле *адмысловай* логікі, асноўны прынцып якой: хто не з намі, той супраць нас. Вось чаму можна абвінаваціць кагось у нацызме на той падставе, што ён прыхільна ставіцца да ідэяў адкрытага грамадства, а нянавісць да каталіцкага Касцёла можна прыпісаць сотням тысяч католікаў з той прычыны, што яны сімпатызуюць беларускаму адраджэнню. Нелагічна? Па-нашаму нелагічна, але па-ягонаму — вельмі лагічна.

2.

Своеасабліваць логікі Белага не зводзіцца да нечаканага адкрыцця ўзаемазалежнасці паміж нацызмам, адкрытым грамадствам, паганствам і «педалагуманізмам». Абвясціўшы беларускіх адраджэнцаў (яўнымі або замаскаванымі) паганцамі-нацыстамі, ідэолаг літвінства выступае з заявай, што натуральным хаўрусікам літвінаў з'яўляецца... Аляксандр Лукашэнка.

Дзе б мы ні жылі, — пафасна піша Алесь Белы, — у РБ, РФ, або ў Паднябесным Кітаі, калі б ягоныя межы дацягнуліся так далёка, мы захоўваем лаяльнасць Ураду і трымаемся вернасці сваёй культуры.

І яшчэ:

Літвіны зацікаўленыя ў тым, каб Лукашэнка пратрымаўся як мага даўжэй. Таму мы зычым яму моцнага здароўя і палітычнай інтуіцыі. Ягоны эканамічны геній, канечне, будзе вельмі моцна выпрабоўвацца ў наступным годзе (а, можа, і даўжэй), але мы, як шмат разоў ужо казалі, не за гэта найбольш яго паважаем, а рыхтык за ягоны паслядоўны (прынамсі дагэтуль) антынацызм.

Гэткім чынам, што супольнага паміж католікам-традыцыяналістам і «праваслаўным атэістам»? Што значыць у гэтым кантэксце «антынацызм»?

Ні ў якім разе не хочам, — кажа Белы ад імя ўсіх літвінаў, — каб прыйшла

ПЁТРА РУДКОЎСКИ

звар'яцелая арда пад кіраўніцтвам Вячоркі, Лябедзькі і Калякіна. (Некаторыя ж нават і на Зянон-рэп спадзяюцца, бр-рр.)

Значыць, атэіст Лукашэнка значна лепшы для Белага, чым католік Пазьняк. Той, хто пры кожнай нагодзе падкрэслівае сваю ідэйную повязь з антыхрысціянскім бальшавізмам, выклікае ў Гарлівага Літвіна захапленне, а тыя, хто дзеля хрысціянскага адраджэння пастулююць развітанне з савецкім мінулым, выклікаюць у яго «бррр». Брррава, пане Гарлівы! — хочацца сказаць. Толькі навошта пасля ўсяго гэтага нацягваць маску гарлівага католіка і апалагета хрысціянства?

Адказ на пытанне, што значыць у гэтым кантэксце «антынацызм», імпліцытна месціцца ў прыведзеных вышэй выказваннях Белага. Аднак, пасля зацывання яшчэ аднаго яго выказвання, усё, думаю, будзе канчаткова зразумела:

Моцна жадаю, каб янкi разваліліся на працягу наступных 10—20 гадоў. У прыватнасці, лацінасы мусяць вярнуць сабе паўднёвы Захад (і ліквідаваць Hollywood, as we know it). Увогуле, католікі відаць ужо зараз складаюць у Штатах большасць, адно што гэтага не ўсведамляюць, і да таго ж лацінасам, ірландцам і італьянцам не так проста дамовіцца. Аднак тое, што імі кіруюць структуры, створаныя кальвіністамі, — поўны абсурд, які абавязкова абрынецца.

Антыамерыканізм — вось што захапляе Белага ў Лукашэнкі. Гэта ён адкрыта сцвярджае ў сваім палымяным пасажы:

...надзвычай важна захаваць згуртаванасць нашага грамадства вакол яго нага лідэра... Трэба болей абанірацца на розныя сацыяльныя групы, этнаканфесійныя супольнасці і г. д., пры захаванні пераемнасці з ранейшай антынацысцкай і антыамерыканскай палітыкай.

Тое, што «лідэр» не хавае сваіх сімпатыяў да Гітлера, Гарлівага Літвіна зусім не бянтэжыць, як і тое, што гэты «лідэр» з'яўляецца прадаўжальнікам бальшавіцкіх традыцый. «Антынацызм» зводзіцца тут урэшце да антыамерыканізму і антылібералізму, ваяўнічага супрацьстаяння культуры плюралізму і талерантнасці. Такога кшталту «антынацызм» мог бы без асаблівых цяжкасцяў падтрымаць і сам Адольф Гітлер.

«Моцнае жаданне» Белага (каб янкi як найхутчэй разваліліся) лішні раз выяўляе спецыфіку яго нага «каталіцызму». У ЗША жыве блізу 70 мільёнаў католікаў, і ўсе яны вельмі любяць сваю айчыну. У кожным касцёле вісіць амерыканскі сцяг, які сімвалізуе перманентную малітву вернікаў за сваю краіну. Ці задумваўся Алесь Белы над тым, што значаць ягоныя словы для гэтых 70 мільёнаў амерыканскіх католікаў? Жаданне развалу якой-небудзь краіны, дзе грамадска-палітычны лад грунтуецца на грамадскім кансенсусе, як такое з'яўляецца амаральным жадан-

нем, нават калі б і ўсе абывацелі гэтай краіны былі некатолікамі. Але калі ўжо Белы вырашыў з пагардай паставіцца да кальвіністаў, то мог бы хоць улічыць пачуцці сваіх братоў па веры — католікаў. А можа, ён іх не лічыць братамі па веры? Можа, амерыканскія католікі, якія штодзень моляцца за сваю айчыну, не з'яўляюцца сапраўднымі католікамі? А можа, яны такія ж крыптанацысты, што і беларускія адраджэнцы?

Адказваю: нашым гламурным нацы (свядомым адраджэнцам) і амерыкосам. Гламурныя нацы знайшлі сваю нішу ў попераўскім Адкрытым Грамадстве, пагадзіўшыся не спрачацца з асноўнымі пастулатамі педагуманалібералаў. Узамен ім пакінулі дзялянку, на якой яны могуць фальсіфікаваць сваю «развесістую клюкву»: Адраджэнска-Рыцарскае ВКЛ, БНР ад мора да мора, Тарашкэвыцу, Беларутэнізацыю паводле Кубэ, культ «Спрадвечных крывіцкіх багоў» і г. д.

Цяпер пераканаліся наконт «трыадзінства» нацызму, адкрытага грамадства і беларускага адраджэння?

3.

Тут трэба пазначыць, што літвінства як грамадска-культурны рух з'яўляецца даволі дыферэнцыяванай і шматаблічнай з'явай, і ў цэлым ёсць даволі цікавым і ў многім пазітыўным феноменам. Рух распадаецца на шэраг міні-фракцыяў, адной з якіх з'яўляецца групоўка Алесь Белага, так бы мовіць, «гарлівалітвінаў».

Як стасуюцца гарлівалітвіны да іншых літвінаў? Гэты стасунак найлепш праілюструе наступны казус. Калі адзін з літвінаў у блогу gorliwego_litwina крытычна выказаўся адносна закліку Белага «гуртавацца вакол Лідэра» (г. зн. Лукашэнкі), то неўзабаве быў Белым забанены (пазней, праўда, Белы «злітаваўся» і разбаніў яго). Тым часам адзін з хаўруснікаў Белага растлумачыў непаслухмянаму літвіну «палітыку партыі» наступным чынам: *«Я думаю, што і Алесь разумее, што ўсе літвіны не могуць мець аднолькавага меркавання наконт дзеючай улады. Мы ўсё ж прызнаем права літвінаў на глупства. Хто не памыляецца? Не ў крыўду»*. Вось так: ты маеш права на ўласнае меркаванне, але пры гэтым — не ў крыўду! — прызнай, што гэтае меркаванне з'яўляецца глупствам. Тут яскрава бачым, што групоўка Белага функцыянуе ўнутры літвінскага руху як своеасаблівая секта з высокім узроўнем індактрынацыі і неталерантнасці.

Перад тым, як Алесь Белы выступіў з тэзай пра «нацысцкую сутнасць» беларускага адраджэння, ён доўгі час насіўся з малазразумелай тэорыяй «шчырабеларускаў» як ахвяраў «Караля Стаха» і бамбардаваў людзей электроннымі лістамі на тэму розных метамарфозаў «Стахічкі». Але калі пасля некалькіх гадоў нястомнай працы пераканаўся, што нічога, акрамя ўсмешак і паціскання плячыма, яго тэорыя не спарадзіла, схапіўся за ідэалагему, прапагандысцкі эффект якой ужо

ПЁТРА РУДКОЎСКИ

быў неаднаразова правераны (спачатку савецкім КДБ, потым Замяталіным, потым Шаўцовым): *адраджэнцы — нацысты*. Неарыгінальна, затое эфектыўна. Нарэшце ўдалося прыцягнуць да сябе ўвагу — віншуем!

А ці ёсць сэнс рэагаваць на чарговую метамарфозу антыбеларускай прапаганды? Дый хто такія гарлівалітвіны паводле сілы ўздзеяння? Колькі іх ёсць?

Гарлівалітвінаў можна палічыць на пальцах аднае рукі. Аднак, што тычыцца сілы ўздзеяння, няма ніякіх гарантый, што яна ёсць і будзе мізэрнай. Палітолаг Роджэр Грыфін некалькі гадоў таму прапанаваў тэрмін «групускулы» (groupuscule) для абазначэння міні-груповак з мінімальным альбо і ніякім публічным уплывам, але чыя ідэалогія валодае рэальным мабілізацыйным патэнцыялам.

У скрайніх сітуацыях групускула можа мець вырашальнае значэнне ў ператварэнні адчужанага і расчараванага самотніка ў фанатычнага «адзінокага ваўка», гатовага здзяйсняць акты безагляднага гвалту ў дачыненні да сімвалаў грамадскага дэкадэнсу,

— тлумачыць значэнне групускулаў Андрэ Умлянд.

Тое, што гарлівалітвінства на дадзены момант не мае рэальнага публічнага ўплыву, не азначае, што яно цалкам пазбаўленае мабілізацыйнага патэнцыялу. Паколькі прыхільнікі захавання польскага характару каталіцызму ў Беларусі маюць адчуванне сталай пагрозы з боку беларускай стыхіі, ідэалогія Белага можа скіраваць іхную фрустрацыю ў рэчышча арганізаванай кампаніі «стрымлівання беларускасці». Тое, што беларускасць у гэтай ідэалогіі паўстае як нешта паганска-нацысцкае, станецца магутным матывацыйным фактарам і легітымізуе нават найбольш агрэсіўныя формы змагання з беларускасцю. Як вынік, узмоцніцца напружанне паміж «польскай» і «беларускай» опцыямі ўнутры каталіцызму.

Я ўжо неаднойчы пісаў, што найбольш праўдападобным матывам высылкі з Беларусі польскіх ксяндзоў з'яўляецца жаданне справакаваць раскол унутры каталіцкага Касцёла. Кожным разам, калі адбываецца выгнанне чарговай порцыі польскіх ксяндзоў, улады стараюцца зайграць на патрыятычнай ноце: маўляў, палякі шкодзяць беларускасці. І тут Алесь Белы можа аказаць беларускім уладам велізарную паслугу, пераконваючы прапольскую частку католікаў, што *насамрэч* вінаватыя не ўлады, а «свядомыя адраджэнцы». (Менавіта так: Гарлівы Літвін не дазволіў сабе ані слоўца крытыкі сказаць на адрас свайго куміра, хоць выдаленне польскіх святароў — гэта частка *ягонай* палітыкі. Затое чарговы раз прагучала здэклівае: «Нацы трыумфуюць», маўляў, нават у высылцы ксяндзоў вінаватыя адраджэнцы!) Такім чынам, тое, чаго не здолеў зрабіць КДБ самастойна, ён можа зрабіць пры дапамозе Белага: КДБ будзе высылаць польскіх святароў і казаць беларусам, што гэта ў інтарэсах беларускасці, а Белы тым часам будзе пераконваць палякаў, што ўва ўсім вінаватыя нацысты-беларутэны. Дасканалы дуэт.

4.

Балесную памяць пра трагедыі Другой сусветнай вайны Алесь Белы ператварае ў бяздушны інструмент прапагандавання сваёй *idée fixe*. Робіць ён гэта дакладна як кадэбэшныя ідэолагі, Замяталін або Шаўцоў: маніпулюючы фактамі, вырываючы выказванні або падзеі з кантэксту і аперуючы абагульняльнымі сафізмамі.

Выкарыстоўваючы метадалогію Замяталіна — Шаўцова — Белага, можна абвінаваціць у нацызме каго заўгодна, уключаючы каталіцкі Касцёл. Быў урад Вішы ў Францыі, былі злачынствы з боку бандэраўцаў ва Украіне, было даволі шырокае прадстаўніцтва балтаў у нацысцкіх структурах, было Ядвабнэ ў Польшчы... Ну і дастаткова раздзьмуць гэтыя факты належным чынам, вырваць іх з кантэксту, прыдумаць якуюсь «генеалогію», гэта значыць, назваць сённяшніх «спадкаемцаў» тых злачынстваў — вось і гатова! Французы — фашысты, палякі — фашысты, літоўцы, латышы, эстонцы — фашысты! Пратэстанты? Ясна! Галасавалі ж за Гітлера! Католікі? Што ж, будзьма паслядоўнымі: яны (гэта значыць мы) таксама фашысты: Ватыкан заключыў канкардат з гітлераўскай Нямецчынай, а той ці гэты біскуп прамовіў панегірык у гонар фюрэра! А папа Бенедыкт належаў да гітлерюгенду!

І паспрабуй запырачыць, што гэта не зусім так, што трэба адрозніваць, што неабходна ўлічваць кантэкст. Гарлівы Літвін тады закіне табе постмадэрнізм, а пазней з постмадэрнізму выведзе нацызм... Ну, не будзем такія злосныя: Гарлівы не будзе закідаць постмадэрнізм, калі вы адчуеце нюансы ў праблеме калабарацыі ў выпадку іншых народаў альбо каталіцкага Касцёла. Аднак у выпадку беларусаў-адраджэнцаў... Фашысты-лібералы-постмадэрністы! — во хто мы, і канец дыскусіі.

* * *

Алесь Белы — гэта чалавек сапраўды ідэйны, аднак гэта той тып ідэйнага чалавека, які па-за сваёй ідэяй нічога больш не бачыць. Не бачыць іншага чалавека, чыю годнасць нельга мераць ступенню адданасці гарлівалітвінскай ідэі. Не бачыць разнастайнасці і складанасці беларускага адраджэння, таго, што немагчыма адным прыметнікам ахапіць гэты феномен. З-за сваёй ідэі Белы не бачыць таксама таго, як моцна ён адаліўся ад каталіцызму, а наблізіўся да бальшавіцкага светаўспрымання, дзе пачэснае месца займае вобраз знешняга ворага, і дзе прапаведуецца незамірмая барацьба паміж адной групай і другой.

Насуперак таму, што прапануе Ян Павел II у «Centesimus annus», Белы татальна асуджае лібералізм, насуперак заклікам Другога Ватыканскага сабору адмаўляе прынцып дыялогу з іншымі рэлігіямі і сучасным светам, а насуперак духу Евангелля ён прапагандуе варажнечу паміж людзьмі і дзеліць іх паводле ідэалагічных крытэрыяў...

Ці гэта *яшчэ* хрысціянства? Ці *ўжо* паганства? Пакідаю гэтыя пытанні адкрытымі.

■ АНАЛІТЫКА

РАШЭД ЧОУДХУРЫ

Расплюшчыць вочы на Зямлю Абяцаную

*Хай Бог усталюе паміж вамі й тымі, з кім вы
варагуеце... любоў, бо Бог ёсць усёмагутным.*

Кур'ан, 60:7

*Ня трэба забывацца на тое, што ўсталявань-
не даўгавечнага міру, заснаванага на дзвюх дзяр-
жавах, уваходзіць у собскія інтарэсы Ізраілю.... Каб
Ізраіль застаўся габрэйскаю дзяржаваю, і ў мараль-
ным, і ў дэмаграфічным пляне, яму патрэбная
Палестынская дзяржава.*

Шымон Пэрэс¹

У мінулым траўні Ізраіль адзначыў свае 60-я ўгодкі. Адзначыў ціха, бо ізраільскі народ ня прагнуў вялікага сьвяткаваньня. Нават бюджэт сьвята, якое каштавала падаткаплатнікам 28 мільёнаў даляраў, быў раскрытыкаваны часткаю грамадства як занадта высокі².

Здавалася б, што ў свой Дзень Незалежнасьці ізраільскія габрэі (чатыры п'ярых насельніцтва Ізраілю) маюць што сьвяткаваць. Праз 60 гадоў пасья ўзьнікненьня габрэйскай дзяржавы Ізраіль працягвае існаваць, нягледзячы на шматлікія войны з арабскімі суседзямі. Сталасьць прысутнасьці Ізраілю на Блізкім Усходзе сёньня фармальна або нефармальна прызнаюць амаль усе, у тым ліку

*Рашэд Чоўдхуры нарадзіўся ў Менску. Дактарант Макгілеўскага ўнівэр-
сытэту (Манрэаль, Квэбэк, Канада), спэцыялізуецца на Асманскай імперыі.
Атрымаў ступень бакаляўра па міжнародных дачыненнях у Грынэлеўскім
каледжы (Грынэл, Аёва, ЗША) і ступень магістра па ісламазнаўстве ў Макгі-
ле. Працаваў малодшым навуковым супрацоўнікам у Фондзе Карнэгі за міжна-
родны мір у Вашынгтоне. Аўтарская назва тэксту — «Учаканьні Зямлі Абя-
цанай».*

ўсе без выключэння арабскія краіны. У той ці іншай форме Ізраіль кантралюе ўсю тэрыторыю былой падмандатнай Палестыны, дарма што ААН ў 1947 г. выдала яму мандат толькі на 55 % гэтай тэрыторыі. У дадатак да таго, нягледзячы на ўсе свае войны, на кошт акупацыі палестынскіх земляў і на байкот сваёй прадукцыі шматлікімі мусульманскімі краінамі, Ізраіль мае вельмі высокі ўзровень жыцця. У апошнім Індэксе чалавечага развіцця, складзеным Праграмаю развіцця ААН (UNDP), Ізраіль займае 23-е месца ў свеце, паміж Нямеччынаю й Грэцыяй³. Да таго ж, ізраільцы жывуць у дэмакратычнай краіне.

І ўсё ж, ізраільцы маюць дастаткова падставаў да нараканьня. Як выказалася газета «New York Times», у Ізраілі відавочнае «паўзучае адчуванне дэмаралізацыі». Гэтаму паспрыяла фактычная параза Ізраілю ў вайне супраць лібанскага шыіцкага ўзброенага руху Хізбула ў 2006 г.⁴ Таксама далёка ня ўсе ізраільскія габрэі (ня кажучы ўжо пра арабскіх грамадзянаў Ізраілю) задаволеныя палітычнай сыстэмай сваёй краіны, дзе шматлікія дробныя партыі маюць вялікую моц у Кнэсэце (парлямэнце). У выніку ў краіне апошнімі гадамі пануюць кааліцыі, сфармаваныя з розных партыяў розных, часта супрацьлеглых, ідэалагічных кірункаў. Паводле брытанскага часопісу «Economist», Ізраіль сёння мае дэмакратычную сыстэму, у якой палітыкі больш адказныя перад іншымі палітыкамі, чым перад выбаршчыкамі⁵. Тым часам прэм'ер-міністар Эгуд Ольмэрт ужо пяты раз за два гады знаходзіцца пад сьледствам па абвінавачанні ў карупцыі.

Але больш за ўсё над Ізраілем вісіць велізарны цень акупацыі палестынскіх земляў, захопленых ім у 1967 г. Пакуль працягваецца гэтая акупацыя, ізраільскія жаўнеры абодвух полаў кожны дзень удзельнічаюць у парушэннях міжнароднага права⁶, падтрымліваючы вераваньне (для каго рэлігійнае, а для каго ідэалагічнае), што габрэі мусяць уладарыць на ўсёй тэрыторыі біблійнай Палестыны. Хоць гэтую ідэю не падзяляе большыня ізраільскіх габрэяў, на працягу сарака аднаго году акупацыя Палестыны толькі ўзмацняецца. У сваёй кнізе «Палестына: мір, а не апартэід», былы амэрыканскі прэзыдэнт Джымі Картэр апісвае сённяшнюю Палестыну, як

¹ Shimon Peres. Why Israel needs a Palestinian state // Le Monde diplomatique. English edition. May 1998.

² Isabel Kershner. Memo from Jerusalem: 60 Years After Israel's Founding, Many Are Not in the Mood for a Party // New York Times. 9 April 2008.

³ Для параўнаньня: мірная Беларусь сёння знаходзіцца на 64-м месцы ў гэтым Індэксе. На два радкі вышэй за Боснію і Герцагавіну, дзе толькі ў мінулым дзесяцігодзьдзі прайшла найкрывавейшая вайна ў Эўропе з часу Другой сусьветнай.

⁴ Kershner. Memo from Jerusalem.

⁵ Israel at 60: The dysfunctional Jewish state // Economist. 3 April 2008.

⁶ Ізраільская акупацыя палестынскіх земляў зьяўляецца незаконнай паводле рэзалюцыі Рады бясьпекі ААН № 242 ад 1967 г. Г.л.: Jimmy Carter. Palestine: Peace Not Apartheid. New York: Simon & Schuster, 2006. P. 5.

*бязлітасна ўцятую... падзеленую на кантоны, акупаваную ізраільскімі службамі бяспекі і ізаляваную ад вонкавага сьвету*⁷.

Да таго ж ізраільскія ўзброеныя сілы й перасяленцы часта абмяжоўваюць і парушаюць правы чалавека на палестынскіх землях⁸. У адказ на ўсё гэта палестынцы або проста спрабуюць выжыць, або мірна пратэстуюць, або нападаюць на ізраільскіх жаўнераў ці перасяленцаў. Некаторыя палестынцы чыняць тэрарыстычныя акты супраць мірных ізраільцаў. У адказ на гэта ізраільская армія выкарыстоўвае артылерыю ды авіяцыю супраць мірнага насельніцтва Палестыны.

Як паказалі два палестынскія паўстанні-інтыфады, пакуль ня скончыцца акупацыя, паміж Ізраілем і палестынцамі ня можа быць міру. Але ці патрэбны Ізраілю мір з палестынцамі? Сярод ізраільцаў існуе погляд, паводле якога іхняя краіна дастаткова моцная, каб жыць нармальна і бязь міру з палестынцамі. Напрыклад, Айра Шарканскі, прафэсар паліталёгіі Іўрыцкага ўнівэрсытэту ў Ерусаліме, заявіў падчас лекцыі ў Грынэлеўскім каледжы (штат Аёва) у 2002 г., што Ізраіль мусіць «сядзець на палестынцах, пакуль ня прыйдзе Мэсія». Большасць жа ізраільцаў мае зусім іншы погляд. Як паказвае апытаньне службы «Gallup», з тым, што заключэньне міру з палестынцамі прынясе станоўчыя вынікі ў галіне бяспекі, згадзіўся 91 % апытаных ізраільцаў. Тое, што гэта паспрыяе эканоміцы, мяркуюць 90 % рэспандэнтаў, выкліча павагу ў сьвеце — 88 %, будзе лепш для будучыні сем'яў — мяркуюць 81 % апытаных⁹.

Калі амаль усе ізраільцы мяркуюць, што мір з палестынцамі палепшыць ім жыцьцё, чаму той мір дагэтуль застаецца недасяжным? На маю думку, на гэта ёсьць чатыры прычыны. Перш за ўсё, шмат ізраільцаў з розных прычынаў ня вераць, што палестынцы заслугоўваюць аднолькавых правоў зь імі на Зямлі Абяцанай. Другое, сярод ізраільцаў, як і сярод шматлікіх эўрапейцаў і амэрыканцаў, існуе тэндэнцыя бачыць у палестынцах (альбо ў арабах, альбо ў мусульманах у цэлым) тэрарыстаў альбо іх прыхільнікаў. Таму сярод іх шырыцца боязь існаваньня незалежнай арабска-мусульманскай Палестыны пад бокам габрэйскай дзяржавы. Трэцяе, для патрэбаў ізраільскіх перасяленцаў на працягу некалькіх дзесяцігодзьдзяў канфіскуюцца і калянізуюцца палестынскія землі, і тым самым падрываецца ідэя ізраільска-палестынскага міру. І апошняе: ізраільская вайсковая перавага на Блізкім Усходзе грунтуецца на амэрыканскай падтрымцы. А амэрыканцы часам падтрымліваюць ізраільскіх палітыкаў, ня надта прыхільных ідэям міру.

Хоць большыня ізраільцаў ня супраць міру з палестынцамі, у Ізраілі бракуе падтрымкі палестынскай незалежнасьці. Праўда, апошнім часам усё больш аналітыкаў, як унутры краіны, так і за яе межамі, папярэджваюць Ізраіль, што каб

⁷ Jimmy Carter. *Palestine: Peace Not Apartheid*. New York: Simon & Schuster, 2006. P. 95.

⁸ Nicholas D. Kristof. *The Two Israels* // *New York Times*. 22 June 2008.

⁹ Lydia Saad. *Israelis, Palestinians in Accord on Peace Benefits: Gallup finds Israelis and Palestinians in favor of four goals*. — Gallup. 12 December 2007.

ня страціць сябе, ён павінен пайсьці на прызнаньне палестынскай незалежнасьці. Да іх кола далучаюцца і некаторыя ізраільскія палітыкі, у тым ліку Ольмэрт. Чаму гэтак драматычна ставіцца пытаньне?

Як піша канадзкі гісторык Майкл Пэтру ў артыкуле пад назваю «Чаму Ізраіль ня здолее выжыць»,

панажоўшчына на дарогах, тэрарысты-сьмяротнікі, крывавыя сутыкненьні, нават ракетныя атакі з Газы чыняць Ізраілю боль. [Але] яны ніколі яго ня зьнішчаць.

Пэтру настойвае, што Ізраіль ня выжыве ў той форме, якой сёлета споўнілася 60 гадоў:

За адно ці два дзесяцігодзьдзі колькасць мусульманаў і хрысьціянаў-арабаў, што жывуць пад ізраільскім кантролем... пераўзыхне колькасць ізраільскіх габрэяў.

Калі да таго часу ня будзе незалежнай Палестыны, Ізраілю давядзецца выбіраць: альбо ён пераўтварыцца ў недэмакратычную дзяржаву паводле мадэлі Паўднёва-Афрыканскай Рэспублікі часу апартэіду, у якой будзе панаваць габрэйская меншыня, альбо ён увядзе палестынцаў у лік грамадзянаў Ізраілю й ператворыцца ў краіну *obojga naroduw*, тым самым страціўшы статус габрэйскай дзяржавы. Пэтру таксама згадвае трэці варыянт: этнічныя чысткі палестынцаў. Хоць такі варыянт і выглядае нерэалістычна, ён карыстаецца падтрымкай сярод некаторых колаў ізраільцаў. І ўсё-ткі першыя два варыянты (адмаўленьне ад дэмакратыі альбо габрэйскасьці дзяржавы) — больш імаверныя. Сёньняшні Ізраіль зьяўляецца краінаю дэмакратычнай і габрэйскай. Адмова ад аднаго з гэтых прынцыпаў значыць канец таго Ізраілю, які мы ведаем сёньня¹⁰.

З гэтым падыходам у цэлым згодны Эгуд Ольмэрт:

палестынцы цяпер вядуць супраць Ізраілю кампанію ў стылі Альжыру, але я баюся, што яны паспрабуюць весці супраць нас кампанію ў стылі Паўднёва-Афрыканскай Рэспублікі.

У такім разе, паводле словаў Ольмэрта, «*дзяржаве Ізраіль будзе канец*». Для Ізраілю гэтая думка ня вельмі новая. Як выказаў яшчэ ў 1999 г. былы прэм'ер-міністар (а цяпер міністар абароны) Ізраілю Эгуд Барак,

Любая спроба захаваць гэтую тэрыторыю ў якасьці аднаго ўтварэньня абавязкова прывядзе альбо да недэмакратычнай, альбо да негабрэйскай дзяржа-

¹⁰ Michael Petrou. Why Israel can't survive // Maclean's. 23 April 2008.

РАШЭД ЧОУДХУРЫ

*вы. Бо калі палестынцы будуць мець права голасу, то дзяржава будзе двухна-
цыянальная. Калі ж яны ня будуць мець права голасу, гэта будзе заснаваная
на апартэідзе дзяржава, якая можа пераўтварыцца ў яшчэ адзін Балфаст, ці
яшчэ адну Босьнію¹¹.*

Новым зьяўляецца перакананьне некаторых ізраільцаў, што каб пазьбегнуць гэтага выбару, трэба заключыць мірнае пагадненьне з палестынцамі.

* * *

Эгуд Ольмэрт заявіў у ліпені, што Ізраіль ды палестынцы «ніколі не былі на-
столькі блізкія да магчымасьці заключэньня дамовы, як сёньня»¹². А ў верасьні
ён дадаў, што Ізраіль павінен вярнуць арабам усе землі, захопленыя ім у 1967 г.,
у тым ліку і Ўсходні Ерусалім¹³. Апошні раз уражаньне, што мір паміж двума
бакамі вельмі блізкі, было ў сярэдзіне 1990-х гг. Восеньню 1995 г., будучы пят-
наццацігадовым школьнікам і жывучы ў Кувэйце, я, як і амаль усе жыхары рэгі-
ёну, пільна сачыў за разьвіцьцём мірнага працэсу паміж Ізраілем і палестынцамі.
Два гады таму было падпісанае гістарычнае Осьлёўскае пагадненьне паміж Ізраі-
лем і Арганізацыяй Вызваленьня Палестыны (АВП), паводле якога палестынцы
атрымалі вельмі абмежаваную аўтаномію на акупаваным Заходнім беразе ракі
Ярдан і сэктары Газа. Таксама гэтае пагадненьне абавязвала два бакі пачаць
перамовы аб палестынскіх уцекачах, статусе Ерусаліму й будучай незалежнасьці
Палестыны. У дадатак, за год да гэтага падпісанае пагадненьне аб міры паміж
Ізраілем і Ярданіяй. У тым жа 1994 г. ізраільскі прэм'ер-міністар Іцхак Рабін
(маці якога, дарэчы, з Магілёва) і міністар замежных справаў (з 2007 г. — прэзы-
дэнт) Шымон Пэрэс (які нарадзіўся ў мястэчку Вішнева, што ля Валожына) атры-
малі Нобэлеўскую прэмію міру разам са сваім колішнім ворагам, старшынём АВП
Ясірам Арафатам.

У выніку гэтых падзеяў упершыню за маё жыцьцё ў розных канцах сьвету
зьявілася надзея на мір паміж Ізраілем і арабамі. А гэта б адначасова значыла
сканчэньне ізраільскай акупацыі палестынскіх земляў, узьнікненьне палестынскай
дзяржавы й нармалізацыю статусу Ізраілю на Блізкім Усходзе.

Зразумела, што гэтая надзея адчувалася наймацней у самім Блізкім Усходзе.
Кувэйцкі ўнівэрсытэт нават распачаў выкладаньне іўрыту ў чаканьні таго дня,
калі паміж Ізраілем і Кувэйтам усталуюцца палітычныя, гандлёвыя й турыстыч-
ныя дачыненні. Кувэйцкі байкот замежных фірмаў, якія выраблялі прадукцыю
ў Ізраілі (напрыклад, «Кока-Колы» й «Макдональдзу») быў скасаваны. Дарма
што многія кувэйцыяне ўсё яшчэ дакаралі палестынцаў за падтрымку, якую выка-

¹¹ Jeffrey Goldberg. Israel's 'American Problem' // New York Times. 18 May 2008.

¹² Carolynne Wheeler. Ehud Olmert: Israel and Palestine 'never closer to peace deal' // Telegraph. 18 July 2008.

заў Арафат Садаму Хусэйну падчас ірацкай акупацыі Кувэйту ў 1990—1991 гг., у паветры адчувалася эўфарыя.

5 лістапада 1995 г. я зайшоў у краму, каб набыць газэту. На першай старонцы «Arab Times» было напісана велічэзнымі літарамі: «РАБІН ЗАСТРЭЛЕНЫ». Тады я падумаў, што калі Рабіна забіў палестынец, шкода мірнаму працэсу будзе велізарная. Выявілася, што забіў Рабіна габрэй-экстрэміст Ігаль Амір, каб пакараць прэм'ер-міністра за гатоўнасць перадаць кантроль над палестынскімі землямі палестынцам. Некалькі дзён тэлебачаньне зноў і зноў паказвала здымкі Аміра зь пісталетам у руцэ, калі ён страляў у Рабіна, а таксама ўхмылкі на твары Аміра пасля ягонага арышту. Хоць я й быў абураны гэтым забойствам, я спадзяваўся, што ізраільскае грамадства згуртуецца вакол Пэрэса, і той працягне палітыку Рабіна.

Рэшта, як кажуць, гісторыя. 18 красавіка 1996 г., у бытнасьць прэм'ер-міністра Пэрэса, падчас баявых дзеяньняў супраць Хізбулы ізраільская артылерыя зьнішчыла ААНаўскую базу ля вёскі Кана, што ў паўднёвым Лібане. У ёй хаваліся некалькі соцень мірных жыхароў Лібану, 106 зь якіх загінулі. Як вынік Пэрэс не атрымаў на выбарах 1996 г. падтрымкі ізраільскіх арабаў — амаль пятай часткі насельніцтва Ізраілю. Забойствы дзясяткаў цывільных ізраільцаў сьмяротнікамі ўзброенага палестынскага руху Хамас той жа вясною таксама зьменшылі папулярнасьць Пэрэса¹⁴. Урэшце ён прайграў прадстаўніку правай партыі Лікуд Біньяміну Нэтаньягу, які фактычна згарнуў працэс перамоваў з палестынцамі. У 1999 г. да ўлады прыйшоў прадстаўнік Партыі працы (партыі Рабіна й Пэрэса) Эгуд Барак, які ня здолеў істотна палепшыць ізраільска-палестынскіх дачыненняў, а за ім у 2001 г. лікуднік Арыель Шарон (чыя бацькі былі зь Берасьця й Магілёва), які гэтыя дачыненні значна пагоршыў. У час кіраваньня Пэрэса, Барака й Шарона гэтыя чатыры вышэйзгаданыя перашкоды міру аказаліся мацнейшыя за жаданьне ізраільскага народу пакласьці канец канфлікту з палестынцамі.

* * *

У вытоках канфлікту паміж Ізраілем і палестынцамі — статус палестынцаў на іхнай уласнай зямлі. У 1880 г. у Палестыне, якая ў той час была часткаю Асманскай імперыі, жыло 600 тысяч арабаў-мусульманаў і хрысьціянаў. Габрэйскае насельніцтва Палестыны тады складала 30 тысяч чалавек¹⁵. Лёгка зразумець, чаму ў 1897 г. падчас наведваньня Палестыны два венскія рабіны даслалі дамоў паведамленьне, што «*нявеста прыгожая, але замужам за іншым чалавекам*»¹⁶.

¹³ Ehud Olmert. The Time Has Come to Say These Things // New York Review of Books. 4 December 2008.

¹⁴ Lisa Beyer. Which way to peace? // Time. 20 May 1996.

¹⁵ Carter. P. 65.

¹⁶ Avi Shlaim. The Iron Wall: Israel and the Arab World. New York: W.W. Norton, 2001. P. 3.

Забіты баявік «Хамаса».

Паліцэйская акадэмія «Хамаса» пасля ізраільскага бамбаваньня.

Генэрал-лейтэнант
Габі Ашкеназі,
галоўнакамандуючы
ізраільскіх
узброеных сіл.

Паліцэйская акадэмія
«Хамаса» пасля
ізраільскага
бамбаваньня.

Ізраїльські танкі на шляху да Газы.

Малітва перад уваходам у Газу.

Прыгатаваньне танку перад баявымі дзеяньнямі.

Ізраільскія танкі напярэдадні ўваходу ў Газу. 30.12.2008.

РАШЭД ЧОУДХУРЫ

Рабіны зразумелі, што як бы яны ні прагнулі пабудаваць сабе новы дом у Палестыне, тая зямля ўжо належала іншаму народу — палестынскім арабам.

Вядома, гэта не спыніла сіянізму. Эўрапейскія габрэі працягвалі эміграваць у асманскую Палестыну. У 1917 г., падчас Першай сусьветнай вайны, Вялікабрытанія з дапамогаю арабскай дынастыі Гашэмітаў і іх прыхільнікаў захапіла Палестыну. Па вайне наваўтвораная Ліга нацыяў выдала брытанцам «мандат» на кіраваньне гэтай тэрыторыяй. Брытанцы, якія былі ў хаўрусе ня толькі з Гашэмітамі, але й зь сіяністамі падчас вайны, пачалі дапамагаць габрэям усталёўваць іх «нацыянальны дом» у Палестыне. Як выказаўся ў 1919 г. сакратар брытанскага ўраду ў міжнародных справах граф Артэр Бэлфур,

*сіянізм, слушны ён ці не, добры ён ці блгі, усё роўна мае карані ў векавых традыцыях, у цяперашніх патрэбах, у будучых надзеях нашмат большай важнасці, чым жаданні й забабоны 700 000 арабаў, што цяпер жывуць на той старажытнай зямлі*¹⁷.

Гашэміты атрымалі ад брытанцаў два троны: у Транс'ярданіі (якая цяпер называецца Ярданіяй і дзе яны й сёння кіруюць) і Іраку. А палестынцам засталася толькі глядзець, як іхнюю зямлю калянізуюць габрэі, якія, адрозна ад арабаў, атрымалі ад брытанцаў аўтаномію ў Палестыне¹⁸. У выніку ў 1936 г. выбухнула палестынскае паўстаньне, якое задушылі брытанскія ўлады ў 1939 г.

Пасля арабскага паўстанья брытанскія ўлады прыпынілі далейшую габрэйскую іміграцыю, але габрэйскія імігранты ўсё роўна дапамагалі брытанцам падчас Другой сусьветнай вайны. Па вайне, калі брытанцы адмовілі габрэям, якія перажылі галакост у Эўропе, у праве масава эміграваць у Палестыну, ваенізаваня фармаваньні габрэяў — Іргун і Банда Штэрна — распачалі ўзброеныя дзеянні. У ліпені 1946 г., Іргун (пад камандаваньнем Мэнахема Бегіна зь Берасьця, які потым стаў ізраільскім прэм'ер-міністрам) узарваў ерусалімскі гатэль імя караля Давіда, у якім разьмяшчалася брытанская мандатная адміністрацыя. У гэтым тэрарыстычным акце загінулі 92 чалавекі, пераважна цывільныя брытанцы. Пасля яго брытанская адміністрацыя пасьпяшалася зьехаць з Палестыны, пакінуўшы разьвязаньне канфлікту палестынскім арабам і габрэям-імігрантам¹⁹.

Пытаньне будучага ўладкаваньня Палестыны было перададзенае ў кампэтэнцыю ААН, якая ў 1947 г. паставіла падзяліць падмандатную Палестыну на дзьве незалежныя дзяржавы: габрэйскую й арабскую. Будучай габрэйскай дзяржаве далі 55 % тэрыторыі Палестыны, дарма што ў той час арабаў у Палестыне

¹⁷ Rashid Khalidi. The Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood. Boston: Beacon Press, 2006. P. 36.

¹⁸ Тамсама. С. 37.

¹⁹ Ned Parker and Stephen Farrell. British anger at terror celebration // Times. 20 July 2006.

было ўдвая болей за габрэяў²⁰. Для міжнароднай супольнасці заснаванне Ізраілю было вельмі зручным спосабам выкупіць віну за галакост, які адбыўся ўсяго некалькі гадоў да гэтага.

14 траўня 1948 г. першы ізраільскі прэм'ер-міністар Давід Бэн-Гурыён абвясціў незалежнасць новай габрэйскай дзяржавы. Для сіяністаў вяртанне ў Абяцаную Зямлю і ўсталяванне на ёй габрэйскай дзяржавы было здзяйсненнем мары, пра якую і сёння сьпяваецца ў ізраільскім дзяржаўным гімне: «*Быць свабодным народам на нашай зямлі, зямлі Сіёну й Ерусаліму*». Для палестынцаў жа гэта значыла страту большай паловы сваёй зямлі. Яны адхілілі плян падзелу Палестыны, і ім на дапамогу прыйшлі слабыя, блага ўзброеныя арміі суседніх арабскіх дзяржаваў.

Падчас вайны 700 тысяч палестынцаў былі выгнаныя са сваіх дамоў, і Ізраіль атрымаў не 55 %, а 78 % тэрыторыі былой падмандатнай Палестыны. Ізраільская гістарыяграфія доўга настойвала, што гэтыя 700 тысяч палестынцаў самі пастанавілі зехаць з Ізраілю²¹. Магчыма, у нейкіх выпадках так і было. Але нашмат больш палестынцаў былі выгнаныя гвалтоўна. Паводле г. зв. ізраільскіх «новых гісторыкаў» (Сімха Флапан, Бэні Морыс, Ілан Папэ й Аві Шлаім), этнічныя чысткі палестынскіх гарадоў і вёсак праводзіла ізраільская армія згодна з плянам «Д» яе камандавання. У ходзе яго ізраільскае войска знішчыла больш як 400 арабскіх вёсак²².

Ізраільскія ўлады на гэтым не спыніліся. У 1949 г. Давід Бэн-Гурыён заснаваў камітэт, каб перайменаваць на іўрыт «*усе месцы [ў Нэгэўскай пустыні]: горы, даліны, крыніцы, дарогі і г. д.*» Як ён сказаў,

Мы павінны выкараніць арабскія назвы дзеля клопату аб дзяржаве. Як мы не прызнаем палітычнай улады арабаў над гэтай зямлёй, гэтак жа мы не прызнаем іхнай духоўнай улады й іхных назваў²³.

Вытураныя палестынцы разьехаліся ў розныя краіны, пераважна ў арабскія. Для іх узьнікненне Ізраілю дагэтуль застаецца Бедзтвам зь вялікай літары (п-арабску *ан-накба*)²⁴. На месца ўцекачоў прыехалі габрэі з розных канцоў сьвету, пераважна з Усходняй Эўропы і арабскіх краін. Часам новапрыбылых габрэяў ізраільскія ўлады сялілі проста ў дамы, забраныя ад палестынцаў. У кнізе амэрыканскага журналіста Сэндзі Толана «Лімоннае дрэва: араб, габрэйка й сэрца

²⁰ Ali Abunimah. One Country: A Bold Proposal to End the Israeli-Palestinian Impasse. New York: Metropolitan Books, 2006. P. 23.

²¹ Sandy Tolan. The Lemon Tree: An Arab, a Jew, and the Heart of the Middle East. New York: Bloomsbury Publishing, 2006. P. 115.

²² Shlaim. P. 31.

²³ Yasir Suleiman. A War of Words: Language and Conflict in the Middle East. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 161—162.

Блізкага Ёсходу» ізраільцянка Далія Эшкеназі, якая нарадзілася ў Баўгарыі й пераехала з сваімі бацькамі ў Ізраіль, апавядае, як яна сымбалічна габрэізавала свой дом, сканфіскаваны Ізраілем у палестынскай сям'і Хайры падчас вайны. Малая Далія сарвала з брамы жалезны мусульманскі сымбаль, які там вісеў, каб ніхто больш ня мог казаць, што яна жыве ў «арабскім доме»²⁵.

Новая дзяржава абапіралася на два стаўпы: габрэйскасць і дэмакратычнасць. Выгнаўшы большасць карэнных жыхароў, г. зн. арабаў-палестынцаў, са сваёй тэрыторыі, Ізраіль паступова даў засталым грамадзянства й некаторыя дэмакратычныя правы. Закон аб рэпатрыяцыі, паводле якога любы габрэй зь любой краіны меў права на ізраільскае грамадзянства, разам з адмаўленьнем права ўцеклых палестынцаў на вяртаньне ў Ізраіль, забяспечваў і працягвае забяспечваць Ізраілю габрэйскую большасць. Гэтая сыстэма дзейнічала даволі паспяхова (вядома, з ізраільскага гледзішча) да Шасцідзённай вайны 1967 г., падчас якой Ізраіль захапіў Заходні бераг ракі Ярдан (у тым ліку Ёсходні Ерусалім) і Сэктар Газа: г. зн. астатнія 22 % былой падмандатнай Палестыны, якія яшчэ кантраляваліся арабамі (адпаведна Ярданіяй і Ёгіптам).

Захоп палестынскіх тэрыторыяў паставіў Ізраіль перад праблемай легітымнасці. У той час як ААН раней прызнала краіну ў межах 1949 г., захопу Заходняга берагу й Газы не прызнаваў ніхто, у тым ліку галоўны спонсар Ізраілю ЗША. З стратэгічных прычынаў Ізраіль вырашыў не вяртаць гэтых земляў арабам, што значыла адмову ад міру зь імі. Адначасова Ізраіль вырашыў не анэксаваць усіх палестынскіх тэрыторыяў, бо гэта б азначала наданьне іх жыхарам ізраільскага грамадзянства, а гэта б паставіла пад сумнеў габрэйскасць дзяржавы. У 1980 г. Ізраіль анэксаваў найсьвяцейшую для юдаізму частку Заходняга берагу — Усходні Ерусалім (пры тым ягоняя палестынскія жыхары адмовіліся ад ізраільскага грамадзянства). Хоць гэтай анэксіі таксама амаль ніхто не прызнаў, гэта не перашкодзіла Ізраілю ня проста абвясціць «аб'яднаны» Ерусалім сваёю «вечнаю, непадзельнай сталіцаю», але й перасяліць на палестынскія тэрыторыі амаль паўмільёна сваіх габрэйскіх грамадзянаў.

Як ізаляваць палестынскую зямлю ад яе арабскіх жыхароў: так апошнія сорак гадоў ставілі пытаньне некаторыя ізраільскія палітычныя, вайсковыя й рэлігійныя дзеячы. Партыя Лікуд доўга імкнулася ператварыць Ярданію ў новую Палестыну й дэпартаваць туды палестынцаў з Заходняга берагу²⁶. Паводле ізраільскай газеты «Haaretz», «знаныя асобы з цэнтральнага эшалёну ізраільскага палітычнага й вайсковага істэблішменту» на канфэрэнцыі ў 2001 г. пагадзіліся, што пры неабходнасці арабскае насельніцтва палестынскіх земляў, а таксама

²⁴ Elias Khoury. For Israelis, an Anniversary. For Palestinians, a Nakba // New York Times. 18 May 2008.

²⁵ Tolan. P. 115. Дарэчы, пазьней Далія Эшкеназі навязала сяброўскія дачыненні зь сям'ёю Хайры, у чым колішнім доме яна вырасла.

²⁶ Shlaim. P. 477.

арабаў — грамадзянаў Ізраілю належыць перамясціць, напрыклад, у Ірданію²⁷. Арыель Шарон заявіў у тым жа годзе, што «*вайна за незалежнасць ня скончылася*». А ў 2000 г. ізраільскі генэрал-маёр Мошэ Яалон сьцьвердзіў, што «*другая палова 1948 г.*» усё яшчэ працягваецца, і што Ізраілю трэба нэўтралізаваць ня толькі палестынцаў, але й ізраільскіх арабаў²⁸. У 2002 г. міністар турызму Ізраілю Бэні Элон папярэдзіў палестынцаў, што Ізраіль можа здзейсніць «*яшчэ адну накбу*».

Здаецца, апошнім часам у гэтай галіне ўсё-такі пачаліся перамены. У 2002 г. прэс-сакратар тагачаснага прэм’ер-міністра Шарона заявіў, што той ня можа дэпартаваць палестынцаў з Палестыны, дзеля «*стаўленьня да таго ізраільскай публікі*»²⁹. Сёлета Ёна Мэцгер, галоўны рабін юдэяў-ашкеназі Ізраілю, прапанаваў пабудаваць для «бедных людзей Газы» новую краіну ў Сынайскай пустэльні Эгіпту й паабяцаў, што Ізраіль, з дапамогаю ЗША й Эўразьвязу, зробіць яе зможнай і мадэрнай. Мэцгер таксама заявіў, што Ерусалім належыць толькі габрэям і ні ў якім разе не мусульманам³⁰. Тут уражвае найперш тое, наколькі «мякка» Мэцгер прапаноўвае дэпартаваць палестынцаў і адабраць кавалак іхнай зямлі, а па-другое, што сябра Кнэсэту Аўшалом Вілан параўнаў погляды Мэцгера з поглядамі Хамасу³¹. Вядома, перад тым, як даць палестынцам незалежнасць, правая частка ізраільскай эліты павінна звыкнуцца з думкай, што прысутнасць арабаў на Зямлі абяцанай — фэномэн пастаянны, і што этнічныя чысткі ня ёсць прымальным мэтадам разьвязаньня палітычных праблемаў.

У Ізраілі й за яго межамі кажуць, што палестынцы й іншыя арабы павінны, са свайго боку, прызнаць «права Ізраілю на існаваньне». На гэта можна адказаць словамі Давіда Бэн-Гурыёна:

*Калі б я быў арабскім лідэрам, я б ніколі не памірыўся з Ізраілем... Мы адабралі іхную краіну... Мы паходзім з Ізраілю, але нашыя продкі жылі тут дзеве тысячы гадоў таму, і што ім [арабам] да таго? Былі антысэмітызм, нацысты, Гітлер, Аўшвіц, але ці была гэта іхная віна? Яны бачаць толькі адну рэч: мы прыйшлі й выкраілі іхную краіну. Чаму яны павінны пагаджацца з гэтым?*³²

* * *

У прынцыпе, арабы ўжо згадзіліся з існаваньнем Ізраілю. Летась, на паседжаньні ў саудаўскай сталіцы Рыядзе прадстаўнікі кожнай арабскай краіны (у

²⁷ Tanya Reinhart. Israel/Palestine: How to End the War of 1948. New York: Seven Stories Press, 2002. P 203—204.

²⁸ Reinhart. P. 106—107.

²⁹ Ben Linfield. Israeli expulsion idea gains steam // Christian Science Monitor. 6 February 2002.

³⁰ Выступ Мэцгера гл. тут: <http://ca.youtube.com/watch?v=s8KR3dIAjM4&feature=related>.

³¹ Avshalom Vilan and Maurice Stroun. The rabbi lights the fuse // Haaretz. 18 February 2008.

³² Nahum Goldmann. The Jewish Paradox, trans. Steve Cox. New York: Grosset & Dunlap, 1978. P. 99.

тым ліку палестынскі прэзідэнт Махмуд Абас) прынялі саудаўскі плян 2002 г., паводле якога ўвесь арабскі сьвет прызнае Ізраіль і ўсталое зь ім нармальныя дыпляматычныя й гандлёвыя дачыненні, калі той згодзіцца вярнуць палестынскія й сырыйскія землі, захопленыя ў 1967 г. Гэта значыць, што нягледзячы на боль накбы й арабскі пункт гледжаньня на канфлікт, паводле якога Ізраіль ёсьць нелегітымнаю каляніяльнаю дзяржаваю, Ліга арабскіх дзяржаваў усё-такі гатовая прызнаць Ізраіль і ўсталяваць зь ім добрасуседзкія адносіны пасля прызнаньня Ізраілем незалежнасьці Палестыны³³.

Ізраіль саудаўскага пляну не адхіліў, але за апошнія шэсьць гадоў не зрабіў прамых крокаў, каб яго зрэалізаваць. Летась у лістападзе Пэрэс назваў яго крыніцаю «надзеі» і «даверу»³⁴. Але навошта было чакаць шэсьць гадоў, каб тое сказаць? Адну з прычынаў тлумачыць меркаваньне, даволі распаўсюджанае сярод ізраільцаў (у тым ліку ў ізраільскай палітычнай эліце), што палестынцы ёсьць фанатамі тэрарызму й прыхільнікамі культу сьмерці, а ізраільская армія бароніць цывілізацыю. Але ці так усё проста насамрэч? Паводле ізраільскай праваабарончай арганізацыі «Бэцэле́м», паміж 2000 і 2008 гг. розныя палестынскія групы забілі 727 цывільных ізраільцаў. Але ў той жа пэрыяд ізраільцы забілі як мінімум 2227 цывільных палестынцаў³⁵. Паводле сайту «Памятайце гэтых дзяцей», які зьбірае дэтальную інфармацыю аб кожным дзіцяці, забітым у гэтым канфлікце, ад 2000 г. забіта 123 ізраільскіх дзіцяці й 1050 палестынскіх дзяцей³⁶.

Няма сумневу, што забойства цывільных ізраільцаў, асабліва дзяцей, палестынскімі тэрарыстамі — гэта зло й вар'яцтва. Але забойства цывільных палестынцаў і палестынскіх дзяцей ізраільскім войскам ёсьць гэтакім жа злом і гэтакім жа вар'яцтвам. Многія ізраільцы кажуць, што няма «маральнага эквіваленту» паміж забойствам, «выпадкова» ўчыненым салдатам, і забойствам, мэтанакіравана сплянаваным тэрарыстам. На гэта многія палестынцы адказваюць, што немагчыма параўноўваць забойства, учыненае дзеля акупацыі, і забойства, здзейсьненае ў імя нацыянальнага вызваленьня.

Ізраільскія лідэры, асабліва правага кірунку, часта кажуць, што палестынцы вучаць сваіх дзяцей ненавідзець габрэяў і забіваць іх. Аднак паводле вынікаў сёлетняга апытаньня «Gallup», толькі 14 % палестынцаў лічаць дапушчальным забойства цывільных асобнымі людзьмі альбо маленькімі групамі, і 12 % — дапушчальным іх забойства рэгулярнымі ўзброенымі сіламі. Паводле таго самага апытаньня, 22 % ізраільцаў лічаць дапушчальным забойства цывільных асобамі альбо групамі, а 55 % (!) — арміяй³⁷.

³³ Avi Issacharoff. Arab states unanimously approve Saudi peace initiative // Haaretz. 29 March 2007.

³⁴ Peres lauds Saudi king peace plan // BBC News. 13 November 2008.

³⁵ Гл.: <http://www.btselem.org/English/Statistics/Casualties.asp>.

³⁶ Гл.: <http://www.rememberthesechildren.org/remember2008.html>.

³⁷ Lydia Saad. Palestinians and Israelis Favor Nonviolent Solutions. Gallup. 8 January 2008. Гл.: <http://www.gallup.com/poll/103618/Palestinians-Israelis-Favor-Nonviolent-Solutions.aspx>.

Ізраільскія лідэры таксама наракаюць, што палестынцы часта ўважаюць тэрарыстаў за герояў. Сапраўды, бывае такое. Але ня толькі сярод палестынцаў. Напрыклад, у 1994 г. ізраільскі ваенны лекар Барух Гольдштайн забіў 29 палестынцаў падчас ранішняй малітвы ў мячэце ў палестынскім г. Хэброне і быў у сваю чаргу забіты тымі, хто выжыў. За наступныя шэсьць гадоў ягоную магілу адведлі 10 тысяч чалавек³⁸. У 2006 г. правыя ізраільскія палітыкі, у тым ліку Біньямін Нэтаньягу (які цяпер адзін з найпапулярнейшых палітыкаў у Ізраілі), урачыста адзначылі 60-я ўгодкі вышэйзгаданага выбуху ў гатэлі імя караля Давіда³⁹. Ігаль Амір забіў Іцхака Рабіна на рэлігійным грунце⁴⁰. Апытаньне, праведзенае сярод той часткі ізраільскіх юдэяў, якая лічыць сябе «рэлігійнаю», выявіла, што 38 % зь іх бачаць у забойцу прэм'ер-міністра героя⁴¹. Экстрэмістаў і экстрэмісцкіх поглядаў хапае з абодвух бакоў. Тыя, хто лепей за ўсё гэта разумее, належаць да форуму, дзе збіраюцца сваякі ізраільцаў і палестынцаў, забітых супраціўным бокам. Як кажа ізраільскі сябра форуму Рамі Эльханан, чыю дачку забіў палестынскі тэрарыст-сьмяротнік, «*для палестынскай маці боль страты сына ня меншы й ня большы за боль ізраільскай маці*»⁴².

Калі Ізраіль хоча пазьбегнуць будучага выбару паміж габрэйскасьцю й дэмакратычнасьцю, а таксама пакласьці канец чарадзе забойстваў, ён павінен весці перамовы з палестынцамі. Ня толькі з тымі, што яму падабаюцца (прэзыдэнтам Абасам і ягонай партыяй Фатах), але й з тымі, каго Ізраіль лічыць тэрарыстамі арганізацыяй (Хамас). Шырокалюбімага ў сьвеце былога паўднёваафрыканскага прэзыдэнта Нэльсана Мандэлу толькі ў ліпені 2007 г. выключылі з амэрыканскага сьпісу былых і патэнцыйных тэрарыстаў⁴³. А ў Паўночнай Ірлянды адзін з былых лідэраў тэрарыстычнай групы «Ірляндзкая рэспубліканская армія» (ІРА) Марцін МакГінэс цяпер займае пасаду намесьніка першага міністра. ІРА разброілася толькі пасля падпісаньня мірнай дамовы з брытанцамі. Вядома, лідэры Хамасу — ніякія не Мандэлы. Але адпаведнік МакГінэса ў Хамасе знойдзецца.

Ізраільскі народ разумее неабходнасьць перамоваў ня толькі з палестынскімі партнэрамі, але й ворагамі⁴⁴. Таму Эгуд Ольмэрт здолеў заключыць замірэньне з Хамасам, і таму міністар абароны Эгуд Барак, які раней выступаў за вайну з Хамасам, цяпер падтрымлівае замірэньне⁴⁵. Акрамя таго, Ізраіль пад кіраўніцтвам Ольмэрта цяпер вядзе перамовы з Сырыяй і нядаўна вызваліў лібанскіх ва-

³⁸ Graveside party celebrates Hebron massacre // BBC News. 21 March 2000.

³⁹ Parker and Farrell. British anger...

⁴⁰ I have no regrets: Law student confesses to killing Rabin // CNN. 5 November 1995.

⁴¹ Yigal Amir's thousands of sons // Haaretz. 6 November 2007.

⁴² Donald J. Moore. Heschel on Israel // Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies. Vol. 26. No. 1 (Fall 2007). P. 122—123.

⁴³ Mandela off U.S. terrorism watch list // CNN. 2 July 2008.

⁴⁴ Yossi Verter. Poll: Most Israelis back direct talks with Hamas on Shalit // Haaretz. 27 February 2008.

⁴⁵ Barak admits Gaza truce success // BBC News. 11 August 2008.

РАШЭД ЧОУДХУРЫ

еннапалонных. Усё гэта — ключавыя крокі для ўсталявання ізраільска-арабскага міру. Гэты мір патрэбны Ізраілю як ніколі.

* * *

Паміж Ізраілем і мірам стаяць гарою ізраільскія пасяленьні ў акупаванай Палестыне і мур, які Ізраіль будзе пераважна на палестынскай тэрыторыі дзеля аховы тых самых пасяленняў. Гэтыя пасяленьні сьпяраша ўзьніклі пасля вайны 1967 г. як ізраільскія вайсковыя базы на вяршынях палестынскіх гораў. Неўзабаве да вайскоўцаў сталі далучацца цывільныя ізраільцы, якія верылі, што ўся Зямля Абяцаная ёсьць вечным падарункам юдэям ад Бога. Падчас праўленьня ў Ізраілі Партыі працы ўрад падтрымліваў гэтае перасяленьне, бо яно ўзмацняла ізраільскі кантроль над палестынскімі землямі. Гэтая палітыка ішла насуперак спробам некаторых ізраільскіх урадаў знайсці мірнае разьвязаньне канфлікту. Але чым даўжэй цягнулася перасяленьне ізраільцаў у Палестыну, тым цяжэй было яго спыніць, бо перасяленцы пераўтвараліся ў моцны выбарчы блёк, які штораду галасуе супраць вяртаньня палестынскай зямлі палестынцам⁴⁶. Паводле стану на 2005 г., у пасяленьнях жывуць 460 тысяч ізраільцаў, што складае немалую частку ізраільскага грамадства⁴⁷. Як піша «New York Times», трэцяя частка гэтых пасяленняў пабудаваная на зямлі, якая ёсьць прыватнай маёмасьцю палестынскіх фізычных асобаў⁴⁸.

На думку Джымі Картэра, вынікам ізраільскіх пасяленняў у Палестыне стаў апартэйд. Можна здацца, што ён перабольшвае, параўноўваючы ізраільскую палітыку ў акупаванай Палестыне з палітыкай белае эліты Паўднёва-Афрыканскай Рэспублікі часу тамтэйшага афіцыйнага апартэйд. Аднак Картэр добра тлумачыць падставы для свайго параўнаньня. Пры адсутнасьці спэцыяльнага дазволу палестынцам забаронена ўваходзіць ня толькі ў самі пасяленьні, але й на прылеглую тэрыторыю, за 400 мэтраў ад пасяленьняў. Таксама палестынцы часцей за ўсё ня маюць права карыстацца дарогамі й іншымі г. зв. «жыццёвымі артэрыямі», якія зьвязваюць пасяленьні паміж сабою і з Ізраілем. Гэтыя «артэрыі» маюць шырыню ад 0,5 да 4 кілямэтраў⁴⁹. Картэр сьцьвярджае, што Ізраіль канфіскуе ўсё больш палестынскай зямлі й іншых рэсурсаў на карысьць пасяленцаў. Мур, пабудаваны Ізраілем пасярэдзіне Палестыны ў імя барацьбы супраць тэрарызму, аддзяліў 375 тысяч палестынцаў ад іх сельскагаспадарчых палеткаў⁵⁰. У палестынскім Хэўроне і вакол яго дзейнічаюць 150 КПП дзеля аховы некалькіх

⁴⁶ Israel's settlers: One reason for the absence of peace // Economist. 11 October 2007.

⁴⁷ Comprehensive Settlement Population 1972—2006 // Foundation for Middle East Peace.

⁴⁸ Kristof. The Two Israels.

⁴⁹ Carter. P. 151.

⁵⁰ Тамсама. С. 192.

⁵¹ Carter. P. 120—121.

соцень ізраільскіх перасяленцаў, перашкаджаючы перасоўваньню 150 тысяч палестынскіх жыхароў гораду⁵¹. Картэр нагадвае, што любое засяленьне чужынскай зямлі акупацыйнай уладай ёсьць парушэньнем Чацьвертай жэнэўскай канвэнцыі, і што нават Джордж Буш-малодшы лічыць ізраільскі мур у Палестыне перашкодай міру⁵².

У першай палове 2008 г. ізраільскія ўлады зарэгістравалі 429 выпадкаў нападаў ізраільскіх перасяленцаў на палестынцаў, а таксама на ізраільскіх жаўнераў⁵³. Напады на палестынцаў звычайна расьсьледуюцца толькі ў тых выпадках, калі яны выклікаюць шырокі розгалас у Ізраілі або міжнароднай супольнасьці. Так было, напрыклад, калі палестынка Муна Наўаджаа зьняла на відэа, як чатыры перасяленцы білі кіямі некалькіх яе сваякоў, у тым ліку шасьцідзесяцігадовую жанчыну. Раней яна ніколі не карысталася відэакамэрай. Камэру ейнай сям’і падаравала вышэйзгаданая ізраільская праваабарончая арганізацыя «Бэцэле́м». Фільм, зьняты Наўаджаа, абышоў сьвет і прымусіў Ізраіль прызнаць існаваньне праблемы самавольных перасяленцаў⁵⁴.

* * *

Як ні парадаксальна, у Ізраілі ізраільскія праблемы прызнаюцца значна лягчэй, чым у ЗША⁵⁵. І ў гэтым палягае апошняя з галоўных перашкодаў міру паміж Ізраілем і палестынцамі. Так «гістарычна склалася», што адзіная звышдзяржава сьвету аднабакова падтрымлівае Ізраіль нягледзячы на парушэньні міжнароднага права, якія Ізраіль сабе дазваляе⁵⁶. Ізраіль мае штогадовую фінансавую падтрымку ад ЗША на 3 мільярды даляраў. Гэта адзіная краіна, якая карыстаецца амэрыканскай дапамогай і пры гэтым ня мусіць даваць справаздачу ЗША, на што яна выдаткоўвае іхнія грошы⁵⁷. Адкуль у Ізраілю такая ўнікальная роля ў амэрыканскай замежнай палітыцы? На гэта ёсьць тры адказы, калі не лічыць дзвюх чорна-белых вэрсіяў: афіцыйнай (Ізраіль, маўляў, такая ж дэмакратычная краіна, што й ЗША, і таму заслугоўвае поўнай падтрымкі) і антысэміцкай (габрэі, маўляў, сакрэтна кантралююць Амэрыку й гэтак прымушаюць падтрымліваць Ізраіль).

Паводле палітоляга з Чыкагскага ўнівэрсытэту Джона Мірсхаймэра й яго калегі з Гарварду Стывэна Ёолта, прычына гэтага ў сіле правага ізраільскага лобі ў ЗША, якое можа дзейнічаць насуперак жаданьням лібэральных амэрыканскіх

⁵² Carter. P. 193.

⁵³ Israel ‘worry’ at settler attacks // BBC News. 15 August 2008.

⁵⁴ Isabel Kershner. Khirbet Susiya Journal: Cameras Emerge as a Tool in a Conflict Over Land // New York Times. 24 June 2008.

⁵⁵ Гл., напрыклад: Is an Israel Policy Debate Possible in the U.S.? // NPR. 30 October 2006.

⁵⁶ Гл.: U.S. Vetoes of UN Resolutions Critical of Israel (1972—2006) // Jewish Virtual Library. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/UN/usvetoes.html>.

⁵⁷ John Mearsheimer and Stephen Walt. The Israel Lobby // London Review of Books. 23 March 2006.

габрэяў. Мірсхаймэр і Ёлт падкрэсьліваюць, што гэтае лобі зусім не хаваецца ў падпольлі, а лабіюе кангрэсмэнаў адкрыта й эфэктыўна⁵⁸. Чым тлумачыцца гэтая эфэктыўнасьць? Сярод амэрыканскіх эвангелісцкіх хрысьціянаў даволі распаўсюджаны фэномэн г. зв. «хрысьціянскага сіянізму», які вызначаецца падтрымкай Ізраілю дзеля паскарэньня вяртаньня на зямлю Ісуса Хрыста. Хрысьціянскія сіяністы вераць, што Бог загадаў усім народам любіць габрэяў, у той час як іслам для іх ні што іншае, як падман, прыдуманы д'яблам⁵⁹. Эвангелісты, што падтрымліваюць Ізраіль, утвараюць моцную палітычную плынь у складзе рэспубліканскай партыі.

І ўрэшце, паводле Ёлтэра Расэла Міда, старшага навуковага супрацоўніка амэрыканскай Рады ў замежных дачыненнях, для амэрыканскага правага электарату Ізраіль зьяўляецца своеасаблівым люстэркам, у якім яны бачаць паўтор сваёй гісторыі. Яны глядзяць на засяленьне старажытнай Палестыны габрэямі — і бачаць засяленьне Амэрыкі эўрапейцамі. Яны глядзяць на палестынскі супраціў акупацыі й акцыі расплаты ізраільскай арміі — і бачаць у іх напады індзейцаў на фэрмы белых і карныя апэрацыі амэрыканскай арміі. У XIX ст. амэрыканскі пісьменьнік Гэрман Мэлвіл абвясціў Амэрыку «Ізраілем нашага часу». Тыя, хто працягвае верыць у мэсіянскую ролю Амэрыкі, бачаць у амэрыканцах новы Абранны народ і лічаць сваім абавязкам дапамагаць нашчадкам біблейнага Абранага народу ў сучасным Ізраілі⁶⁰.

Што ЗША яшчэ доўга будуць ва ўсім падтрымліваць Ізраіль, сумневу няма. Але пытаньне ў тым, якую форму тая падтрымка будзе мець. Журналіст газэты «New York Times» Нікалас Крыстаф сьцьвярджае, што існуе два Ізраілі. Адзін зь іх — Ізраіль перасяленцаў, якія гвалтам забіраюць палестынскую зямлю, і войска, якое ім дапамагае тое рабіць. Іншы Ізраіль — гэта Ізраіль змагароў за мір і чалавечую годнасьць накітавалі сямроў «Бэцэлем». Паводле Крыстафа, Барак Абама павінен вырашыць, які з гэтых Ізраіляў ён падтрымлівае. Журналіст той жа газэты, Роджэр Коэн, кажа, што будучы дзяржаўны сакратар Гілары Клінтан павінна націснуць на Ізраіль, каб той адмовіўся ад далейшай акупацыі Палестыны й гэтак пазьбегнуў «праклёну вечнага мілітарызму»⁶¹. Нагадаю, што «New York Times» гэта газэта хоць і лібэральнага кірунку, але ні ў якім разе не антыізраільская. Калі такія думкі выказваюцца ў ёй, гэта значыць, што нешта пачало мяняцца ў амэрыканскім успрыманьні Ізраілю. Рэч тут, апроч пытаньняў правоў чалавека, яшчэ і ў дэмаграфіі. Крыстаф нагадвае пра магчымасьць адмовы альбо ад дэмакратыі, альбо ад габрэйскасьці Ізраілю й кажа, што, каб пазьбегнуць гэта-

⁵⁸ John Mearsheimer and Stephen Walt. The Israel Lobby // London Review of Books. 23 March 2006.

⁵⁹ Stephen Spector. Evangelicals and Israel: The Story of Christian Zionism. — New York: Oxford University Press, 2008.

⁶⁰ Walter Russell Mead. The New Israel and the Old: Why Gentile Americans Back the Jewish State // Foreign Affairs, July/August 2008.

⁶¹ Roger Cohen. Try Tough Love, Hillary // New York Times. 1 December 2008.

га выбару, палестынскай незалежнасці павінны дабівацца ў першую чаргу сіяністы⁶².

* * *

У 1979 г., выступаючы перад Кнэсэтам, Джымі Картэр заявіў, што ізраільскі народ падтрымлівае мірнае разьвязаньне канфлікту з палестынцамі. На ягоную думку, «перашкодаю міру зьяўляюцца палітычныя лідэры». Гэтую ж думку ён паўтарае ў сваёй кнізе, напісанай праз чвэрць стагодзьдзя⁶³. Дагэтуль не знайшлося ізраільскага прэм'ер-міністра, які б выступіў за вяртаньне арабам усіх земляў, захопленых у 1967 г., акрамя, мабыць, Рабіна, які не пасьпеў таго зрабіць. Ольмэрт кажа, што ён гатовы на гэты крок, але, калі прыйдзе час вяртаньня земляў, ён ужо ня будзе кіраваць краінаю. Ці ажыцьцявіць Цыпі Ліўні пляны Ольмэрту, калі пераможа на выбарах у лютым 2009 г., пакуль не зусім ясна. Калі ж пераможа Нэтаньягу, працэс мірных перамоваў адкаціцца яшчэ на дзесяцігодзьдзе. Яшчэ адно дзесяцігодзьдзе бяздзеяньня й акупацыі можа пазбавіць Ізраіль аднаго з двух нарожных камянёў дзяржавы. Паводле словаў Ольмэрта, «на разьвязаньне [палестынскага пытаньня]... мы на працягу сарака гадоў адмаўляемся паглядзець з расплюшчанымі вачыма».⁶⁴ Каб ізраільцы з палестынцамі змаглі мірна суіснаваць у дзьвюх дзяржавах на Зямлі Абяцанай, трэба расплюшчыць вочы.

⁶² Nicholas Kristof. Tough Love for Israel? // New York Times, 24 July 2008.

⁶³ Carter. P. 211.

⁶⁴ Olmert. The Time Has Come to Say These Things.

▣ АНАЛІТЫКА

ВОЛЬФ РУБІНЧЫК

«ААН-шмаан», ці ў пошуках трэцяга шляху

Улетку 2000 г., збіраючы матэрыял для дысэртацыі пра ізраільскіх расейскамоўных палітыкаў, я пабываў у Натаніі і сустрэўся з двума дзеячамі, якія ў розны час займалі кіроўныя пасты ў партыі «Ізраэль ба-алія» (існавала ў 1996—2005 гг., яе ачольваў Натан Шчаранскі) — Эфраімам М. і Барухам Д. Абодва пакінулі СССР у час перабудовы. Сустрэча адбылася на найманай кватэры Баруха Д. і перарасла ў гарачую спрэчку. «Левы» Эфраім наскокваў на гаспадара за тое, што той купіў сабе дом на тэрыторыі, забранай у палестынцаў: «*У рэзалюцыі ААН напісана, што ты агрэсар!*» Барух, які на працу хадзіў з пісталетам, бараніўся словамі першага ізраільскага прэм'ер-міністра Бэн-Гурыёна: «*ААН-шмаан...*» Спрачаліся і вакол асобы габрэйскага тэарыста Баруха Гальдштэйна: адзін казаў, што яго дом трэ было ўзарваць, як гэта робіцца з дамамі арабскіх забойцаў, другі пярэчыў: «*Яго справакавалі на тэракт*». У той час, на тле перамоваў Эгуда Барака з Ясірам Арафатам пад эгідай Біла Клінтана, дзе пад покрывам таемнасьці абмяркоўваліся ці ня ўсе балючыя пытаньні рэгіёну (падзел Ерусаліму, вяртаньне палестынскіх уцекачоў...), я быў схільны падтрымаць непахіснага Баруха зь яго прагай габрэйскага Ізраілю («*Няважна, што скажуць гоі...*»). Цяпер, пасля «новай інтыфады» і хвалі шаронаўска-ольмэртаўскіх рэпрэсіяў, пасля Другой лібанскай вайны зь яе бессэнсоўнымі ахвярамі, мне значна бліжэйшая пазыцыя Эфраіма — наколькі яна можа быць блізкай грамадзяніну Беларусі.

Увогуле, месца нараджэньня і карані бацькоў, рупліва вылучаныя ў артыкуле Р. Чоўдхуры, — далёка не галоўнае ў партрэтах ізраільскіх палітыкаў¹. Лічыцца, што выхадцы з нашых земляў дзеля свайго «імперскага комплексу» больш схільныя да правых поглядаў². Адпаведна, правіца яшчэ гадоў дзесяць-пятнац-

Вольф Рубінчык — палітоляг. Яго апошняя публікацыя ў «ARCHE» выйшла пад назвай «*Балота ці трагедыя?*» (1/2005).

цаць таму спадзявалася знайсці ў іх сваё апірышча; дзеячы «Лікуду» дапамагалі стварэнню партыі «Ізраэль ба-алія». Аднак выглядае на тое, што гіпотэза аб расейскамоўных палітычных сілах як зьяве, што вызначае шляхі разьвіцця дзяржавы Ізраіль³, ня спраўдзілася. У свой час я пераацэньваў уплыў выхадцаў з СССР: іх моцы хапіла на «самазабесьпячэньне» ў культурным ды эканамічным плянах, але радыкальна зьмяніць палітычны клімат, пагатоў вызначыць умовы дыялёгу з палестынцамі, расейскамоўныя фактычна ня здолелі (дарма што той жа Шчаранскі прыцягваў у сваю партыю ізраільскіх арабаў).

У кантэксьце арабска-габрэйскіх стасункаў напамін пра тое, што Ізраіль быў і застаецца краінай дужа фрагмэнтаванай, зь няўстойлівай палітычнай сыстэмай, цалкам дарэчны — ясна, замежная палітыка ёсьць працягам унутранай. Зрэшты, я б не перабольшваў драматызму сытуацыі, калі *«пануюць кааліцыі, сфармаваныя з розных партыяў розных, часта супрацьлеглых, ідэалогічных кірункаў»* — гэткае сыстэма склалася не *«апошнімі гадамі»* і давала сваё права на існаваньне. Дый дылемы «габрэйская vs дэмакратычная дзяржава», «дзяржава для габрэяў vs дзяржава для ўсіх жыхароў» суправаджаюць Ізраіль ад 1948 г.⁴ Ідзецца, хутчэй, аб няўстойлівасьці ўрадаў пры адноснай устойлівасьці грамадзкага ладу. Пэўны кансэнсус дасягаецца нават праз адмаўленьне кансэнсусу, і трывожыць мяне ня гэта.

Нават калі б удалося разграміць усе тэарыстычныя асяродкі, габрэйска-арабская адчужанасьць ня можа не спараджаць канфліктаў, што так лёгка перарастаюць у войны. У гэтым сэнсе Ізраіль — заўсёды «на ростані» (прыпамінаю, тое самае «Economist» пісаў да 50-годзьдзя дзяржавы). Само па сабе вяртаньне тэрыторый, занятых у 1967 г., якога здаўна дабіваецца і частка амэрыканскага істэблішмэнту, не гарантуе міру; наступствы такога вяртаньня непрадказальныя. Правіца настойвае, што ў выпадку маштабнай вайны пад просты абстрэл патрапяць ня толькі памежны Іерусалім, як у канцы 1990-х, ня толькі пэрыфэрыяныя Сдэрот і Цфат, як у 2006—2007 гг., а і гарады ў цэнтры краіны, перадусім вялікі Тэль-Авіў. Безумоўна, дэпартацыя арабаў, якую дагэтуль рэклімуе ў іерусалімскіх установах паважаны мною савецкі палітвязень Якаў Сусьленскі, ня тое што ма-

¹ Дарэчы, маці А. Шарона, як ён сам сказаў у адным з тэлеінтэрвію пачатку 2001 г., не з Магілёва, а з Галавенчыц, што ля Чавусаў.

² «Амаль усе дасьледаваньні, праведзеныя сярод эмігрантаў 1990-х гг., сьведчылі пра пэўную перавагу «правых» арыентацыі, пры агульнай схільнасьці да цэнтрызму». Аптекман Д., Билецкий Б. и др. Десятилетие большой алии. Иерусалим, 1999. С. 37. Меркаваньні аб ізраільска-арабскім дагаворы ў Осьлё ў 1993—1994 гг. падзяляліся так: 35,7 % новых імігрантаў «за» і 37,9 % «супраць» (тамсама).

³ Гл.: Рубинчик В. Русскоязычные иммигранты в Израиле 90-х гг.: иллюзии, действительность, протест // Диаспоры (Москва). № 2. 2002. С. 206.

⁴ Параўн. дэкларацыю незалежнасьці Ізраілю ад 14 траўня 1948 г.: «Дзяржава Ізраіль будзе адкрытая для рэпатрыяцыі ўсіх габрэяў... Яна ажыццявіць поўнае грамадзкае і палітычнае раўнапраўе ўсіх сваіх грамадзянаў».

ральна шкодная, а неажыццяўляльная. Век этнічных чыстак прайшоў — надышоў век рэакцыі на чужы боль. Што праўда, гэтая рэакцыя прымае форму «прымушовай тэрапіі» апанэнта, спалучанай з выкручваньнем рук, але дыялёг, які б дурны ні быў, усё ж лепшы за фанабэрыстае «з кім там дамаўляцца?» (пазыцыя экс-міністра Авігдора Лібэрмана). І Барак узору 2000 г., які тыднямі перамаўляўся з арабамі ў рэзыдэнцыі Біла Клінтана, давёў хаця б тое, што гэтка дыялёг магчымы і не абавязкова цягне за сабой забойства арабскага (Анвар Садат, 1981) ці габрэйскага (Іцхак Рабін, 1995) лідэра, западозранага «сваімі» ў залішніх саступках. Таму да заўвагі Р. Чоўдхуры, што Барак тады «ня здолеў істотна палепшыць ізраільска-палестынскіх дачыненняў», я б дадаў: у кароткатэрміновым пэрыядзе.

На адным з сэмінараў у ЭГУ канца 1990-х студэнтцы-паліталёгіні надакучыла разьбіраць суплёты блізкаўсходняй палітыкі, і яна ўсклікнула: «*От узяць бы лінейку й разьлінаваць карту: арабаў перасяліць у адзін квадрат, габрэяў у другі*». Асобныя жартаўнікі прапаноўвалі далучыць Ізраіль да Злучаных Штатаў ці да Беларусі: тады, маўляў, Пэнтагон або Лукашэнка ўсіх заміраць. Калі сур'ёзна, то няўдачы сузор'я аўтарытэтных перамоўнікаў на «блізкаўсходнім кірунку» цягам апошняга дзесяцігодзьдзя наводзяць на думку пра тое, што разьвіваць варта перадусім народную габрэйска-арабскую дыпляматыю, шукаць нетрывіяльныя хады. Напрыклад, я ўпэўнены, што нязмушаны дыялёг рабінаў з аятоламі прынёс бы большы плён, чым перамовы якога Ольмэрта зь якім Абасам. Але хто з чыноўнікаў ААН ды міністэрстваў замежных справаў зацікаўленых краін пойдзе на тое, каб прызнаць марнасьць сваіх намаганьняў і, адпаведна, згадзіцца на пераарыентаваньне рэсурсаў?

Мудрым крокам з боку Шымона Пэрэса было б вярнуць Нобэлеўскую прэмію, прызнаўшы сваю (і ізраільскую) долю адказнасьці за тое, што мір на «Новым Блізкім Усходзе» не надышоў і праз чатырнаццаць гадоў пасья яе прысуджэньня. Каб жа пасья гэтага і нашчадкі Арафата яе вярнулі.

ТАЦЯНА ЧУЛІЦКАЯ

Галадамор: яшчэ адно злачынства амэрыканскага нацызму

Выданьне, якое аглядаецца ў артыкуле:

Шевцов, Юрий. *Новая идеология: голодомор*. — Москва: Издательство «Европа», 2009. — 184 с.

*Wenn ich Kultur höre... entsichere ich meinen
Browning.*

«Шлягетэр» (1933). Ганс Ёст

Сьвет сучаснай палітыкі — гэта мноства складаных інтэлектуальных канструкцыяў, пры аналізе ўжываньня якіх палітыкамі і дасьледчыкамі часьцяком узьнікае адчуваньне «гульняў розуму». Дзіўная эквілібрыстыка паняткамі зь неадназначнымі сэнсавымі канатацыямі — «гістарычная памяць», «нацыянальная ідэнтычнасьць», «палітычная культура» — разам з імкненьнем шэрагу аўтараў надаць ім пэўныя і адназначныя маральныя і ацэнкавыя значэньні выклікае жаданьне часам запытацца ў выдаўцоў: ці варта публікаваць некаторыя працы, што прэтэндуюць на навуковасьць? Зь іншага боку, прысутнае ў грамадзкай сфэры наагул і ў акадэмічным сьвеце ў прыватнасьці права на свабоду выказваньняў стварае прастору для прасоўваньня самых разнастайных ідэяў, што імкнуцца даць адназначныя інтэрпрэтацыі складаных канцэпцыяў і паняткаў. Пры гэтым насыцярожваюць спробы (што ўзьнікаюць пэрыядычна як на ўзроўні палітычнай практыкі, так і ў экспэртных выказваньнях) сэнсавых маніпуляцыяў паняткамі гуманітарных катастрофаў — галакост і генацыд.

Тацяна Чуліцкая — палітоляг, выкладчыца Эўрапейскага гуманітарнага ўнівэрсытэту, сталы аўтар «ARCHE». Аўтарская назва артыкулу — «Барацьба з «галадаморам» на ніве маральных каштоўнасьцяў і культурных поглядаў».

У канцы 2008 г. у маскоўскім выдавецтве «Европа» выйшла кніга пад назвай «Новая идеология: голодомор»¹ менскага блогера і палітычнага камэнтатара Юр'я Шаўцова, які, згодна зь біяграфіяй на форзацы, паўстае перад чытачамі як «выдавец і рэдактар». Калі ўлічыць жанр і тэматыку кнігі, можна сказаць, што Ю. Шаўцоў выступае адразу ў абліччах гісторыка, палітоляга, антраполяга, культуроляга і даволі своеасаблівага інтэрпрэтатара. Гэтая кніга, паводле задумы аўтара, закліканая разбурыць міт аб украінскім галадамору, паказаць усю недарэчнасьць заклікаў цяперашняй палітычнай эліты Ўкраіны да міжнароднай супольнасьці прызнаць «актам генацыду ўкраінскага народу» голад 1932—1933 гг., а таксама выявіць антырасейскую і антыўрапейскую скіраванасьць падобных памкненняў.

Ня будучы гісторыкам, які спэцыялізуецца на вывучэньні савецкага пэрыяду ва Ўкраіне, я б не хацела брацца за ацэнку праўдзівасьці выкарыстаных Ю. Шаўцовым фактаў. Аднак ні сама кніга, ні рэцэнзія на яе не прэтэндуюць давесці абсалютную гістарычную ісьціну. Хоць у выпадку кнігі дадзенае сьцьвярджэньне не такое адназначнае, бо аўтар апэлюе да таго, што

*прызнаньне галаду 1932—1933 генацыдам украінскага народу няправільна факталёгічна. Гэта адно гістэроідная мэтафара*².

Пры гэтым выкарыстаньня аўтарам факты «пацьвярджэньня» сваёй «права-ты» як мінімум неадназначныя і могуць мець некалькі трактовак. Акрамя таго, ад безумоўнага даверу да дадзенай працы крыху адштурхоўвае, па-першае, яе аб'ём — 171 старонка тэкставай часткі, па-другое, прыведзеныя ў канцы працы крыніцы, да якіх апэлюе аўтар як да фактычных матэрыялаў. Калі меркаваць па бібліяграфіі да кожнай зь сямі частак працы, большасьць крыніцаў — гэта размешчаныя ў інтэрнэце тэксты і інфармацыя. Дзе-нідзе гэта адны і тыя ж матэрыялы са спасылкамі на розныя іх часткі, а таксама публікацыі форумуў і крыніцаў, сумнеўных з гледзішча дакладнасьці і аб'ектыўнасьці. Калі казаць пра апошнія, можна назваць даволі адыёзны «аналітычны» расейскі партал «Интернет против телеэкрана» (<http://contr-tv.ru>), публіцыстычны ўкраінскі партал «Еженедельник 2000.net.ua» (<http://2000.net.ua>). Сам факт выкарыстаньня публіцыстычных крыніцаў у якасьці аб'ектыўных выклікае думку аб магчымасьці недаверу да працы. Прэтэнзія на гістарычны аналіз такога складанага матэрыялу, як масавы голад у СССР, патрабуе сур'ёзнай архіўнай працы з гістарычнымі дакумэнтамі і даступнымі адкрытымі афіцыйнымі крыніцамі. Другая засьцярога да аналізу палягае ў тым, што ў рамках дадзенага артыкулу ня будзе абвяргацца альбо пацьвярджацца факт галадамору ў гісторыі Ўкраіны. Для разгляду кнігі

¹ Цікава, што ў якасьці году выданьня ці то памылкова, ці то на рапэньне выдавецтва быў пазначаны 2009 г., што як бы падкрэсьлівае «футурыстычныя» памкненьні аўтара.

² Шевцов Ю. Новая идеология: голодомор. Москва: Европа, 2009. С. 148.

больш цікавыя тэзісы, інтэрпрэтацыі і тлумачальныя схемы, якія спрабуе навязаць чытачу Ю. Шаўцоў.

РАЗЬВЕДКА БОЕМ

Чытаньне кнігі выклікае даволі сталае жаданьне пагуляцца ў вайну ці хоць бы выкарыстаць каляваенныя мэтафары для яе апісаньня. Галоўны тэзіс працы гучыць выразна, зразумела і, можна сказаць, кранальна проста:

Прызнаньне голаду 1933 г. генацыдам украінцаў надзвычай небясьпечнае для Эўропы. Ён ня быў генацыдам, і тыя, хто намагаецца навязаць разуменьне голаду 1933 г. як генацыд украінцаў, — сьвядомыя або несьвядомыя праціўнікі гуманістычнага і адказнага разьвіцьця эўрапейскай цывілізацыі, ЭЗ і ўсёй Эўропы. Яны проста прыкрываюцца сваім канфліктам з Расеяй, але асноўным іх праціўнікам ёсьць сама Эўропа³.

Тым самым адразу ж тлумачыцца, што галадамор — гэта штучна створаная ідэалёгічная канструкцыя, сацыяльна і палітычна небясьпечная, бо: а) супярэчыць гуманістычным прынцыпам; б) супярэчыць каштоўнасьцям эўрапейскай цывілізацыі; в) у дадатак да вышэйсказанага спараджае і дапамагае знаходзіць ідэалёгічныя абгрунтаваньні для канфліктаў з Расеяй.

Трактоўка ідэалёгіі як фэномэну грамадзка-палітычнага жыцьця ў якасьці сканструяванага панятку знаходзіцца ў плоскасьці тэорыі сацыяльнага каструктывізму, які зыходзіць з пастуляту канструяванасьці/мадэляванасьці сацыяльнага сьвету. То бок калі трактаваць галадамор, нацыяналізм і любыя іншыя «-ізмы» ў якасьці створаных (сканструяваных) катэгорыяў, то такі самы падыход варта выкарыстоўваць і да іншых паняткаў сацыяльна-палітычнай рэчаіснасьці. Аднак у выпадку працы Ю. Шаўцова адзначаецца іншая тэндэнцыя: ад самага пачатку «заклеймаваўшы» «няправільную трактоўку» голаду ва Ўкраіне, далей ён неаднакроць зьвяртаецца да паняткаў «маралі», «калектыўнага духу» і аналягічных катэгорыяў як да зьяваў аб'ектыўных, што не патрабуюць доказаў і існуюць незалежна. Такія мэтадэалёгічныя «скачкі» насцьцярожваюць, хоць і ўласцівыя многім аўтарам, якія прэтэндуюць на адназначныя трактоўкі і ацэнкі складаных зьяваў.

Агульнае тэарэтычнае абгрунтаваньне «Галадому...» выклікае асацыяцыі то з працамі Э. Дуркгайма па тэорыі падзелу працы, падмуркаў грамадзтва і сацыяльных аноміяў, то з сучаснымі (і ня толькі) працамі па палітычнай філязофіі, зьвязанымі з праблематыкай сацыяльнай салідарнасьці, вызначэньнем месца маралі ў сучасным грамадзтве⁴. Разам з тым аўтар не спасылаецца на тэорыі

³ Шевцов Ю. Новая идеология: голодомор. С. 17.

⁴ Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения. — Москва, Санкт-Петербург: «Медиум», «Ювента», 1997; Грей Д. Поминки по Просвещению. — Москва: «Праксис», 2003.

іншых даследчыкаў, выдаючы даволі ўрыўкавыя «маральна-філязофскія» пастулаты ў якасці сыстэмы ўласных аргументаў і доказаў. Іншым важным апірышчам прапанаванай ім канструкцыі ёсць «культура», якая прыводзіцца як вырашальны аргумент у спрэчных момантах.

«Мараль» у палітычнай прасторы Ю. Шаўцова паўстае як нешта абсалютнае і нязменнае. Не даючы вызначэння гэтага паняцця, не разглядаючы асаблівасцяў яго функцыянавання ў грамадзкай прасторы, аўтар, тым ня менш, ня раз ужывае гэты панятак як ацэнкавы крытэр для тых, хто прызнае галадомор генацыдам. Сэнсавая прастора падзяляецца пры гэтым на дзве паловы — маральную і амаральную: «культ галадомору пазбаўляе маральнасці ўвесь досвед савецкай гісторыі Украіны»⁵. На працягу ўсяго тэксту можна назіраць эквілібрыстыку паняткаў «мараль», «магчымасць маральнага выбару», «амаральнасць», каб паказаць, што галадомор ёсць штучнай ідэалогічнай канструкцыяй. Часам Ю. Шаўцоў ужывае «маральныя» катэгорыі для артыкуляцыі складанасці тэмы і пры гэтым дэманструе сваю здольнасць «ацаніць» гэтыя працэсы і «падзяліцца» сваімі ацэнкамі і разуменьнем з чытачамі:

Безумоўна, пры такой форме ваеннага патрыятызму ад абсалютнай маралі не засталася і сьледу... маральны крызіс у СССР⁶...

альбо:

...СССР выжыў, і пакрочыў да велічы, і нават змог стаць галоўным з далюпаў нацызму. Але якім коштам⁷...

Пэўная замятня ў падставах «ідэалёгіі галадомору» адбываецца пасля таго, як аўтар пачынае апісваць яе складнікі, якімі называюцца антырасейскія настроі і погляды ва Украіне, антысавецкія настроі, а таксама разбурэнне калектывісцкага духу і традыцыйнага ладу на вёсцы. Калі зьвярнуцца да першых двух сьцьвярджэнняў, то аўтар зьмешвае іх і не дае да канца зразумець. Што ж «горшае» ва ўкраінцах: барацьба з расейцамі альбо барацьба зь людзьмі, якія захавалі ці захоўваюць савецкую індэнтнасць? З аднаго боку, Ю. Шаўцоў сьцьвярджае, што ў

«мадэрнізаваным» украінскім нацыяналізьме «барацьба з маскалямі» набыла характар эсхаталогічнай барацьбы з крыніцамі генацыду — «расейцы» ў дадзеным кантэксьце набылі рысы нацыстаў...⁸

⁵ Шевцов Ю. Новая идеология: голодомор. С. 145.

⁶ Тамсама. С. 59.

⁷ Тамсама. С. 145.

⁸ Тамсама. С. 142.

Зь іншага — гаворыцца, што ўкраінскі нацыяналізм становіць сабой найперш антыкамуністычны і антысавецкі комплекс ідэяў:

*Акурат антысавецкасць, а не антырасейскасць сучаснай Украіны падкрэсьліваецца дзяржаўным культам галадамору*⁹.

Праўда, праз колькі старонак развагаў аўтар усё-ткі прыходзіць да згоды з самім сабою і робіць выснову, што абедзве «пошасьці» аднолькава «небяспечныя і згубныя для навакольнага сьвету», паколькі «галадамор дазваляе трактаваць крыніцу сьмяротнай пагрозы ўкраінцам шырэй — праз расейскую дзяржаўнасць»¹⁰. То бок небяспека галадамору ня проста ў падрыве пэўных сацыяльных формаў, але і ў пашырэнні свайго ўплыву на шырэйшыя маральна-палітычныя падваліны ўладкаваньня сучаснага сьвету.

Тым самым праблема галадамору зводзіцца да некалькіх тэзісаў. Найперш гэта сьцьвярджэньне, што цяперашні «памаранчавы» ўрад сучаснай Украіны перакручвае гістарычны сэнс голаду, творачы зь яго ідэалёгію галадамору. Падругое, абвяшчэньне галадамору як такое зьяўляецца фактам амаральным, бо парушае асновы салідарнасьці грамадства.

РЭКАНСТРУКЦЫЯ КАНСТРУКЦЫІ ГАЛАДАМОРУ

Каб патлумачыць усю «нястаннасьць» палітыкі сьцьвярджэньня галадамору і выкрыць яго як мэтаскіраванае дзеяньне супраць украінскага народу, аўтар кнігі прапануе канцэпцыю тварэньня «ідэалёгіі галадамору» і яе наступную «дэканструкцыю». Для абгрунтаваньня сваіх сьцьвярджэньняў Ю. Шаўцоў выкарыстоўвае абыходныя шляхі — некалькі разоў у розных кантэкстах пералічвае прычыны голаду: калектывізацыя, вонкавы ўплыў, зьмена сацыяльнай структуры ў вёсцы, зьмены структуры кіраваньня на пачатку савецкай улады і іншыя вядомыя з курсу гісторыі сярэдняй школы факты, зьвязаныя зь першымі дзесяцігодзьдзямі існаваньня СССР, спэцыфікай фармаваньня гарадзкой і сельскай прасторы, усталяваньнем структуры ўлады і кіраваньня.

Шаўцоў адзначае, што «бацьчы» генацыду былі занесеныя ўва Ўкраіну звонку. Прайшоўшы колькі разоў па коле калектывізацыі і паказаўшы яе дэталі, аўтар падыходзіць да краіны, зь якой паходзілі ідэйныя падваліны стварэньня і ўмацаваньня канцэпцыі «галадамору» — ЗША.

Роля сымбалічнага «першаадкрывальніка» тэмы прыпісваецца аднаму з найбуйнейшых амэрыканскіх мэдыя-магнатаў У. Р. Гёрсту — чалавеку, які сапраўды мае больш чым неадназначную біяграфію, вядомы сваімі правымі поглядамі і

⁹ Шевцов Ю. Новая идеология: голодомор. С. 142.

¹⁰ Тамсама. С. 145.

контравэрсійнымі мэтадамі заваяваньня аўдыторыі. Паводле Шаўцова, найбольш істотным у Гёрсту была яго сувязь з эўрапейскімі фашыстамі. Тым самым аўтар «Галадамору» стварае даволі простую і пэўную сэнсавую зьвязку: «нячэсны» мэдыямагнат Гёрст, які спрыяў пашырэнню ідэяў галадамору, сваімі палітычнымі поглядамі быў блізкі да эўрапейскіх фашыстаў. Для канчатковага замацаваньня гэтага ярлыка прыводзіцца ўпэўненае меркаваньне:

Імпэрыя Гёрста, у якой не было штату ўласных карэспандэнтаў у СССР, атрымлівала інфармацыю аб голадзе разам зь яе інтэрпрэтацыяй ад прафашысцкіх колаў Нямеччыны¹¹.

Наагул, прататып пэрсанажа фільму «Грамадзянін Кейн» паказаны ў працы як прыхільнік нямецкага нацызму, усяляк зацікаўлены ў разбурэньні прывабнасьці савецкай ідэі і камуністычнай ідэалёгіі.

На гэтым выбудоўваньне сувязяў ідэяў галадамору з нацысцкімі поглядамі не канчаецца. Больш за тое, Ю. Шаўцоў прыводзіць усе магчымыя аргумэнты для пацьвярджэньня тэзісу аб блізіні і выгадзе пэдаляваньня тэмы голаду для Нямеччыны. Ужо Ваймарскай рэспубліцы трэба было «даводзіць перавагі свайго шляху разьвіцьця» ў супрацьвагу камуністычнай ідэалёгіі¹².

Наступнымі жорстка крытыкаванымі вонкавымі каналамі прасоўваньня і замацаваньня канцэпцыі галадамору называюцца эмігранцкія супольнасьці і замежныя СМІ, што крытыкавалі СССР (у прыватнасьці, радыё «Свабода» ў Мюнхэне), а таксама дасьледчыя і аналітычныя цэнтры (напрыклад, Гарвардзкі Ўкраінскі інстытут), дзейнасьць англасаксонскіх палітыкаў і публіцыстаў (у прыватнасьці, Робэрта Конквэста зь ягонай працай «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine», амэрыканскага кангрэсмэна Джэймза Мэйса)¹³. Не спыняючыся падрабязна на гэтых суб'ектах, адзначу ўдаласьць і завершанасьць выбудаванай сэнсавай лініі дыскрэдытацыі канцэпцыі галадамору. Сапраўды, апэляцыя да нацысцкага руху, а таксама да эміграцыі, адарванай ад Украіны і ўспрыманай як «чужая», можа лёгка пераканаць людзей, якія ня схільныя аналізаваць спосабы падачы інфармацыі.

Такім чынам, у якасьці аднаго з сродкаў нівэляцыі і дыскрэдытацыі галадамору была выкарыстаная ягоная прывязка да паняткаў, якія маюць нэгатыўныя канатацыі ў грамадзкай сьвядомасьці: ЗША, эмігранцкі асяродак, замежныя СМІ, «нячэсныя» мэдыямагнаты. Акрамя таго, наймацнейшым і вельмі дзейным сродкам ёсьць навязваньне аналёгіі з нацызмам, да якога Ю. Шаўцоў прыраўнаў падставы галадамору.

¹¹ Шевцов Ю. Новая идеология: голодомор. С. 129.

¹² Тамсама. С. 131.

¹³ Тамсама. С. 137.

Аблічы галадамору.

Жертви злочинних дій комуністичного режиму

FAMINE RULES RUSSIA

The 5-year Plan Has Killed the Bread Supply

By GARETH JONES

MR. GARETH JONES.

Mr. Jones is one of Mr. Lloyd George's private secretaries. He has just returned from an extensive tour on foot in Soviet Russia. He speaks Russian fluently—and here is the terrible story the peasants told him.

A FEW days ago I stood in a worker's cottage outside Moscow. A father and a son, the father a Russian skilled worker in a Moscow factory, and the son a member of the Young Communist League, stood glaring at one another.

The father, trembling with excitement, lost control of himself and shouted at his Communist son: "It's terrible now. We workers are starving. Look at Chelyabinsk, where I once worked. Disease there is carrying away numbers of us workers and the little food there is is uneatable. That is what you have done to our Mother Russia."

The son cried back: "But look at the giants of industry which we have built! Look at the new tractor works. Look at the Dnieproustroi. That construction has been worth suffering for."

"Construction indeed!" was the father's reply. "What's the use of construction when

"The cattle have nearly all died. How can we feed the cattle when we have only fodder to eat ourselves?"

"And your horses?" was the question I asked in every village I visited. The horse is now a question of life and death, for without a horse how can one plough? And if one cannot plough, how can one sow for the next harvest? And if one cannot sow for the next harvest, then death is the only prospect in the future.

The reply spelled doom for most of the villages. The peasants said: "Most of our horses have died and we have so little fodder that the remaining ones are scraggy and ill."

If it is grave now and if millions are dying in the villages, as they are, for I did not visit a single village where many had not died, what will it be like in a month's time? The potatoes left are being counted one by one, but in so many homes the potatoes have long run out. The beet, once used as cattle fodder, may run out in many lands before the new food comes in June, July and August, and many have not even food.

The situation is graver than in 1921, as all peasants stated emphatically. In that year

CHILD BEGGARS IN MOSCOW

there was famine in several great regions, but in most parts the peasants could live. It was a localised famine, which had many millions of victims, especially along the Volga. But to-day the famine is everywhere, in the formerly rich Ukraine, in West Russia, in Central Asia, in North Caucasus—everywhere.

you have destroyed all that's best in Russia?"

What of the towns? Moscow as yet does not look so stricken, and no one staying in Moscow would have an inkling of what

SIX MILLION PERISH IN SOVIET FAMINE

Peasants' Crops Seized, They and Their Animals Starve

She hunched over, two peasant women gather handfuls of grain spilled in passing. They must do this to keep alive in a land of plenty for millions.

Russia's beautiful European border, known the world over, are now one in the agricultural districts. The animals, wanted on every farm, are dying off by the millions of millions.

Death from starvation in a Soviet city. The million dead in a few years. There are here in a number of the work in a week. Peasants keeping food in stock. (Franklin says it will be almost a million.)

Reporter Risks Life to Get Photographs Showing Starvation

STARVATION rages through the Ukraine as the first winter brings a ghastly list of deaths and agony. The Ukraine is the most fertile and productive district in Russia.

The first contact with the world of starvation, which has been the fate of millions of Ukrainians, was made by Thomas Walker, an American newspaperman, now resident in London, in the west of the UK.

While the photographs show with their articles what starvation is like, the reporter also has to suffer the same fate. He has to risk his life to get the photographs that show the world what starvation is like.

By THOMAS WALKER, Special Correspondent of the Chicago American, who has been in the Ukraine for several months.

I HAVE recently visited the Ukraine district of Soviet Russia, which 30,000,000 people have perished since starvation in the past winter months. It is the most fertile and productive district in the world.

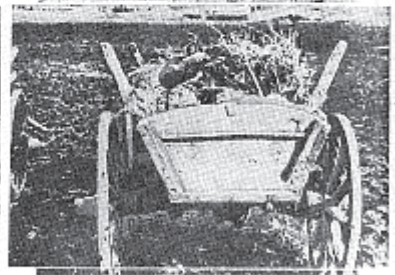
The first contact with the world of starvation, which has been the fate of millions of Ukrainians, was made by Thomas Walker, an American newspaperman, now resident in London, in the west of the UK.

While the photographs show with their articles what starvation is like, the reporter also has to suffer the same fate. He has to risk his life to get the photographs that show the world what starvation is like.

By THOMAS WALKER, Special Correspondent of the Chicago American, who has been in the Ukraine for several months.

In his article concerning the starvation in the Ukraine, Thomas Walker tells of his own experience in the Ukraine. He has been in the Ukraine for several months.

Death from starvation in a Soviet city. The million dead in a few years. There are here in a number of the work in a week. Peasants keeping food in stock. (Franklin says it will be almost a million.)

Peasants, Horses Starve

Death from starvation in a Soviet city. The million dead in a few years. There are here in a number of the work in a week. Peasants keeping food in stock. (Franklin says it will be almost a million.)

Peasants, Horses Starve

Death from starvation in a Soviet city. The million dead in a few years. There are here in a number of the work in a week. Peasants keeping food in stock. (Franklin says it will be almost a million.)

Peasants, Horses Starve

Death from starvation in a Soviet city. The million dead in a few years. There are here in a number of the work in a week. Peasants keeping food in stock. (Franklin says it will be almost a million.)

Meek Immigrants

Meek immigrants, who have been in the Ukraine for several months, are now in a state of starvation.

Meek immigrants, who have been in the Ukraine for several months, are now in a state of starvation.

Meek immigrants, who have been in the Ukraine for several months, are now in a state of starvation.

Meek immigrants, who have been in the Ukraine for several months, are now in a state of starvation.

Search for Grain

Search for grain in the Ukraine. The million dead in a few years. There are here in a number of the work in a week. Peasants keeping food in stock. (Franklin says it will be almost a million.)

Search for grain in the Ukraine. The million dead in a few years. There are here in a number of the work in a week. Peasants keeping food in stock. (Franklin says it will be almost a million.)

Search for grain in the Ukraine. The million dead in a few years. There are here in a number of the work in a week. Peasants keeping food in stock. (Franklin says it will be almost a million.)

Search for grain in the Ukraine. The million dead in a few years. There are here in a number of the work in a week. Peasants keeping food in stock. (Franklin says it will be almost a million.)

Галадамор вачыма «імпэрыі Хёрста».

ПАРАДОКС СУМЯШЧЭНЬНЯ АНТЫРАСЕЙСКАСЬЦІ І АНТЫЭЎРАПЕЙСКАСЬЦІ

У якасьці яшчэ аднаго тэзісу аўтара «Галадамору...» неабходна разгледзець ужо згаданы раней закід: што, прызнаючы галадамор, украінцы выступаюць супраць падмуркаў гуманістычных каштоўнасьцяў эўрапейскай цывілізацыі. Ю. Шаўцоў кажа пра тое, што прызнаньне голаду ва Ўкраіне генацыдам асабліва выгаднае тым, хто падчас Другой сусьветнай вайны выступаў на баку нацыстаў, паколькі гэта давала і дае маральнае права на падобнае супрацоўніцтва як форму супраціву злачынствам савецкай улады.

Калі разабрацца з гэтым сьцьвярджэньнем пра «антыэўрапейскасьць», то, як і пры любой лягічнай падмене тэзісу, узьнікае пытаньне: чаму на падставе даступных фактаў аўтар робіць акурат такую выснову? На добры лад, прычынна-выніковая сувязь у гэтым выпадку прапануецца чытачу для прыняцьця «на веру». Далей, выяўляецца, што галадамор

падтрымлівае «маральныя падставы» нацыяналістычных сілаў Украіны, ствараючы антыэўрапейскія падставы ідэнтычнасьці. Канцэпцыя «галадамору» стварае ўнутры эўрапейскай культуры маральную і ідэйную прастору для рэвізіі адназначнага маральнага асуджэньня нацызму і расізму¹⁴.

У сваёй лёгіцы Ю. Шаўцоў даволі пасьялядоўны: галадамор зьвязаны з нацызмам, даючы, з аднаго боку, маральна-сацыяльныя апраўданьні для калябарантаў, з другога — для вонкавых антысавецкіх сілаў.

Адраджаючы панятак і дыскурс галадамору, украінскія ўлады быццам бы вяртаюць і легітымізуюць і зьвязаныя з нацызмам падставы, і тым самым прыносяць у гуманістычную Эўропу нацысцкія каштоўнасьці. А для большай важкасьці гэтага своеасаблівага лягічнага кола дадаецца, што канцэпцыяй галадамору Ўкраіна падрывае падмуркі сваёй культуры, руйнуе сама сябе.

«Галадаморная» Ўкраіна, імкнучыся ў Эўропу, супрацьстаіць усёй Эўропе, чакаючы ад яе падтрымкі сваіх фальшывых ацэнак... Галадамор закладае моцную і беспэрспэктывную канфліктнасьць у нутро ўкраінскай культуры, аслабляючы яе здольнасьць дамаўляцца зь іншымі культурамі¹⁵.

З сэнсавымі маніпуляцыямі Шаўцова на тэму зьвязкі «галадамор — антыэўрапейскасьць» і «галадамор — Другая сусьветная вайна» спалучаная і апэляцыя да антысэмітызму, г. зн. сьцьвярджаецца, што галадамор вядзе да адраджэньня антысэмітызму. На добры лад, гэтае выказваньне ёсьць «кантрольным маральным стрэлам» па палітычнай канцэпцыі галадамору. Аўтар імкнецца прыпісаць

¹⁴ Шевцов Ю. Новая идеология: голодомор. С. 146.

¹⁵ Тамсама. С. 148.

прыхільнікам прызнання галадамору як генацыду ўсе магчымыя адмоўныя якасці, таму зьяўленьне ў кнізе сьцьвярджэньняў пра тое, што галадамор у нечым роўны антысэмітызму (дакладней, мае ў сабе антысэміцкі зьмест) ужо не выклікае вялікага здзіўленьня:

*Рэанімаваны радыкальны нацыяналізм усходнеэўрапейскіх народаў абавязкова мае антысэміцкі характар і абавязкова насьледуе антысэміцкай традыцыі*¹⁶.

Больш за тое, Шаўцоў сьцьвярджае, што «радыкальныя прыхільнікі» называюць галадамор «жыдовскім голодом»¹⁷. Не адмаўляючы цалкам такой магчымасьці, адзначу, што акурат у гэтым выпадку аўтар забывае пазначыць крыніцу цытаты.

«Навесіўшы» на канцэпцыю галадамору сымбалічныя ярлыкі «нацызму», «антысэмітызму», «радыкальнага нацыяналізму», Ю. Шаўцоў падыходзіць да ня менш важнай тэмы працы — узаемасувязі галадамору і антырасейскіх настрояў ва Ўкраіне. Галадамор разглядаецца як антырасейская канструкцыя, скіраваная на стварэньне татальнай украінскай нацыі, што нясе ў сабе пагрозу гвалтоўных дзеяньняў з боку ўкраінцаў у адносінах да «савецкіх» (верагодна, і расейскіх) людзей. На працягу ўсёй кнігі аўтар нагнае панічныя настроі што да пагрозы з боку Ўкраіны адносна Расеі як спадкаемцы СССР:

*Галадамор надае ўкраінскай культуры татальную неталерантнасьць да Савецкага Саюзу і непазьбежна да Расеі як ідэйнай спадкаемцы. Украінская нацыяналістычная ідэнтычнасьць, якая ўключае ў сябе галадамор, нясе найвялікую пагрозу гвалтоўнага перасьледу (подавления) людзей савецкай культуры ў самой Украіне*¹⁸.

Шаўцоў пры гэтым расцэньвае антырасейскія настроі як антыэўрапейскія. Будучы, відавочна, прыхільнікам «вялікіх формаў дзяржаўных фармаваньняў», аўтар выступае як за панэўрапейскі, так і за панрасейскі праект. У ягоным уяўленьні Расея (і, відаць, падставы яе ідэнтычнасьці) тоесная антынацысцкай традыцыі:

*Усходнеэўрапейскі нацыяналізм пад выглядам барацьбы з Расеяй за ўласную ідэнтычнасьць, за дэрусіфікацыю і гэтак далей змагаецца насамрэч з антынацысцкай традыцыяй. Ён дзеля рэабілітацыі калябарантаў і зьмяненьня маральнай ацэнкі Другой сусьветнай вайны ўцягвае ў сутыкненьні з Расеяй і камуністычнай спадчынай на карысьць рэабілітацыі нацызму ўсю Эўропу*¹⁹.

¹⁶ Шевцов Ю. Новая идеология: голодомор. С. 154.

¹⁷ Тамсама. С. 154.

¹⁸ Тамсама. С. 147.

Тым самым сыцьвярджаецца, што небясьпека ідэі галадамору для Расеі зь непазьбежнай ланцуговай рэакцыяй выклікае аналягічную небясьпеку для Эўропы. Штучнасьць такога прыраўнаньня і высноваў не выклікае сумневаў дзеля недарэчнай зьвязкі падставаў, а таксама ня вельмі зразумелых крытэраў наданьня Расеі, дзе ў апошнія гады назіраецца павелічэньне нэафашысцкіх настрояў, рост злачыннасьці паводле нацыянальнай прыкметы і г. д., статусу носьбіта антынацысцкіх настрояў.

«КАЛЕКТЫЎНЫ КУЛАК» СУЧАСНАЙ УКРАЇНЫ

Яшчэ адным паказальным сыцьвяржэньнем Ю. Шаўцова зьяўляецца асуджэньне прынятага ў сучаснай Украінае канцэпту «ідэнтэчнасьці», як пабудаванага на «фальшывых» падставах «супрацьпастаўленьня індывідуўма калектыву», «пераходу масы грамадзянаў да абсурдных, неправераных асабістым досьведам сымпатыяў да фэрмэрскага шляху гаспадараньня», які таксама замацоўвае ў грамадзкай сфэры радыкальны нацыяналізм²⁰.

Пры гэтым адбываецца чарговае зьмяшаньне паняткаў. Разам з крытыкай галадамору як антыэўрапейскай канцэпцыі (якая супярэчыць маральным падвалам эўрапейскай культуры і каштоўнасьцям) выяўляецца, што разгляданы як адзін з базавых эўрапейскіх паняткаў індывідуалізм ва ўкраінскай ідэнтэчнасьці ёсьць «шкодным» і «няправільным». Аўтар піша пра згубнасьць індывідуалізацыі і стварэньне сацыяльнага аксюмарану «калектывнага кулака» як падвалінаў сучаснай украінскай ідэнтэчнасьці, што нэгатыўна адбіваецца на сацыяльных настроях украінскага грамадства, спараджае ў ім раскол і рост нацыяналістычных настрояў.

Наагул кнізе «Галадамор...» уласьцівая жорсткая крытыка ўсходнеэўрапейскага нацыяналізму і ягоных праяваў на тэрыторыі постсавецкіх рэспублік. Імкнучыся «разьвянчаць» гэты міт, Ю. Шаўцоў не асабліва разьменьваецца на значнасьць падзеяў для кожнай згаданай дзяржавы. Ён быццам бы і прызнае факты беспрэцэдэнтнага парушэньня правоў, але, зь іншага боку, лічыць, што ўсходнеэўрапейскі нацыяналізм вядзе да драбленьня Эўропы і

у эўрапейскі праект, у эўрапейскую нацыю ўліваюцца масы людзей, якія сумняюцца ў маральным разгроме нацызму і правільнасьці асуджэньня калябаранцаў... у аб'яднаную Эўропу ўліваецца вялізная маса чужых ёй духам культураў і ідэяў²¹.

Апошні момант, які я адзначу ў працы Ю. Шаўцова, гэта выказваньні пра Беларусь. Аўтар вядзе «залпавы агонь» супраць беларускай нацыяналістычна

¹⁹ Шевцов Ю. Новая идеология: голодомор. С. 166.

²⁰ Тамсама. С. 149—150.

Ахвяры галадамору.

настроенай апазыцыі, якая «падтрымліваецца толькі Захадам — збольшага ўсходнеэўрапейскімі нацыяналістамі»²². Шаўцоў настойвае, што канфлікт адносна Беларусі мае ідэалогічны характар, паколькі краіны ўсходняй Эўропы не задаволеныя здзейсьненым у нашай краіны праектам ідэнтычнасці. Аналізаваць гэта, як здаецца, ня мае асаблівага сэнсу, у прынцыпе, падобныя выказваньні ўсё яшчэ можна рэгулярна чуць на беларускіх афіцыйных тэлеканалах.

Наагул у кнізе неаднакроць выказваецца рэзкая крытыка любых праектаў усходнеэўрапейскай ідэнтычнасці, як збудаваных на «няправільных» падставах індывідуалістычных каштоўнасьцяў, якія ўзьнікаюць на фоне разбурэньня былых савецкіх вартасьцяў. Для абгрунтаваньня нэгатыўнага стаўленьня выкарыстоўваюцца параўнаньні з нацысцкімі праектамі.

ВЫСНОВЫ

Напрыканцы агляду прывяду і адну з апошніх высноваў працы Шаўцова:

Актualізаваны цяпер у «памаранчавай» Украіне культ галадомору... добра зразумелы толькі зблізку: гэта шлях амаралізацыі Эўропы і нэанацизм... Акурат супраціў і ёсьць абаронай эўрапейскіх вартасьцяў і эўрапейскай цывілізацыі»²³.

У гэтай выснове паўтараюцца гіпотэзы, якія прагучалі напачатку. Аўтар большую частку кнігі ходзіць па коле, штораду вяртаючыся ад невыразнай і лягічна супярэчлівай хісткай канструкцыі да сьцьвярджэньня пра блізкасьць галадомору да нацызму і, як вынік, немагчымасьць прызнаць факт ягонага існаваньня як мэтаскіраванага зьнішчэньня ўкраінскага народу. Чытаць кнігу варта з асьцярогай што да прыведзеных фактаў і іхных трактовак, а таксама не асабліва імкнучыся зразумець лёгіку аповеду. Варта ўлічваць прарасейскія настроі аўтара і ягонае імкненьне ўсяляк ачарніць цяперашнія ўсходнеэўрапейскія нацыяналізмы і культываваныя імі ідэнтычнасці.

²¹ Шевцов Ю. Новая идеология: голодомор. С. 161.

²² Тамсама. С. 167.

²³ Тамсама. С. 171.

АНДРЭЙ ЦІХАМІРАЎ

Ментальная карта і ўяўленая геаграфія Паўночна-Заходняга краю

Выданне, якое абмяркоўваецца ў аглядзе:

Darius Staliūnas. *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*. Rodopi: Amsterdam — New York, 2007. 465 p.

Цікавасць да гісторыі імперый (ці, як яшчэ кажуць, «імперыялогіі»¹) сярод навукоўцаў краін Усходняй Еўропы і былога СССР пачалася разам з канцом камуністычнай сістэмы і ростам кантактаў з заходняй навукай. Выхад з ідэйнай ізаляцыі, вывучэнне заходняй метадалогіі, змяншэнне палітычнага ціску, новыя магчымасці фінансавання даследаванняў і працы ў Еўропе і Амерыцы для часткі гісторыкаў на постсавецкай прасторы сталі штуршком для пераасэнсавання не толькі гісторыі СССР, але і гісторыі Расійскай імперыі. XIX ст. зноў сталася «модным» перыядам, а аналіз нацыянальнай палітыкі імперыяў Раманавых, Габсбургаў ці Гагенцолернаў зрабіўся прадметам шматлікіх дыскусіяў не толькі сярод навукоўцаў, але і палітыкаў.

Утварэнне новых незалежных дзяржаваў, асэнсаванне кожнай з іх свайго шляху, гістарызацыя нацыянальнай самасвядомасці і пошук каранёў таксама спрычыніліся да цікавасці да імперскага перыяду гісторыі. Большасць краінаў былога СССР і Цэнтральнай і Усходняй Еўропы мела свой імперскі перыяд. Дадатковым штуршком для даследаванняў сталася ўвага да метадалагічных пытанняў. Вывучэнне этнічнасці, нацыяналізму, нацыянальнасці, якое не надта віталася ў савецкі перыяд, патрабавала звароту да заходняй метадалогіі гэтай дысцыплі-

Андрэй Ціхаміраў — гісторык, дактарант Варшаўскай школы сацыяльных навук. Дэбютаваў у «ARCHE» аглядам «Левалібэральнае асэнсаваньне беларускай ідэі» (7—8/2008). Назва тэксту паходзіць ад рэдакцыі.

ны. Дыскусіі паміж прыхільнікамі канструктывізму (мадэрнізму) і прымардыялізму ў гісторыі, этналогіі, сацыялогіі і іншых дысцыплінах, якія ўжо адбыліся на Захадзе, паўплывалі на метадалагічнае асэнсаванне навукоўцамі сваёй працы і ў постсавецкіх краінах. Савецкая версія марксізму, якая пацярпела паразу, утварыла ідэйную і метадалагічную пустэльню і разгубленасць сярод інтэлектуалаў, якія нават пачалі разважаць пра крытэрыі навуковасці і шукаць новыя тэорыі і канцэпцыі. Адначасна на аксіялагічным узроўні пачалося асэнсаванне пасабных перыядаў гісторыі і адкрыццё забытых ці забароненых для вывучэння ў савецкі час тэмаў.

Камплекснае і параўнаўчае вывучэнне імперый як дзяржаўных і сацыяльных структураў, якое адбывалася на Захадзе, знайшло сваіх прыхільнікаў сярод гісторыкаў і ў былым камуністычным лагеры. Увага да нацыянальнай і канфесійнай палітыкі імперый (і ў першую чаргу Расійскай і Аўстра-Венгерскай) займае значнае месца ў новай «імперыялогіі» (ці «новай імперскай гісторыі»²). Нараджэнне нацыяў, лакалізаванае канструктывістамі менавіта ў XIX ст., тлумачыць таксама асаблівую цікавасць да гэтага перыяда.

Працы літоўскага гісторыка сярэдняга пакалення Дарыюса Сталюнаса вядомыя як на Захадзе, так і на Усходзе³. Уключэнне ў інтэлектуальны абмен з заходняй і постсавецкай (перш за ўсё расійскай) гістарыяграфіяй і добрае веданне архіўных крыніцаў і літаратуры царскага і савецкага часу робяць новую кнігу літоўскага даследчыка значнай з'явай у гістарыяграфіі нашай часткі Еўропы. Асноўным прадметам працы «Making Russians» з'яўляецца ідэалогія і практыка русіфікацыі на літоўскіх і беларускіх землях пасля паўстання 1863—1864 гг., таму цікавасць беларускага чытача да працы Д. Сталюнаса зусім натуральная.

Даследаванне напісана на падставе шматлікіх архіўных крыніц са сховішчаў Пецярбурга, Масквы, Вільні, Коўна, Варшавы і Кракава, перыядычнага друку XIX—XX стст., багатай навуковай літаратуры. Аўтар у вывучэнні нацыяналізму прытрымліваецца канструктывісцкай метадалогіі і піша ў стылі найноўшай заходняй гістарыяграфіі, каб пераасэнсаваць палітыку Расійскай імперыі ў «заходнім краі».

¹ Nowak, A. Ab Imperio — nowe spojrzenia na historię Rosji // Nowak, A. Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej. Kraków, 2004. S. 13—42.

² Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей / Под ред. И. В. Герасимова и др. — Казань, 2004.

³ Сталюнас, Д. Границы в пограничье: белорусы и этнолингвистическая политика Российской империи на западных окраинах в период Великих реформ // Ab Imperio. № 1. 2003. С. 261—292; Сталюнас, Д. Этнополитическая ситуация Северо-Западного края в оценке М. Р. Муравьева (1863—1865) // Балтийский архив. Русская культура в Прибалтике. VII. Вильнюс, 2002. С. 250—271; Staliūnas, D. 'The Pole' in the Policy of the Russian Government: Semantics and Praxis in the Mid-Nineteenth Century // Lithuanian Historical Studies. 2000. Vol. 5. P. 45—67; Staliūnas, D. From Ethnocentric to Civic History: Changes in Contemporary Lithuanian Historical Studies // Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries: Histories Revived or Improvised? Sapporo, 2005. P. 311—331.

Храналагічна Д. Сталюнас спыніўся на даволі кароткім, але кардынальна важным перыядзе 1860—1870-х гг. і прааналізаваў уласна тэорыю і практыку нацыянальнай палітыкі царскіх уладаў перад, падчас і пасля студзеньскага паўстання 1863—1864 гг. (кіраванне Уладзіміра Назімава і Міхаіла Мураўёва).

Праца складаецца з уводзінаў, пяці раздзелаў, высноваў і бібліяграфіі. Асноўным даследчыцкім аб'ектам з'яўляецца ўласна паняцце русіфікацыі. Яна трактуецца як практыка трох элементаў — асіміляцыі, акультурацыі, інтэграцыі (с. 2). Разуменне русіфікацыі ў Сталюнаса набліжаецца да трактавання гэтага паняцця ў Аляксея Мілера⁴. Іншай формай імперскай палітыкі побач з русіфікацыяй называецца сэгрэгацыя.

Ва ўводзінах (с. 2—26) апрача падрабязнага разгляду аб'екта даследавання аналізуецца гістарыяграфія праблемы. Сталюнас шмат месца аддае крытыцы літоўскай гістарыяграфіі, стаўленню да перыяду «доўгага XIX ст.» на розных этапах развіцця гістарычнай навукі. Асабліва вылучаюцца даследаванні пасля 1990 г., якія дэманструюць пераход ад нацыяналістычнага бачання літоўскай гісторыі да яе грамадзянскай візіі (перш за ўсё Антанаса Кулакаўскаса і Эгідыюса Александравічуса). Беларуская гістарыяграфія характарызуецца як нацыянальна арыентаваная, у якой царская палітыка ацэньваецца выключна негатыўна, згадваюцца працы Святланы Куль-Сяльверставай і Сяргея Токця. Выключэнне, паводле літоўскага гісторыка, складаюць працы Паўла Церашковіча, які прышоў да высновы, што расійская афіцыйная палітыка прывяла да канструявання беларусаў і ўяўлення пра Беларусь (с. 10).

З польскіх аўтараў згадваюцца Генрык Глэмбоцкі і Вітальд Радкевіч. Аналіз заходняй гістарыяграфіі пачынаецца разглядам трох канцэпцый русіфікацыі ў Эдварда Тадэна (непланаванай, адміністрацыйнай і культурнай). Таксама згадваюцца працы Джэфры Госкінга, Кімітака Мацузата, Андрэаса Капелера, Тэадора Уікса, Пола Вэрта, а сярод сучасных расійскіх гісторыкаў (апрача ўжо згаданага Аляксея Мілера) Ганны Камзолавай, Леаніда Гарызонтава, Міхаіла Далбілава і Вольгі Маёравай.

Аўтар падкрэслівае, што яго ўяўленне аб расійскай нацыянальнай палітыцы адрозніваецца ад прынятых у літоўскай, беларускай і польскай гістарыяграфіях. На яго думку, ідэя і практыка палітычнага дзеяння імперыі мела шмат значных адценняў і стратэгіяў: ад асіміляцыі (у выпадку беларусаў і літоўцаў) да хістання паміж акультурацыяй і сэгрэгацыяй (у дачыненні да палякаў і габрэяў). Асабліва важнай для аўтара падаецца ідэя «ментальнай карты» («Паўночна-Заходняга краю») і «ўяўленай геаграфіі».

Тэрміналагічныя праблемы (перш за ўсё этнонімы і іх значэнне ў разгледжаны перыяд і сёння) таксама разглядаюцца даволі дакладна (с. 22—26).

Першы раздзел «Адміністрацыйныя межы і нацыянальная палітыка» (с. 27—41) прысвечаны менавіта «ўяўленай геаграфіі» расійскіх элітаў у дачыненні да

⁴ Миллер, А. Русификация или русификации? // Миллер, А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва, 2006. С. 54—77.

літоўскіх і беларускіх земляў. Галоўнай адметнасцю імперскай палітыкі ў адміністрацыйным пытанні была адсутнасць «тэрытарыялізацыі» этнічнасці (якая пазней практыкавалася ў СССР) і існаванне назваў губерняў у афіцыйным дыскурсе дзяржавы. Аднак, як адзначае аўтар, з сярэдзіны XIX ст. нараджаецца нацыяналістычны дыкурс у выказваннях Міхаіла Каяловіча пра Беларусь і яшчэ раней — у праектах стварэння асобнай губерні для Жамойці (ужо ў 1830—1840-я гг.). Гісторык разглядае праблему зменаў адміністрацыйных межаў і выказвае розныя гіпотэзы наконт прычынаў: ад вайсковых да ідэі русіфікацыйнай палітыкі. Важнае месца ў аналізе займае праблема Вільні як цэнтра рэгіёну і дамінаванне гэтага горада нават пасля таго, як ён страціў свой сталічны статус пасля падзелаў Рэчы Паспалітай. У расійскім нацыяналістычным дыскурсе разглядалася ідэя ператварэння Вільні з «цэнтра польскасці» ў «мясцовую сталіцу краю» і цэнтр русіфікацыі (асабліва падтрымлівалася Мураўёвым). Разам з гэтай ідэяй адраджаўся праект аднаўлення вышэйшай школы ў Вільні (натуральна, расійскай). Аптымістычная стратэгія русіфікацыі, паводле Мураўёва, заключалася ў стварэнні цэнтра русіфікацыі, універсітэта, праваслаўнай духоўнай акадэміі і навучальнай акругі. Сутнасць песімістычнай стратэгіі была ў тым, што няма надзеі ператварыць Вільню з «польскага» ў «расійскі» горад. Асобна аўтар разглядае стварэнне Ковенскай губерні ў 1842—1843 гг. (у якасці супрацьвагі «польскай Вільні» і рэалізацыі ідэі тэрытарыяльнага афармлення Жамойці). Цікавым праектам змены тэрытарыяльнай прыналежнасці розных губерняў рэгіёну былі розныя ідэі Мураўёва, Патапава і Аксакава ў 1863—1870 гг., якія фактычна разбуралі аднасць «Паўночна-Заходняга краю» і дзялілі яго паміж вялікарускімі, прыбалтыйскімі і «паўднёва-заходнімі» губернямі (с. 36—39). На практыцы пасля зменаў межаў у 1842—1843 гг. адміністрацыйны падзел рэгіёну заставаўся нязменным, але ідэі пераўтварэнняў рэалізаваліся ў ліквідацыі каталіцкіх дзяцэзіяў і змене іх прыналежнасці (напрыклад, Мінскай).

У другім раздзеле «Пошук стратэгіі нацыянальнай палітыкі на пачатку 1860-х гадоў» (с. 43—57) разглядаецца палітыка Уладзіміра Назімава як віленскага генерал-губернатара. Гэты перыяд значна менш вядомы нават у навуцы і масавай гістарычнай свядомасці і зацямняецца палітыкай Мураўёва «дзякуючы» найперш апалагетам апошняга. Апошнія гады кіравання Назімава былі цяжкімі і вельмі цікавымі для сучаснага даследчыка часам пошуку ідэі і метадаў рэалізацыі палітыкі імперыі на яе паўночна-ўсходніх ускраінах. Як адзначае Сталюнас, пры Назімаву цыркулявалі выразныя антыпольскія праекты, а ўлада ўсё часцей выкарыстоўвала рыторыку мадэрнага нацыяналізму. Назімаў стаў віленскім генерал-губернатарам у 1855 г. — у даволі складаны час пачатку «Вялікіх рэформаў» (дарэчы, ён сам таксама ўдзельнічаў у дыскусіі над часткай праектаў).

Праграма нацыянальнай палітыкі Назімава была выклікам для імперскай бюракратыі, якая дзейнічала на прускі ўзор. Назімаў прапанаваў стратэгію, максімальна набліжаную да габсбургскай палітыкі, якая ўключала актывізацыю сялянства і канструяванне новых ідэнтычнасцяў. Паводле Назімава, палякі і габрэі былі чужымі і небяспечнымі элементам у краі. Мясцовае сялянства мела далучыц-

ца да расійскай нацыі (нават прапаноўвалася выданне газеты паралельна па-расійску і на «беларускім дыялекце»), адначасна згодна з палітыкай *divide et impera* трэба было падтрымліваць асобнасць літоўцаў. Праблеме стаўлення да літоўцаў у афіцыйных дакументах аўтар надае асаблівую ўвагу, якая дастаткова зразумелая. Дэпаланізацыйная палітыка ўключала ў сябе фактычнае прызнанне існавання беларусаў і ўкраінцаў, але ігнараванне іх адметнасці і стратэгію пераўтварэння іх у «проста рускіх». Для інтэлектуальнага забеспячэння гэтай палітыкі паўстала «Заходнерускае таварыства», сярод чальцоў якога быў і М. Каяловіч. У канцы раздзела разглядаюцца прапанаваныя варыянты палітыкі ў дачыненні да латышоў Віцебскай губерні. У высновах аўтар ацэньвае палітыку Назімава як частку стратэгіі «асвечанага бюракратызму» і засяроджвае ўвагу на праграме кансалідацыі беларусаў і ўкраінцаў у нацыі і дэпаланізацыі літоўцаў (1862). Першым пунктам праграмы было ўключэнне беларускай і ўкраінскай ідэнтычнасцяў у расійскую нацыю, другім — прэзентацыя падзеяў у «Заходнім краі» як барацьбы паміж палякамі і ўсёй расійскай нацыяй, трэцім — мабілізацыя сялянства супраць польскай шляхты.

Трэці раздзел «Сэнсы русіфікацыі» (с. 57—70) паказвае розныя бачанні і разуменні самога паняцця «русіфікацыі» ва ўладных і інтэлектуальных элітах імперыі ў дачыненні да тэрыторыі «Заходняга краю». Пад русіфікацыяй разумеліся часам даволі розныя рэчы, але сам тэрмін быў важным элементам публічнага дыскурсу. Галоўнымі газетамі, якія публікавалі тэксты на гэтую тэму, былі «Московские ведомости» Міхаіла Каткова, «День», «Весть», «Виленский вестник». Адзначаецца вялікі ўплыў публікацыяў Каткова на мясцовае чынавенства ў краі. «Русіфікацыя» («обрусение») была дастаткова праблемным тэрмінам і выклікала дыскусію. Правядзенне палітыкі павінна было падтрымлівацца інтэлектуальнымі высілкамі і нейкай гістарычнай перспектывай, якая б давала аргументы на карысць акрэсленых дзеянняў улады. Расійскія гісторыкі, якія займаліся мінуўшчынай «Заходняй Расіі», павінны былі ўключыць яе гістарычнае мінулае ў кантэкст гісторыі «Расіі ўсходняй». Сталюнас пералічвае асноўныя тэзісы гэтай гістарычнай аргументацыі і паказвае асаблівы ўплыў на яе працаў Мікалая Устралава і Міхаіла Каяловіча (таксама аўтарам адзначаюцца моцныя ўплывы на апошняга польскіх гісторыкаў Літвы першай паловы XIX ст.). Галоўны тэзіс гэтых палягаў у тым, што «Паўночна-Заходні край» ёсць краем расійскім і павінен быць аддзелены ад Царства Польскага.

Іншай праблемай, якая разглядаецца ў раздзеле, была дыскусія паміж адэптамі розных формаў паняцця «русіфікацыя» і супрацьлеглым тэрмінам «дэпаланізацыя» («располячение»). Аўтарам падкрэсліваюцца розныя разуменні гэтых тэрмінаў ва ўладных элітах як у дачыненні да розных групаў насельніцтва рэгіёну, так і ў разуменні ўласна крытэрыяў «расійкасці». Выснова Сталюнаса наступная: русіфікацыя ў дачыненні да беларусаў разумелася як асіміляцыя, у габрэйскім выпадку — як акультурацыя ці інтэграцыя, у польскім — як палітычная інтэграцыя, часам як асіміляцыя, а ў дачыненні да літоўцаў і латышоў гэты тэрмін выкарыстоўваўся даволі рэдка.

Чацвёрты раздзел «Аддзяленне «чужых» ад «сваіх». Паняцце нацыянальнасці ў палітычнай практыцы» (с. 71—129) складаецца з некалькіх падраздзелаў і прысвечаны складанаму пытанню, якое выклікае шмат дыскусіяў сярод спецыялістаў. Прааналізаваны аўтарам матэрыял асабліва цікавы ў метадалагічным ракурсе. Калі папярэднія раздзелы былі прысвечаныя ідэі русіфікацыйнай палітыкі ў «Паўночна-Заходнім краі», то ў гэтым разглядаецца пытанне нацыянальнасці ў афіцыйным дыскурсе і змена гэтага паняцця ў тагачаснай навуцы.

Зямля была найважнейшай формай уласнасці ў Расійскай імперыі, адначасна літоўскі гісторык падкрэслівае практычнае значэнне «зямлі» ў нацыянальным дыскурсе імперскай улады. Рэпрэсійная палітыка пасля паўстання 1863—1864 гг. азначала выключэнне і пазбаўленне ўласнасці цэлай групы насельніцтва, якое было калектыўна абвінавачана ў нелаяльнасці да ўлады і ўдзеле ў паўстанні. Аўтар спыняецца на ўказе Аляксандра II ад 10 снежня 1865 г., паказваючы дыскусію перад прыняццем гэтага дакумента і разуменне катэгорыі «асобаў польскага паходжання» на розных паверхах імперскай бюракратычнай машыны ўжо пасля ягонага падпісання. Дыскусія вялася вакол крытэрыяў нацыянальнасці: ці былі для яе вызначэння важныя мова ці веравызнанне? Сталюнас паказвае шматлікія праблемы з інтэрпрэтацыяй заканадаўства (асабліва ў выпадку мяшаных шлюбаў ці пры пераходзе ў праваслаўе).

Наступным значным момантам была праблема падаткаабкладання і стратэгіі эканамічнага аслаблення польскага землеўладання, кансалідацыі расійскай уласнасці ў кантэксте ўказа 1865 г.

Апрача землеўладання важным элементам палітыкі было перамяшчэнне чыноўнікаў і настаўнікаў «польскага паходжання» з краю і замена іх расійцамі з цэнтральных губерняў. Аўтар разглядае адносіны да службоўцаў польскага паходжання пасля паўстанняў 1830 і 1863 гг., параўноўвае іх і звяртае ўвагу на складанасць інтэрпрэтацыі нацыянальнасці паводле афіцыйных дакументаў.

Іншым спосабам выключэння «польскага элементу» было ўвядзенне «працэнтнай нормы» для «асобаў польскага паходжання» ва ўніверсітэтах. Студэнты з Царства Польскага і «Заходняга краю» разглядаліся як значная пагроза для стабільнасці вышэйшай адукацыі і палітычнай сітуацыі імперыі. У перыяд «Вялікіх рэформаў» улада вярнулася да ідэі сепарацыі польскіх студэнтаў ад расійскіх. У гэтым месцы Сталюнас таксама вяртаецца да дыскусіяў вакол аднаўлення ўніверсітэта ў Вільні.

Наступным прадметам абмеркавання ў раздзеле з’яўляецца нацыянальная статыстыка і спосабы акрэслення ў ёй нацыянальнасці (с. 105—120). Аўтар падкрэслівае значэнне дзяржаўнай статыстыкі ў працэсе фармавання мадэрнай этналінгвістычнай мадэлі нацыянальнасці. У першай палове XIX ст. расійскія ўлады збіралі статыстычныя звесткі перш за ўсё ў падатковых мэтах, нацыянальная статыстыка іх не цікавіла. З другой паловы стагоддзя пачаўся збор этнічнай статыстыкі ў вайсковых мэтах. Вызваленне сялян таксама было важным фактарам цікавасці да этнічнай статыстыкі. Аўтар разглядае прычыны цікавасці да гэтага пытання, выбар крытэрыяў нацыянальнасці, а таксама погляды дзеячаў, якія

моцна ўплывалі на нацыянальную статыстыку. Сярод важных постацяў Сталюнас называе Міхаіла Лябедкіна, Аляксандра Гільфердынга, Міхаіла Каяловіча, Паўла Баброўскага і Пятра Шчабальскага. Адзначаны таксама этнаграфічныя атласы, разглядаюцца ўплывы заходнееўрапейскіх этнографічных і географічных атласаў на разуменне паняцця нацыянальнасці ў Расійскай імперыі і дыскусія вакол галоўнага крытэрыя ў вызначэнні нацыянальнасці. Гісторык паказвае, што нават само вызначэнне «расійца/рускага» было прадметам дыскусіяў, спыняецца на інтэрпрэтацыі паняццяў «літовец» і «жмудзін» і выразным адрозненні крытэрыяў нацыянальнасці для шляхты і сялянства ў расійскім дыскурсе. Асобным момантам было разуменне польскасці і пошук доказаў неаўтахтоннага паходжання мясцовых палякаў у краі. Публікацыя этнаграфічных атласаў і ўзмацненне антыпольскай прапаганды былі часткай нацыянальнай палітыкі імперыі не толькі для ўнутранага ўжытку, але таксама і знешняга (антыпольская прапаганда вялася перш за ўсё па-французску).

Наступны падраздзел прысвечаны праблеме ідэнтыфікацыі габрэяў. Д. Сталюнас даволі падрабязна разглядае гэтую праблему і пералічвае розныя дэфініцыі, якія царскія ўлады ўжывалі ў дачыненні да габрэйскага насельніцтва, якое было самай вялікай нехрысціянскай групай рэгіёну. Разам з габрэямі аўтар разглядае таксама адносіны да караімаў. Адзначаюцца праблемы з дакладным акрэсленнем крытэрыяў габрэйскай нацыянальнасці (сярод іх называліся моўны, рэлігійны, сацыяльны, расавы), статыстыкай і вызначэннем палітыкі ў гэтым кірунку.

Высновы аўтара зводзяцца да наступных тэзісаў: крытэрыі нацыянальнасці залежаў ад розных абставінаў, часцей за ўсё на практыцы пераважаў рэлігійны фактар. Галоўным інтэрпрэтатарам катэгорыі нацыянальнасці была бюракратыя, ад якой залежала тлумачэнне гэтага паняцця і яго практычныя наступствы.

Стаўленне да рэлігійных супольнасцяў разглядаецца аўтарам у пятым раздзеле «Канфесійныя эксперыменты» (с. 131—188). Асноўная ўвага засяроджаная на стаўленні да Рымска-каталіцкага касцёла, розных спробах правядзення «сацыяльных эксперыментаў» у дачыненні да гэтага веравызнання і праваслаўна-каталіцкіх адносінах. Як падкрэслівае Сталюнас, рэлігія ў XIX ст. мела вялікае значэнне, і ў гэты час узмацніліся працэсы дзяржаўнай і сацыяльнай рэгуляцыі рэлігійнага жыцця. Да таго ж у Расійскай імперыі рэлігійны фактар меў кардынальнае значэнне як атрыбут нацыянальнасці. Аўтар прыводзіць меркаванне Далбілава, які пісаў пра шматлікія паралелі паміж палітыкай Пятра I у дачыненні да праваслаўя і палітыкай царскіх уладаў у дачыненні да каталіцызму пасля 1863 г. (с. 131).

Сталюнас у гэтым раздзеле разглядае тры вялікія сюжэты: працэс масавага пераводу каталікоў у праваслаўе, увядзенне расійскай мовы ў дадатковае каталіцкае набажэнства і праект г. зв. «адваротнай уніі» паміж Каталіцкім касцёлам і Праваслаўнай царквой у імперыі.

Асабліва важным падаецца аналіз ідэалагічнай падтрымкі працэсу рэлігійнай канверсіі. Пераход у праваслаўе разумецься як акт «гістарычнай справядлівасці».

Мясцовыя чыноўнікі былі перакананыя ў тым, што сяляне не бачаць ніякай розніцы паміж канфесіямі і падтрымлівалі свае меркаванні гістарычнымі аргументамі («да ўтварэння ВКЛ мясцовае насельніцтва было праваслаўным»). «Вяртанне» да праваслаўя разумелася секулярна, як «вяртанне» да «рускай нацыі». У час Мураўёва пачаўся афіцыйны курс на ліквідацыю каталіцызму, але практычныя крокі ў гэтым кірунку зрабілі ўжо наступныя генерал-губернатары, перш за ўсё Канстанцін Каўфман. Таксама аўтар піша пра палітыку Эдуарда Баранава і Аляксандра Патапава, якая лічылася больш талерантнай да каталікоў у параўнанні з папярэдняй.

Асобна Сталюнас разглядае розныя метады пераводу насельніцтва ў праваслаўе: ад адміністрацыйнага ціску, заахвочвання, далучэння да кампаніі каталіцкіх ксяндзоў, матэрыяльнай падтрымкі да рознага тыпу гвалтоўных дзеянняў з удзелам паліцыі ці войска. У даследаванні апісаны працэс масавага закрыцця каталіцкіх храмаў.

Наступным сюжэтам было стварэнне «расійскага каталіцызму»: праграмы пераходу Каталіцкага касцёла на расійскую мову і «дэпаланізацыі» гэтага веравызнання. Ідэя гэтая знайшла падтрымку Каткова, які галоўным фактарам нацыянальнасці лічыў мову, а не рэлігію. Ксенафонт Гаворскі — галоўны рэдактар «Вестника Западной России» — падтрымаў Каткова і прапаноўваў розныя захады, скіраваныя на аслабленне каталіцызму (сам факт прыняцця расійскай мовы ён лічыў пачаткам заняпаду Касцёла ў рэгіёне) і нават ператварэння каталіцкіх касцёлаў у нешта больш падобнае да Праваслаўнай царквы. Увядзенне расійскай мовы падтрымліваў Каўфман, але сама ідэя выклікала апазіцыю сярод часткі праваслаўных інтэлектуалаў і праваслаўнага духавенства. Практычная рэалізацыя ідэі прыпала на кіраванне Патапава. З дапамогай часткі ксяндзоў (напрыклад, Фердынанда Сенчыкоўскага) расійская мова была ўведзеная ў дадатковае набажэнства замест польскай у Мінскай дэяцэзіі згодна з указам ад 1869 г. Падобным чынам планавалася ўвесці расійскую мову ў кальвінісцкае набажэнства, але гэтага не ўдалося зрабіць.

Пры канцы раздзела разглядаецца праект царкоўнай уніі паміж каталіцтвам і праваслаўем у імперыі з дамінантнай пазіцыяй Праваслаўнай царквы⁵. Сталюнас падрабязна апісвае саму ідэю, праект і выказвае гіпотэзу аб аўтарстве праекту уніі. Паводле гісторыка, галоўным аўтарам уніі быў Адам Ганоры Кіркор, апрача яго спрычыніліся да распрацоўкі праекту праваслаўны епіскап Антоні Зубко і Яўстах Прушынскі. Аднак праект уніі так і застаўся на паперы і не быў падтрыманы расійскай бюракратыяй.

Апошні раздзел даследавання «Метамарфозы моўнай палітыкі» самы вялікі ў кнізе (с. 189—296). Ён звязаны з папярэднімі часткамі працы і засяроджвае ўвагу

⁵ Гл. ранейшыя артыкулы па гэтай тэме: Долбилов, М., Сталюнас, Д. «Обратная уния»: проект присоединения католиков к православной церкви в Российской империи (1865—1866 годы) // Славяноведение. № 5. 2005. С. 3—34; Dolbiłow, M., Staliūnas, D. «Unia Mińska» — próba odwrócenia Unii Brzeskiej // Arcana. № 64—65, № 79.

на адносінах улады да польскай, літоўскай («літоўскай і жмудскай»), беларускай моваў, а таксама да моўнага пытання сярод габрэйскага насельніцтва (распаўсюджання расійскай мовы, статусу ідыша і спробаў адрэджэння старагабрэйскай мовы — іўрыту). Можна сказаць, што калі разумець русіфікацыю як працэс моўнай асіміляцыі (найбольш папулярнае разуменне гэтага тэрміну ў масавай свядомасці), то гэты раздзел кнігі з’яўляецца галоўным.

Становішча моваў недамінантных этнасаў на памежжах Расійскай імперыі было рознае і залежала ад некалькіх фактараў. Аўтар у першую чаргу апісвае стан польскай мовы, якая ў перыяд паўстання была адміністрацыйным шляхам выключаная з публічнай сферы і забароненая ў афіцыйнай карэспандэнцыі, фінансавай дакументацыі, сістэме асветы і культурных установах. Спробы патаемнага навучання польскай мове жорстка караліся, і аўтар нават згадвае прапанову Сеньчыкоўскага забараніць надпісы па-польску на надмагільных плітах, якой улады не падтрымалі. Наступным элементам была палітыка ў дачыненні да польскіх кніг. З 1864 г. дзейнічала поўная забарона распаўсюду польскіх кніг і іншай друкаванай прадукцыі сярод сялянаў «Паўночна-Заходняга краю». З таго ж самага года «Віленскі вестник» пачаў выходзіць толькі па-расійску. Д. Сталюнас звяртае ўвагу на цікавы метада сацыяльнай інжынерны, які прапаноўваўся ў Царстве Польскім, а менавіта адаптацыю кірыліцы да польскай мовы. Гэтая ідэя, агучаная А. Гільфердынгам, знайшла падтрымку ў Станіслава Мікуцкага і мясцовых уладаў. Падручнікі па-польску кірыліцай выкарыстоўваліся ў Царстве Польскім нават да 1869—1870 гг. аднак, як адзначае літоўскі даследчык, кірылізацыя польскай мовы мела хутчэй маргінальны характар.

Значную частку раздзела займае аналіз моўнай палітыкі імперыі ў дачыненні да габрэяў (с. 200—233). Першым сюжэтам для аўтара стала распаўсюджанне расійскай мовы сярод габрэйскага насельніцтва: дакладна апісваюцца дачыненні Мураўёва і прадстаўнікоў віленскага руху «маскілім» («Гаскалы» — габрэйскага Асветніцтва) і працэс стварэння новых габрэйскіх школ з навучаннем расійскай літаратуры і пісьмовасці. Наступным пытаннем з’яўляюцца адносінны да ідыша (у тагачаснай наменклатуры ўжывалася назва «жаргон»): прапановы былі даволі рознымі — ад кірылізацыі і нармалізацыі гэтай мовы, моўнай германізацыі навучання габрэяў да негатыўнага стаўлення да спробаў стварэння літаратуры на ідышы. Трэцім элементам было пытанне мовы навучання ў рэлігійных габрэйскіх школах: прапановы «маскілім» аб навучанні па-расійску шэрагу прадметаў, у тым ліку і тэалагічных, знайшлі падтрымку ўладаў, аднак калі справа дайшла да перакладу габрэйскай Бібліі на расійскую мову, то гэта выклікала пратэст з боку часткі чыноўнікаў і духавенства. У 1866 г. былі таксама прапановы друкаваць габрэйскую Біблію па-расійску, але габрэйскімі літарамі.

Адносіны да габрэяў з боку чыноўнікаў Віленскай навучальнай акругі і яе кіраўніка Івана Карнілава залежалі ад поглядаў славянафілаў, і асабліва ідэолага «заходнерусізму» М. Каяловіча. Каяловіч лічыў веравызнанне галоўным фактарам нацыянальнасці, і таму габрэі не разглядаліся як патэнцыйны аб’ект асіміляцыі. Аднак Сталюнас адзначае, што з 1860-х гг. курс на паступовую русіфікацыю

рабінскіх семінарыі дэманстраваў паступовую нацыяналізацыю «габрэйскага пытання» ў святдасці імперскіх элітаў.

Адносінам да літоўскай мовы аўтар цалкам натуральна прысвяціў самую вялікую частку раздзела (с. 233—282). Для беларускага чытача гэты матэрыял цікавы перш за ўсё ў параўнаўчым аспекце, а таксама ў сувязі з тым, што мясцовыя ўлады вырашылі пайсці на інстытуцыяналізацыю літоўскай мовы ў сістэме асветы. Сталюнас дакладна спыняецца на перадумовах, прычынах і рэалізацыі розных праектаў у дачыненні да літоўскай мовы.

Галоўная ўвага надаецца праекту ўвядзення кірыліцы ў літоўскую мову. Разважанні на гэтую тэму аўтар папярэджае грунтоўным гістарыяграфічным аналізам. Літоўская і польская гістарыяграфія разглядалі кірылізацыю як форму імперскай палітыкі і поўную забарону друку па-літоўску. Заходнія і расійскія гісторыкі перш за ўсё бачаць у кірылізацыі спробу дэпаланізацыі літоўцаў. Далей Д. Сталюнас разглядае стаўленне да літоўскай мовы ў афіцыйных колах: большасць прадстаўнікоў улады прызнавалі існаванне «літоўскай і жамайцкай» моваў, але лічылі іх вельмі беднымі і недапрацаванымі, а іх будучыня бачылася вельмі песімістычна. Ідэя пераводу літоўскай мовы на кірыліцу з’явілася ў 1864 г. амаль адначасна сярод чыноўнікаў Віленскай навучальнай акругі (Васіля Куліна, Мікалая Новікава, Івана Шульгіна і Івана Карнілава) і ў Варшаве ў А. Гільфердынга (падтрымана Дзмітрыем Мілюціным). У 1864 г. Мураўёў забараняе друк па-літоўску лацінкай, а ў 1865 г. была пададзена на цензуру апошняя кніга па-літоўску, надрукаваная паралельна кірыліцай і лацінкай. Канчатковая афіцыйная забарона друку лацінкай была выдадзена Каўфманам у 1865 г.

Д. Сталюнас адрознівае дзве стратэгіі кірылізацыі літоўскай мовы. Першая ідэя, рэалізаваная ў Царстве Польскім (у гістарычным рэгіёне Сувалкі — Аўгустоўская губерня) і апрацаваная Гільфердынгам, ацэньваецца аўтарам як больш жыццяздольная, бо рабіла націск на навучанне менавіта па-літоўску і на захаванне літоўскай нацыянальнасці. Гэтая палітыка прывяла да стварэння цэлай групы літоўскай інтэлігенцыі. Другая стратэгія, якую спрабавалі рэалізаваць у «Паўночна-Заходнім краі» (перш за ўсё ў Ковенскай губерні) грунтавалася на тым, што кірылізацыю разумелі як сродак да пераходу да расійскай мовы і поўнай паступовай асіміляцыі літоўцаў. Асноўным прыхільнікам такога разумення кірылізацыі быў Новікаў. Аднак лёс праекта кірылізацыі ў «Паўночна-Заходнім краі» быў няўдалы, а асноўнымі прычынамі гэтага быў байкот кірылічных друкаў з боку духавенства і насельніцтва, няведанне большасцю настаўнікаў пачатковых школаў літоўскай мовы (прымалі на працу выключна праваслаўных, збільшага выпускнікоў семінарыі з цэнтральнай Расіі) і няведанне дзецьмі расійскай мовы.

Даследчык падрабязна спыняецца на стварэнні сістэмы пачатковай адукацыі ў Ковенскай губерні (з 1862 г. ствараліся «народныя вучылішчы»), якая павінна была праводзіць праграму навучання на расійскай і літоўскай (амаль выключна на пачатковым узроўні) мовах. Новыя школы мелі велізарныя праблемы з настаўніцкімі кадрамі: каталікам забаранялася паступаць у настаўніцкія семінарыі

(Маладзечанскую і Панявежскую), чыноўнікі перш за ўсё рабілі націск на веданне настаўнікамі расійскай мовы.

Эксперыменты з мовай пайшлі далей: было забаронена ўжываць гатычны шрыфт для літоўскай мовы, а саму мову Новікаў прапанаваў максімальна наблізіць да расійскай шляхам дадатку адпаведнай лексікі і стварэння нават «литовско-русского наречия». Каўфман лічыў, што перш за ўсё вучні школ павінны былі хутка навучыцца чытаць па-расійску. Улады даволі хутка страцілі цікавасць да моўных эксперыментаў: і на пачатку 1870-х гг. спыніўся друк па-літоўску кірыліцай, а з 1874 г. у Вільні не было ўжо цэнзара, які б ведаў літоўскую мову. Кірылізацыя літоўскай мовы не мела на мэце поўнай асіміляцыі літоўцаў, але прадугледжвала паступовае прыняцце праваслаўя і ўвод літоўскай мовы ў праваслаўнае набажэнства. Аднак гэтыя ідэі сутыкнуліся з рэальным жыццём і ўзмацненнем нелегальнага ўвозу літоўскіх кніжак лацінкай з Прусіі і ЗША.

Асобны падраздзел аўтар прысвяціў лёсу пратэстанцкіх парафіяльных школаў. Рэарганізацыя гэтых школаў пачалася толькі ў 1868 г., значна пазней, чым каталіцкіх. Пратэстантызм разглядаўся як больш лаяльнае веравызнанне і меў сваіх апекуноў сярод вышэйшых чыноўнікаў у Пецярбургу. Нягледзячы на спробы інспектара Новікава поўнасьцю русіфікаваць навучанне ў лютэранскіх і кальвінскіх школах, зрабіць гэта так і не ўдалося.

Праект асіміляцыі літоўцаў праз прыняцце кірыліцы і праваслаўя сутыкнуўся са значным супрацівам, і таму даволі хутка мясцовыя ўлады страцілі цікавасць да гэтай ідэі, а разам з ёй і надзею на поўнае ўключэнне літоўцаў у «расійскае нацыянальнае цела».

Пры канцы раздзела аналізуецца стаўленне імперскай улады да беларускай мовы (с. 283—296). Праблема статусу беларускай мовы разглядаецца Сталюнасам значна менш разгорнута ў параўнанні з літоўскай і нават з ідышам. Галоўная аўтарская выснова — беларусы разглядаліся ўладамі як частка «трыадзінай рускай нацыі», а альтэрнатыўныя ўкраінскі і беларускі рухі разглядаліся як «сабатаж унутры нацыянальнага цела» (у гэтым месцы Сталюнас спасылкаецца на Мілера). Аўтарам адзначаюцца навуковыя дыскусіі вакол праблемы забароны беларускага друку ў XIX ст., а асноўная частка падраздзелаў прысвечана дыскусіям 1860-х гг. вакол падтрымкі развіцця беларускай тоеснасці, за якую выступала частка славянафілаў і «асвечаных бюракратаў».

Літоўскі гісторык выдзяляе дзве галоўныя праблемы для фармавання беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст.: адсутнасць адукаваных сацыяльных класаў, якія б гаварылі па-беларуску, і гетэрагенны характар беларускага насельніцтва, падзеленага пасля 1839 г. на дзве галоўныя рэлігійныя плыні, якія карысталіся рознымі алфавітамі. Аўтар каротка апісвае спробы аднаўлення мовы часу ВКЛ, першыя беларускія публікацыі лацінкай у 30—50-я гг. XIX ст. і граматыку Паўла Шпілеўскага (1845). Адным са штуршкоў для забароны друку па-беларуску лацінкай Сталюнас лічыць аналагічную забарону ўвозу ўкраінскіх кніг з Галічыны і друку па-расійску лацінкай у 1859 г. У гэтым годзе Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч атрымаў адмову на выданне «Пана Тадэвуша» Адама Міцкевіча па-бе-

ларуску ў віленскай цэнзуры. Цэнзарская інструкцыя выразна акрэслівала забарону друку лацінкай для «маларускай мовы» і «беларускага дыялекту» (с. 285). Аўтар адзначае, што пасля гэтага мясцовая польская інтэлігенцыя палічыла няметагодным друкаваць тэксты па-беларуску, але асобна піша пра казус выдання беларускага лемантара ў Варшаве ў 1862 г.

Далей разглядаецца справа кірылічнага беларускага друку. У 1862 г. Назімаў і кіраўнік навучальнай акругі Аляксандр Шырынскі-Шыхматаў звярнуліся да «беларускага дыялекту» з надзеяй выкарыстаць яго для прышчаплення нацыянальнай свядомасці сялянству. Сталюнас апісвае праект «часопіса для простага народа» («Друг народа» ці «Русское чтение»). Калі пры Назімаву часопіс планавалі выдаваць па-беларуску, то ўжо Мураўёў і Карнілаў хацелі яго выдаваць толькі па-расійску, бо практычна не бачылі розніцы паміж беларускай і расійскай мовамі. У выніку дзякуючы Мураўёву грошы на «народны часопіс» пайшлі на перавод з Кіева ў Вільню рэдакцыі «Вестника Западной России» на чале з К. Гаворскім. Аднак у 1863 г. былі выдадзеныя «Рассказы на белорусском наречии», якія даволі хутка пачаў крытыкаваць Карнілаў. Аўтар канстатуе, што афіцыйнай забароны друкаваць па-беларуску кірыліцай не было, але фактычна цэнзура дазваляла друкаваць па-беларуску толькі ў спецыяльных этнаграфічных матэрыялах. Спробы Дуніна-Марцінкевіча апублікаваць уласныя вершы кірыліцай у 1867 г. зноў напаткалі адмову.

Апошнім сюжэтам стала дыскусія вакол ужывання беларускай мовы ў пачатковым навучанні і дадатковым каталіцкім набажэнстве. Прапановы ўводу «мясцовых моваў» на пачатковым этапе навучання гучалі як з боку мясцовых элітаў, так і з Пецярбурга (у пачатку 1862 г. Акадэмічны камітэт прапанаваў навучанне для каталікоў па-польску ці на «мясцовым дыялекце», для праваслаўных — на царкоўнаславянскай мове і «мясцовым дыялекце з выкарыстаннем рускіх літар», але ў снежні таго ж года ўжо прапанаваў навучанне толькі па-расійску). Падобныя прапановы гучалі з боку Шырынскага-Шыхматава. У лютым 1863 г. Назімаў прапанаваў навучанне рэлігіі для каталікоў на «мясцовай беларускай мове». Летам 1863 г. славянафільскі «День» прапагандаваў увядзенне «беларускага дыялекту» ў школьніцтва (у межах палітыкі дэпаланізацыі). Замену польскамоўнага дадатковага набажэнства беларускамоўным прапаноўвалі ў час Каўфмана ў межах «дэпаланізацыі» каталіцкага касцёла: у 1865 г. вікарны біскуп Ю. М. Станеўскі падтрымліваў гэтую ідэю, але яна сутыкнулася з апазіцыяй з боку праваслаўнага духавенства.

Высновы аўтара зводзяцца да наступных тэзісаў: прапанову інстытуцыяналізацыі беларускай мовы ў навучанні і касцёле была гатовая падтрымаць толькі невялікая частка чыноўнікаў, бо гэта разбурала канцэпцыю трыадзінства; беларускасць лічылася часткай расійскасці, а беларусы не мелі ўласнага «П'ёмонта» ў адрозненне ад украінцаў.

Агульныя высновы (с. 297—305) у асноўным паўтараюць тэзісы канкрэтных раздзелаў. Сталюнас вылучае дзве асноўныя тэндэнцыі паводзінаў расійскіх уладаў на тэрыторыі «заходняга краю» — падтрымка недамінантных нацыяналь-

ных групаў у самым пачатку 1860-х гг. супраць палякаў і ўзмацненне мыслення ў расійскіх нацыянальных катэгорыях пасля падаўлення паўстання. Тэрыторыя «заходняга краю» разглядалася як этнічна расійская тэрыторыя. Адносіны да розных этнічных супольнасцяў тлумачыліся рознымі прычынамі (лаяльнасцю да ўлады, ідэалогіяй, эканамічнымі фактарамі і рэлігіяй), а сама нацыянальная палітыка была даволі варыятыўная і залежала ад выніку дыскусій ва ўладных і інтэлектуальных элітах. Аўтар паказвае, што існавала некалькі версіяў разумення як канцэпту «русіфікацыі», так і ўласна паняцця «нацыянальнасці». У даследаванні засяроджваецца ўвага на розных праектах «сацыяльнай інжынерыі», сярод якіх даволі цікавым падаецца царкоўная унія і кірылізацыя алфавітаў⁶. Сталюнас робіць некаторыя параўнанні гэтых дзеянняў з практыкай расійскай улады ў Волга-Камскім рэгіёне і палітыкай Габсбургаў.

Даследаванне Дарыюса Сталюнаса адрозніваецца цікавай і сучаснай метадалогіяй даследавання, высокім узроўнем абагульнення і асвятленнем расійскай нацыянальнай палітыкі на літоўскіх і беларускіх землях на базе шматлікіх крыніцаў і максімальна аб'ектыўнага падыходу да прадмету. Праца літоўскага гісторыка безумоўна вартая прачытання беларускімі гісторыкамі, а можа нават і перакладу на беларускую мову.

⁶ Даволі цікавае назіранне Д. Сталюнаса пра атаясамленне канкрэтных алфавітаў з адпаведным веравызнаннем у вачах часткі расійскіх элітаў: кірыліца звязвалася з праваслаўем, лацінка — з каталіцызмам, а гатычны шрыфт — з пратэстантызмам.

АНАСТАСІЯ ІЛЫНА

Яшчэ раз пра Уладзіміра Ільіча

Выданне, якое абмяркоўваецца ў артыкуле:

Ossendowski, Antoni Ferdynand. *Lenin*. — LTW, 2008. — 424 str.

Ніколі не падазрвала, што ўзнікне жаданне пачытаць кнігу, прысвечаную біяграфіі стваральніка савецкага раю. Неяк хапала бяздумнага канспектавання шматтомных працаў Леніна падчас навучання на гістарычным факультэце Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта (дарэчы, штудыявала першакрыніцы я ўсяго толькі некалькі гадоў таму, думаю, гэтая практыка і для цяперашніх студэнтаў актуальная). Неяк прызвычалася не заўважаць у сваім родным горадзе, які мае амаль тысячагадовую гісторыю, помніка Леніну на цэнтральнай плошчы, як і ў іншых населеных пунктах Беларусі. Мы навучыліся жыць з гэтымі камуністычнымі помнікамі, камуністычнымі назвамі вуліц ды, зрэшты, з савецкай ментальнасцю пасля шматразовых няўдалых спробаў нешта змяніць. Хаця пэўная прыстасаванасць да сённяшняй рэчаіснасці не пазбаўляе нас абавязку дабівацца зменаў, у выніку якіх, скажам, чарговы помнік Леніну апынецца ў чарговым музеі камунізму пад адкрытым небам дзе-небудзь на тэрыторыях, пацярпелых ад аварыі на Чарнобыльскай АЭС.

З першых старонак «Леніна» Асяндоўскага разумееш, што трымаеш у руках псіхалагічны раман высокага гатунку, над якім пісьменнік працаваў ужо ў паважным узросце і пісаў з вышыні свайго жыццёвага досведу. А досвед быў неабсяжны: у міжваенны час у год выходзіла ад чатырох да сямі кнігаў Асяндоў-

Анастасія Ільіна — гісторык, дактарантка Школы сацыяльных навук пры Інстытуце філзафіі і сацыялёгіі Польшкай Акадэміі навук, ступэндэнтка прэзідэнта Польшкай Акадэміі навук. Апошняя публікацыя (рэцэнзія на кнігу «*Ograbiony narod. Rozmowy z intelektualistami białoruskimi*») выйшла ў часопісе «Український журнал» (№ 4, 2008). Аўтарская назва тэксту — «*Бальшавіцкі пераварот вачыма Антонія Фэрдынанда Асяндоўскага*».

скага, напісаных найперш у жанры «падарожнага рамана». Як сцвярджаў сам аўтар, ён напісаў 130 кніг. На сённяшні дзень Антоні Асяндоўскі лічыцца другім пісьменнікам у Польшчы пасля Генрыка Сянкевіча па колькасці перакладаў на замежныя мовы (142 пераклады). Яго творчасць часам параўноўваюць з даробкам Конрада, Лондана, Кіплінга, Хэмінгуэя. Літаратурнай дзейнасцю Антоні Асяндоўскі не абмяжоўваўся, ён вядомы таксама як хімік і географ, сябар Французскай Акадэміі навук, выкладчык розных навучальных устаноў спачатку ў дарэвалюцыйнай Расіі, а пазней у адноўленай Польшчы (чытаў лекцыі ў Польскім вольным універсітэце, у Вышэйшай гандлёвай школе, Школе палітычных навук, Вышэйшай школе журналістыкі ў Варшаве). Перад Другой сусветнай вайною працаваў кансультантам у вайскавай прамысловасці ў Міністэрстве вайсковых спраў, таксама быў экспертам у азіяцкіх пытаннях у Міністэрстве прамысловасці і гандлю. У час грамадзянскай вайны ў Расіі далучыўся да белых (быў дарадцам адмірала Калчака). Казалі, што Асяндоўскі быў агентам японскай выведкі.

Каб пераканацца ў гэтым, НКВДысты эксгумавалі цела Асяндоўскага, расплюшчылі вока нябожчыку і так яго сфатаграфавалі.

Усё сваё жыццё падарожнічаў, быў знаўцам Сярэдняй Азіі, Алтая, Байкала, Сібіры, Далёкага Усходу, Манголіі, Маньчжурый. Асяндоўскі таксама падарожнічаў па Старой Еўропе, быў у Паўночнай і Заходняй Афрыцы, наведаў Сірыю, Месапатамію, Палестыну. Ведаў восем моваў, у тым ліку кітайскую і мангольскую. Засталося дадаць, што нарадзіўся Антоні Фердынанд Асяндоўскі 27 мая 1876 г. пад Віцебскам, памёр за некалькі месяцаў да «вызвалення» Варшавы Чырвонай Арміяй, 3 студзеня 1944 г. Калі НКВДысты ўварваліся ў маёнтак у Жулвіне пад Варшавай, дзе жыў пісьменнік, і даведаліся, што асабісты вораг «правадыра народаў» ужо нежывы, то, каб пераканацца ў гэтым, эксгумавалі цела Асяндоўскага, расплюшчылі вока нябожчыку і так яго сфатаграфавалі.

За выкрыццё бальшавізму творы Антонія Асяндоўскага ў камуністычнай Польшчы былі забароненыя, яго імя не згадалася ў энцыклапедычных выданнях, а яго кнігі канфіскавалі з бібліятэк і палілі. Яго зноў пачалі друкаваць толькі пасля 1989 г.

Не апошняю ролю ў забароне творчасці Асяндоўскага адыграла і добравядомая ў свой час заходняму чытачу кніга «Ленін». Бальшавіцкі правадыр у кнізе Асяндоўскага не проста літаратурны персанаж: выдатнік-гімназіст, студэнт-бунтар, першакласны канспіратар, таленавіты агітатар-прапагандыст, харызматычны лідэр, машына без якіх-небудзь чалавечых эмоцыяў, пачуццяў, які ні перад нічым не спыніцца дзеля ідэі. «Ленін» — гэта метадычны дапаможнік, як зрабіць рэвалюцыю ў любы час, у любым месцы.

Цікавая гэтая кніга і спробай аўтара паказаць эвалюцыю асобы Леніна, не забываючыся пра траўму дзяцінства, якія яскрава адлюстроўваюць рэчаіснасць царскай Расіі. Адпачываючы летам з бацькамі ў вёсцы Какушкіна, Валодзя Ульянаў станавіўся сведкам такіх брутальных сцэнаў, як жорсткае збіццё бурлакоў, калі

тыя пачыналі спяваць песні пра Сцёпку Разіна, ці збіццё знахаркай да смерці дзяўчыны, якая чакала дзіцё ад паніча, ці згвалтаванне нямой пастушкі мясцовымі хлопцамі, ці канфіскацыі мясцовай уладай за няўплату падаткаў халупы, дзе жыла ўдава з трыма дочкамі, муж якой загінуў у адной з войнаў царскай імперыі. Апошняя сцэна з гэтага пераліку нагадала мне нядаўнія падзеі ў Брэсце, калі ў маці з трыма дзецьмі забралі кватэру з прычыны няправільна аформленай прапіскі.

Нешаблонны падыход Асяндоўскага і да нацыянальнай прыналежнасці Уладзіміра Ульянава: неаднаразова сустракаецца цверджанне, што яго бацька меў калмыцкую кроў. Паводле цверджання Асяндоўскага, Ленін лічыў расійцаў няздольнымі зрабіць рэвалюцыю, і калі няма як зрабіць яе з імі, то трэба рабіць з тымі, каго маем поруч — з яўрэямі.

Першая палова кнігі прысвечаная таму, як Ленін ішоў да ўлады. Амаль з гімназійнай лавы ён крытычна ставіўся да сацыял-рэвалюцыйных поглядаў брата, не здзівіўся, што апошняга закатавалі. Здзіўляўся хутчэй таму, што, ведаючы пра замах на цара і будучы перакананым у яго фатальным фінале, той не спыніўся. Аўтар піша пра тое, як Ленін займаўся агітацыйнай дзейнасцю, ствараючы канспірацыйныя сеткі арганізацыі ў Расіі, а таксама шукаючы фінансавання за мяжой (на думку Асяндоўскага, Ленін супрацоўнічаў з прускай выведкай), як адбываў шматразовыя арышты, ссылку, эміграцыю і вяртанне ў рэвалюцыйную Расію. Тут аддаецца даніна і палітычнаму таленту Леніна, калі той адразу пасля лютаўскай рэвалюцыі едзе ў Расію самым кароткім, але і самым небяспечным шляхам. Для Леніна было не важна, хто зрабіў рэвалюцыю: важна, як яе выкарыстаць дзеля сваіх мэтаў.

Другая палова кнігі апісвае бальшавіцкі цуд, ад узяцця Зімовага палаца і ўчыненых там оргіяў паміж пралетарыятам і прастытуткамі на ложку імператара да пабудовы рэпрэсіўнай машыны, якая метадычна і сістэматычна знішчала на сваім шляху людзей, царкву, мараль. Правадыр без эмоцыяў назіраў за смерцю тысяч, мільёнаў, і толькі раз на яго вочы накаціліся слёзы: калі даведаўся, што ў гэтых жорнах загінула яго каханне маладосці — Лена, якой ён прысвяціў свой псеўданім...

Чытаючы апісанне сцэнаў катавання людзей у ЧК, калі, у прысутнасці Ульянава, зняволенай на вачах яе маці адрэзалі грудзі і выпаралі вочы, калі забівалі бацькоў у прысутнасці іх дзяцей, калі сотні трупаў штодня засыпалі вапнай і закопвалі ў лесе непадалёк, прыгадваеш помнік Дзяржынскаму ў Мінску перад вядомай сядзібай і ветэранаў з моладдзю на чарговых парадах і святах, якія ўскладаюць кветкі, паказваючы свой гонар за катаў.

Яшчэ са школьнай лавы памятаю культываванне вобразу дзядулі Леніна, які апекаваўся то грыбамі, то дзецьмі. Асяндоўскі піша пра дзяцей, якіх дзяржава скіравала ў прытулкі «ганяць вошаў». Піша ён і пра беспрытульнікаў, якія тысячамі жылі на гарадскіх вуліцах і сметніках. Калі ж санітарная сітуацыя выйшла з-пад кантролю (беспрытульнікі станавіліся прычынаю эпідэміі), то за кароткі час іх адстралялі як бадзяжных сабак згодна з санітарнымі патрабаваннямі: перад закопваннем у «найбліжэйшым лесе» целы забітых засыпаліся вапнай. Як апавядае Асяндоўскі, калі ў Маскву прыехала дэлегацыя замежных журналістаў,

бяздомных дзяцей, каб не псаваць карцінку, пагрузілі зімой у таварныя вагоны і павезлі падалей ад сталіцы. Калі праз пяць дзён цягнік прыехаў на Харкаўшчыну і нарэшце адчынілі вагоны, на загад жаўнераў са зброяй выйшлі з вагонаў амаль ніхто не адгукнуўся, дзеці замерзлі...

Асяндоўскі наўмысна паказваў абліччы камунізму праз лёсы звычайных людзей: інтэлігенцыі, пралетарыята, сялянства, духавенства. Ён ужываў вобраз шалю, на адзін бок ставячы стан грамадства, умовы жыцця людзей, крытэрыі маралі да рэвалюцыі, а на другі — тое, што адбылося па рэвалюцыі. Дзе пераважае прыгнёт, голад, галечка, палітычныя рэпрэсіі, казаць не трэба. Адною з мэтаў гэтай маралі, створанай Леніным і яго партыяй, было знішчэнне сям’і як інстытуцыі. Цяпер жонка магла атруціць свайго мужа за тое, што той не даваў разводу, а пазней быць апраўданай судом, бо муж пазбаўляў яе правоў камуністычнай свабоднай жанчыны, цяпер хлопец мог згвалціць сваю нарачоную і казаць, што яны камсамольцы, а сям’я — гэта перажытак. Новая ўлада знішчала сялянства прадразвёрсткай і галадаморам, знішчала арыстакратыю, інтэлігенцыю, буржуазію, пралетарыят рэпрэсіямі, знішчала народ былой царскай Расіі войнамі, высылкамі і дэпартацыямі. Паспяхова знішчала веру, але ці здолела зрабіць гэта дарэшты...

Асяндоўскі адказаў на гэтае пытанне апісаннем сустрэчы Леніна з праваслаўным святаром, які прыйшоў да яго разам з дэлегацыяй «хадакоў»:

— *Прыйшоў выказаць вам падзяку, Уладзімір Ільіч! Падзяку ад шчырага сэрца, якое ведае любоў і носіць у сабе глыбокае разуменне.*

Сказаўшы гэта, нечакана ўкленчыў і схіліўся нізка, ілбом кранаючыся падлогі.

— *Удзячнасць мне? — выбухнуў смехам Ленін. — Мы вашых епіскапаў, папоў, манахаў-дармаедаў перабілі і на чатыры бакі разагналі. Ха-ха, канец з гэтым, падымайцеся з каленяў, я не абраз!*

Вісарыён Чарнявін устаў, усміхнуўся і ціха сказаў:

— *Ой, не канец! Пачатак толькі... За гэта менавіта і хацеў пакланіцца да самай зямлі.*

— *Звар’яцеў, — махнуў рукою Ленін.*

— *Думаеш, што забіў веру? — пачаў шаптаць поп. — Э, не! Абудзіў грэцкую царкву, якая была нібыта гад паўзучы, не маючы арлінных крылаў. Так, як кажа наш Максім Горкі: «Народжаны поўзаць лятаць ня зможа». Ты зразумеў ганьбаванне і прыніжэнне веры і прымусіў яе да жыцця ад пачатку: ад Хрыстовых апосталаў, ад збораў таемных, ад пакутніцтва і сведчання першых хрысціянаў! Вызваліў гарачую веру!..*

Адна я і тая ж думка вярталася да яго, здэкавалася: «Ці мае намаганні былі марныя? Яны прынеслі супрацьлеглыя вынікі. Ці быў гэта жарт лёсу? Найстрашнейшы праклён? Які цяжкі сумнеў закінуў у душу гэты поп-вар’ят! Не! Ніколі!» Зазваніў тры разы, раптоўна, рэзка. Прыбеў сакратар.

— *Пішыце, таварыш! — гарачкавым, хрыплым голасам звярнуўся Ленін. — У Маскве знаходзіцца поп Вісарыён Чарнявін. Схапіць і расстраляць... сёння!*

ЯГОР НОВІКАЎ

Канспект гісторыі крывічоў

Артыкул, які чытач мае перад вачыма, мае некалькі прычын звацца канспектам. Па-першае, ён не адкрывае новых фактаў і не ўтрымлівае новых палажэнняў. Усе падазненія тут думкі і гіпотэзы грунтуюцца на апублікаваных крыніцах і выказаных даследчыкамі меркаваннях. Задачай артыкула ёсць спроба асэнсаваць і вытлумачыць вядомыя факты, улучыць іх у агульны кантэкст гісторыі і прапанаваць сваю версію гісторыі крывічоў.

Асэнсаванне будзе рацыянальным адказам на пазітывізм археалогіі і ірацыянальны містыцызм этнакультуралогіі. Нашым інструментам пазнання будзе гісторыя, якая забяспечвае міждысцыплінарны падыход да даследавання, спалучае дасягненні іншых навук і аб'ядноўвае іх у сістэмна якасны вынік з дапамогай метадалогій палітычнай і этнічнай гісторыі, распрацаваных і спраўджаных на канкрэтных прыкладах.

Такі падыход дапаможа нам высветліць і зразумець: сутнасць крывічоў як супольнасці; асаблівасці ўтварэння іх супольнасці; выклікі, якія перад імі стаялі; прычыну і сэнс існавання іх супольнасці; плынь падзей крывіцкай гісторыі; культурныя традыцыі і этнічнасць; спадчыну, пакінутую імі нашчадкам.

Другой прычынай да выкарыстання фармату канспекта ёсць сам спосаб арганізацыі інфармацыі. Канспект імкнецца да падачы інфармацыі ў найбольш зразумелы і структураваны, але лапідарны спосаб. Такі спосаб не дае раскошы доўгага руху ад асобных фактаў да абагульненняў і прапануе замест гэтага разумен-

Ягор Новікаў — гісторык, магістар Цэнтральнаеўрапейскага ўніверсітэту ў Будапешце. Аўтар кнігі «Военная гісторыя беларускіх земляў: (да канца XII ст. = Res gestæ militares rvtheniæ albæ)» (Мінск: Логвінаў, 2007—2008) — у трох тамах, дагэтуль выйшлі два тамы.

не фактаў і іх размяшчэнне ў агульнай карціне рэчаў, зыходзячы з несупярэчлівых, загадзя абумоўленых прынцыпаў. Ён пасуе да даследавання эпох Вялікага перасялення народаў і Цёмных стагоддзяў, дзе сума фактаў неадкрытых і страчаных перавышае суму фактаў вядомых і ўжываных. Вядомыя факты ёсць раскінутымі ў прасторы і часе, падлягаюць неадназначнаму тлумачэнню і ствараюць супярэчлівую карціну. Таму мы будзем пачынаць з апрыйернага сцверджання, распрацаванага і спраўджанага пры даследаванні палітычнай і этнічнай гісторыі ў сусветным кантэксце. Сцверджанне будзе асвятляць факты і надаваць ім значэнне і будзе гэтымі фактамі спраўджвацца ці абвяргацца.

Першым недахопам такога спосабу ёсць гіпатэтычнасць, якая зводзіць заключныя палажэнні даследавання да ўзроўню меркаванняў. Другім недахопам ёсць адмова ад аб'ектыўнага аднаўлення гісторыі «як яна была». Напісаная ў такі спосаб гісторыя прадстаўляецца ўмоўным канструктам. Аднак гісторыя-канструкт мае тую перавагу, што яна ёсць прагматычным адказам на існую патрэбу. Яна ёсць практычным інструментам пазнання і прапануе асэнсаванне фактаў замест іх пералічэння. У дадзеным выпадку яна можа прапанаваць працоўную версію гісторыі крывічоў — значнага, але малавядомага эпизоду гісторыі краю. Версія гэтая можа служыць праめжжавым пунктам даследаванняў, удасканалвацца ці абвяргацца.

Першым пытаннем у дачыненні да крывічоў ёсць сутнасць крывіцкай супольнасці. У адказ на яго падаецца адно з наступных сцверджанняў ці абодва ўзаемадапаўняльным чынам. Крывічы вызначаюцца як протадзяржаўнае ўтварэнне (г. зн. супольнасць палітычная) ці этнас (супольнасць этнакультурная). У кожным выпадку ў аснове супольнасці ляжыць арганізацыйны прынцып: палітычнай неабходнасці альбо культурнай еднасці. Сцверджанні не супярэчаць адно аднаму, але адзін з прынцыпаў гэтай пары мусіць быць першасным і аказваць уплыў на ўтварэнне і развіццё другога. Ад адказу на пытанне аб першаснасці прынцыпу арганізацыі залежыць разуменне *raison d'être* крывіцкай супольнасці і метадалагічны выбар паміж гісторыяй палітычнай і гісторыяй этнічнай як асноўным інструментам даследавання.

У выбары першаснага прынцыпу арганізацыі супольнасцяў мы пойдзем следам за Гобсам, як лічыў грамадзянскую супольнасць шляхам пераадолення першабытнага стану вайны ўсіх супраць усіх і задавальнення праз гэта дзвюх асноўных патрэб чалавека: асабістай бяспекі і матэрыяльнага дабрабыту. Злучаная такім чынам воля сяброў грамады аб'ядноўваецца ў выглядзе ўлады, якая забяспечвае такія даброты грамадзянаў, як абарону ад знешніх ворагаў, захаванне ўнутранага міру і парадку, магчымасці да незлачыннага ўзбагачэння і ўжыванне свабоды ў законных межах.

Як бачым, палітычная неабходнасць падаецца першасным прынцыпам арганізацыі супольнасцяў, асабліва дзейным для неспакойных Цёмных стагоддзяў. Такі погляд у дачыненні да крывічоў пацвярджаецца фактамі. У трактате «Аб кіраванні імперыяй», напісаным у сярэдзіне X ст., Канстанцін Барвянародны апісвае супольнасць крывічоў (крывітэінаў) як «склавінію». У вуснах візантый-

скага базілеўса такі тэрмін азначаў падабенства ўнутранага ладу крывіцкай супольнасці да ладу склавіній на сербскіх і харвацкіх землях, якія ператварыліся ў раннія дзяржаўныя фармаванні, а таксама склавіній у Эладзе і Фракіі, дзе дзяржаватворны працэс быў перапынены візантыйскім умяшальніцтвам. Паводле ацэнак візантыністаў, балканскія склавініі былі дадзяржаўнай формай арганізацыі славянскіх плямёнаў, якая дазваляла ім падтрымліваць унутраны парадак, захоўваць самастойнасць і ажыццяўляць наступальную дзейнасць. Паводле словаў Г. Літаўрына, склавініі мелі сваю ваенна-палітычную і сацыяльную структуру і былі здольныя да незалежнага існавання¹, што даводзіць іх палітычную прыроду. Праведзенае Канстанцінам Барвародным падабенства дае падставы адносіць да ліку палітычна арганізаваных супольнасцяў і крывічоў.

Калі палітычная арганізацыя супольнасці задавальняе асноўныя патрэбы людзей і грамадства і адказвае на пытанне «што?», этнічная арганізацыя, заснаваная на еднасці культурных традыцыяў, адказвае на кваліфікацыйнае пытанне «як?» і таму з'яўляецца другаснай у дачыненні да палітычнай і вытворнай ад яе. Як адзначае Вальтэр Польш, этнічнасць у раннім сярэднявеччы хутчэй ёсць вынікам гістарычных працэсаў, чым галоўным прынцыпам арганізацыі супольнасцяў². Таксама, паколькі этнічнасць служыць мэце вылучэння супольнасці сярод іншых, спалучэнне рысаў, якія яе складаюць, мусіць адрознівацца ўстойлівасцю і цэласнасцю. Спалучэнне гэтых рысаў мусіць быць з'явай якасна вышэйшага ўзроўню за іх арыфметычную суму. Таму пры пераходзе ад даследавання палітычнай гісторыі крывічоў да гісторыі этнічнай мы павінны параўнаць этнавызначальныя рысы крывічоў з якасна зададзенымі патрабаваннямі і на падставе гэтага вызначыць, ці былі крывічы паўнаважным этнасам, ці мелі яны толькі пачаткі этнічнасці, ці яны не мелі яе ўвогуле. Патрабаваннямі да этнічнасці з'яўляюцца наяўнасць дастаткова моцнага палітычнага імпульса, які прывёў бы да фармавання першасных этнавызначальных рысаў, і спалучэнне гэтых рысаў разам з другаснымі ў трывалы ансамбль. Першае сведчыць аб зародках этнічнасці, другое — аб існаванні спелага этнасу.

У пошуках ансамбля этнавызначальных рысаў звернемся да прынятых вызначэнняў. Дз. Раеўскі і У. Пятрухін³ карыстаюцца марксісцкай дэфініцыяй этнасу, дадзенай Ю. Брамлеем, які вызначаў этнас як

гістарычна сфармаваную на пэўнай тэрыторыі ўстойлівую міжпакаленную супольнасць людзей, якія валодаюць не толькі агульнымі рысамі, але і адносна ўстойлівымі асаблівасцямі культуры (уключна з мовай) і псіхікі, а так-

¹ Литаврин Г. Г. Славинии VII—IX вв. Социально-политические организации славян // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Москва, 1984. С. 194—195.

² Walter Pohl. Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies in: *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Ed. Lester K. Little and Barbara H. Rosenwein, Blackwell Publishers, 1998. P. 16.

³ Петрухин В. Я., Раевский Д. С. Очерки истории народов России в древности и раннем Средневековье. — Москва, 2004.

сама ўсведамленнем сваёй еднасці і адрознасці ад усіх іншых падобных утварэнняў (самасвядомасцю), зафіксаваным у саманазве (этноніме).

Вызначэнне гэтае слушна пералічвае належныя этнасу рысы, але не ўтрымлівае асноўнага элементу, які б спалучаў іх у арганічнае цэлае. Энтані Д. Сміт прапануе на ролю такога элемента міф, які надае этнічнай супольнасці сэнс існавання, і вызначае яго тэрмінам «*mythomoteur*». Міф уяўляе сабой семіятычную сістэму, якая складаецца з набору сімвалаў, знакаў і ўспамінаў, якія аднолькавым чынам разумеюцца і вытлумачаюцца сябрамі супольнасці. Семіятычная сістэма з'яўляецца элементам трохчасткавага вызначэння этнасу, дадзенага Андрашам Рона-Ташам:

Этнас — гістарычна развітая супольнасць з агульнай семіятычнай сістэмай, сябры якой свядома вылучаюць сябе сярод іншых этнічных адзінак і якая валодае ўстойлівым самаазначэннем⁴.

Семіятычная сістэма, вылучэнне сябе сярод іншых і самаазначэнне (этнонім) утвараюць аснову этнічнасці, яе першасны ўзровень. На ім мацуюцца другасныя фарматыўныя элементы накіштальт агульнай культуры, рэлігіі, тэрыторыі і ўсведамлення агульнага паходжання, якія ўтвараюць развіты ўзровень этнічнасці.

Прасочым палітычныя імпульсы, якія спрыялі фармаванню першаснай этнічнасці ў супольнасцяў часу Вялікага перасялення народаў і Цёмных стагоддзяў. Вальтэр Польш адзначае, што прасторай для развіцця новай этнічнасці ў той час была біпалярная мадэль узаемадзеяння паміж Рымскай імперыяй і славянска-германска- і цюркамоўнымі плямёнамі⁵. Рым быў скарбніцай, з якой варвары чэрпалі культурныя запазычанні, і адзнакай, у параўнанні з якой яны азначалі сябе і вызначалі сваё месца ў свеце. Іншымі словамі, узаемадзеянне з імперыяй зрабіла іх самімі сабой. Гэта праявілася на прыкладзе славян, чыя этнічнасць сфармавалася ў ваенных і мірных кантактах з Усходнерымскай (Візантыйскай) імперыяй і нават як панятак была вынікам абагульнення і сістэматызацыі, зробленых канкурэнтамі славян — візантыйцамі⁶. Мы маем падставы зрабіць выснову, што ранняя сярэднявечча, напоўненае сутыкненнямі паміж супольнасцямі розных парадкаў, прадастаўляла досыць палітычных магчымасцяў і нават спрыяла фармаванню першаснай этнічнасці народаў.

Іншым было становішча з развітым узроўнем этнічнасці. Тое самае няўстойлівае палітычнае становішча, якое адкрывала магчымасці для першаснага самавызначэння, перашкаджала ўсталяванню трывалага ансамбля другасных этна-

⁴ András Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Published by Central European University Press, Budapest, 1999. P. 6.

⁵ Walter Pohl. Conceptions of Ethnicity. P. 18.

⁶ Curta, Florin. The making of the Slavs: history and archaeology of the Lower Danube Region, ca. 500—700. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2001. P. 118—119.

вызначальных рыс. Характэрнай рысай раннесярэднявечных народаў была іх размаітасць, абумоўленая наяўнасцю многіх рознакультурных груп у іх складзе. Сама этнічнасць заставалася здабыткам вышніх слаёў грамадства, тады як паспаліты люд працягваў карыстацца першабытнымі формамі свядомасці. Нават носьбіты этнічнасці маглі вызначаць сябе па-рознаму ў залежнасці ад абставінаў і палітычнага становішча⁷. Этнічнасць была хутчэй практыкай і працэсам, чым станам, што запабягала ўзнікненню яе развітых формаў. Таму мы не будзем шукаць развітай этнічнасці ў крывічоў, але дапусцім існаванне ў іх трывалых формаў этнічнасці першаснай.

Акрэслены падыход дазваляе перайсці да даследавання гісторыі крывічоў. Яго першым пунктам ёсць пытанне аб фармаванні крывіцкай супольнасці. Пытанне гэтае будзе даследавацца ў рэчышчы фармавання з разнародных элементаў у супрацьвагу думцы аб узнікненні і лінейным развіцці. За кропку адліку прыем супольнасць крывічоў VIII—X стст., вядомую паводле пісьмовых крыніц і прадстаўленую насельніцтвам, якое пакінула помнікі археалагічнай культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. В. Сядоў лічыць яго генетычным папярэднікам вenedскія групы з Павіслення, якія былі носьбітамі архаічных славянскіх дыялектаў. У IV ст. яны пакінулі абжытыя землі з-за падняцця ўзроўню грунтовых водаў. Іх шлях праз Балтыйскую граду прывёў іх у басейн ракі Вялікай на сучаснай Пскоўшчыне. Археалагічныя помнікі вenedскага насельніцтва, якое падчас сваёй міграцыі ўвабрала культурныя традыцыі балцкамоўных і фінскамоўных супольнасцяў, утвараюць культуру пскоўскіх доўгіх курганоў, датаваную V—VI стст. У VII—VIII стст. частка носьбітаў гэтай культуры мусіла адступіць на поўдзень, у Полацкае Падзвінне і Верхняе Падняпроўе пад націскам носьбітаў культуры сопак⁸.

Вenedскае паходжанне носьбітаў культуры доўгіх курганоў пацвярджаецца лінгвістычнымі дадзенымі. С. Нікалаеў лічыць, што характэрныя рысы крывіцкага дыялекту выяўляюць яго падабенства да лехіцкіх дыялектаў, з якімі яны ўваходзілі ў адзін арэал яшчэ да кантакту з дыялектамі ўсходнеславянскімі⁹.

Іншай думкі прытрымліваецца Г. Штыхаў, які лічыць, што доўгія курганы з'явіліся на Полаччыне адначасова з Пскоўшчынай ці нават раней, у V—VI стст., і належалі насельніцтву, якое таксама пакінула помнікі верхняга слою Тушамлі-Банцараўшчыны ў VIII ст. Паводле Штыхава, насельніцтва гэтае было неаднародным і ўключала балцкамоўныя супольнасці, але зазнала ўжо і славянскі ўплыў з боку носьбітаў кіеўскіх старажытнасцяў, якія ў V ст. мігравалі ў Верхняе Падняпроўе і Падзвінне з поўдня¹⁰. Прысутнасць кіеўскага насельніцтва ў Падзвінні ўжо ў другой чвэрці I тысячагоддзя н. э. зафіксаваная археалагічнымі знаходкамі ў Гарадоцкім раёне¹¹, але яго славянская прыналежнасць не даведзеная. Зна-

⁷ Walter Pohl. *Conceptions of Ethnicity*. P. 16—17.

⁸ Седов В. В. *Славяне в раннем средневековье*. Москва, 1995. С. 210—217.

⁹ Николаев С. Л. К истории племенного диалекта кривичей // *Советское славяноведение*. № 4. 1990. С. 62.

¹⁰ Штыхоў Г. В. *Крывічы*. Мінск, 1992. С. 94—97.

ходкі пальчастых фібул на паўднёвай перыферыі будучага крывіцкага арэалу даюць падставы меркаваць аб магчымай прысутнасці на гэтай тэрыторыі груп дняпроўскіх антаў.

Нягледзячы на высокі ўзровень, дыскусія паміж археолагамі выяўляе метадалагічную недасканаласць. Апаненты з абодвух бакоў разумеюць раннесярэднявечныя супольнасці найперш як этнасы і апіраюць паняткам археалагічнай культуры як матэрыяльным адбіткам этнічнай супольнасці. Распаўсюджванне археалагічнай культуры на пэўнай тэрыторыі прыраўноўваецца да ўсталявання там адпаведнага этнасу. Калі археалагічная культура мае сваёй папярэдніцай культуру, што бытвала на іншай тэрыторыі, робіцца выснова аб міграцыі носьбітаў яе этнасу на новае месца. Тып узаемадзеяння з аўтахтонным насельніцтвам каланізаванай тэрыторыі зводзіцца да выгнання, вынішчэння ці асіміляцыі. У апошнім выпадку выкарыстоўваецца субстратная тэорыя, якая адводзіць балцкамоўным аўтахтонам і іх этнакультурным традыцыям месца субстрата ці падмурка крывіцкага этнасу, вызначальную ролю ў якім адыграюць традыцыі прышлага славянскага этнасу. Розніца паміж прыхільнікамі розных поглядаў палягае толькі ў зыходным пункце міграцыі (Павісленне ці Сярэдняе Падняпроўе) і этнічным характары славянскіх супольнасцяў (венеды ці ўсходнія славяне).

Недасканалым выглядае і погляд на этнас як асноўную адзінку гістарычнага працэсу ў раннім сярэднявеччы, і на археалагічную культуру як яго адбітак і інструмент пазнання. Пры палітычнай прыродзе раннесярэднявечных супольнасцяў працэс іх узаемадзеяння і фармавання будзе выглядаць інакш, а археалагічная культура будзе выкарыстоўвацца пры яго даследаванні іншым чынам. Археалагічная культура мае справу з артэфактамі, якія могуць мець дачыненне да этнічнасці, але не з'яўляюцца выключнымі яе адзнакамі¹². Гэты гонар належыць элементам свядомасці. Артэфакты ў большай ступені адлюстроўваюць існаванне вялікіх культурных традыцыяў, чым асаблівасці мясцовых супольнасцяў. Вылучэнне археалагічнай культуры, як тэрытарыяльна-храналагічнага блоку артэфактаў, выглядае службовай патрэбай і мала адпавядае сапраўднай дынаміцы культурных працэсаў. Калі такі блок, выразаны з сеткі універсальных культурных традыцый, мае ўнутраную еднасць, ён наўрад ці можа быць атаясамлены з асобным этнасам. Хутчэй, ён адлюстроўвае іншы комплекс грамадскіх адносінаў, накіраваных на грамадскае развіццё пэўнай супольнасці, функцыянаванне яе сацыяльнай структуры. Таму распаўсюджванне артэфакту ці пахавальнага абраду павінна вытлумачацца не як пранікненне этнавызначальных рысаў у працэс фармавання этнасу, але як матэрыяльная адзнака ўсталявання сацыяльна-палітычных адносінаў.

¹¹ Памяць: Гарадоцкі раён: Гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі. Мінск, 2004. С. 35—36.

¹² Петров Н. И. Могилы превысокие: языческие курганы племенной аристократии Северо-Западной Руси VIII—XI вв. Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program. Budapest, 1999. С. 33.

Працэс, які прывёў да ўтварэння супольнасці, што пакінула смаленска-полацкія доўгія курганы, можа разглядацца як фармаванне палітычнага арганізму, звязанага адзінай сеткай грамадскіх сувязяў, матэрыяльным адбіткам якой было падабенства пахавальнага абраду. Гэта абвяргае вертыкальную двухчасткавую схему этнагенезу, дзе супольнасць можа ўпісацца толькі ў нішу прыгнечанага субстрата ці паноўнага суперстрата. Замест прапануецца гіпотэза палітагенезу, якая прадугледжвае арганічны сінтэз розных супольнасцяў у адзіны структураваны палітычны арганізм на аснове агульнага інтарэсу ў падтрыманні ўласнай бяспекі і дабрабыту.

Апрача фактараў унутранага развіцця, важным паскаральнікам фармавання палітычнай супольнасці служыць неабходнасць адказу на знешні выклік, які пагражае існаванню¹³. Супольнасць мусіць рэфармаваць і мабілізаваць свае структуры дзеля знешняй абароназдатнасці. Пры паспяховым пераадоленні выкліку супольнасць выходзіць на якасна вышэйшы ўзровень развіцця. Знешнім выклікам можа быць сутыкненне з выразна адрознай паводле ўнутранага будовы, спосабу гаспадарання, ладу жыцця іншай супольнасцю. Паводле класіфікацыі Бел-Фіялкафа трыма асноўным тыпамі супольнасцяў у раннесярэднявечнай Еўропе былі аселыя сельскагаспадарчыя грамадствы, варварскія плямёны лясной зоны і стэпавікі-качэўнікі¹⁴.

Для групавак, з якіх сфармаваліся крывічы, знешнім выклікам не маглі быць канфлікты паміж імі альбо з іншымі групамі лясной зоны. Мірныя і ваенныя кантакты з сельскагаспадарчымі грамадствамі Міжземнамор'я былі абмежаванымі¹⁵. Другім бокам сутыкнення маглі быць толькі стэпавікі. Нягледзячы на ўяўную далячынь стэпу, жыхары лясістай поўначы ведалі качэўнікаў здаўна.

У прамежку ад III да першай паловы I стст. да н. э. знікаюць старажытнасці мілаградскай культуры, якая займала поўдзень сучаснай Беларусі і развівалася ў кантакце з паўднёвымі скіфскімі суседзямі. Паражэнне скіфаў у барацьбе з сарматамі і заваяванне апошнімі пантыйскага стэпу сталі фатальнымі для мілаградскіх супольнасцяў. Падобны лёс спасцігнуў носьбітаў зарубінецкай культуры, імаверна атаясамленых з бастарнамі, якія заступілі мілаградцаў у Паўднёвай Беларусі. Раптоўнае знікненне зарубінецкіх помнікаў у 40—70-я гг. I ст. прыпісваецца сармацкаму нашэсцю. Наступнай качавой пагрозай для жыхароў лясной зоны сталі... готы. Дасягнуўшы ў III ст. пантыйскага стэпу і ўвабраўшы ў свой склад іранскія элементы, готы ў значнай ступені засвоілі стэпавы лад жыцця і такія дасягненні стэпу, як майстэрства бою верхам. Вынікам гота-іранскага сінтэзу стала агрэсіўнае дзяржаўнае ўтварэнне ў Паўночным Прычарна-

¹³ Макиндер, Хэлфорд Дж. Географическая ось истории // Классика геополитики, XX век. Москва, 2003. С. 11—12.

¹⁴ Bell-Fialkoff, Andrew, ed. The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe: Sedentary Civilization vs. «Barbarian» and Nomad. New York: St. Martin's Press, 2000. P. 1—2.

¹⁵ Чарняўскі М. М. Ілюстраваная гісторыя старадаўняй Беларусі: Першабытны перыяд. Мінск, 2003. С. 130—131.

намор'і, якое было пагрозай суседзям. Нядзіўна, калі жыхары лясной зоны ўважалі пакрытага жалезам коннага германца за такога самага стэпавіка, як і сармата. Гэтым разам коннікі з поўдня дасягнулі Верхняга Падняпроўя. Пераўтварэнне дняпроўска-дзвінскай культуры Смаленшчыны ў культуру тыпу Тушамлі-Акатава ў IV ст. магло адбыцца пад уплывам згаданага Іярданам наступлення гоцкага караля Германарыха на эстыяў, якімі імаверна былі дняпроўскія балты. У сярэдзіне V ст. Падняпроўе зазнала ўварванне цюркскіх качэўнікаў, якое прывяло да знікнення кіеўскай культуры і міграцыі яе носбітаў на поўнач у будучы арэал крывічоў. У нападзе качэўнікаў узялі ўдзел і готы, да таго часу ўжо падпарадкаваныя гунамі¹⁶. Гэтыя падзеі прадвызначылі тэндэнцыю ўварвання стэпавікаў у лясную зону праз Падняпроўе. Але яны былі толькі прадвеснікам катастрофы, якая адбылася ў прамежку сярэдзіны VII — пачатку VIII стст.

Да сярэдзіны VII ст. Цэнтральная Беларусь, Верхняе Падзвінне і Верхняе Падняпроўе былі занятыя плямёнамі, імаверна балцкамоўнымі, якія пакінулі па сабе помнікі тыпу Тушамлі-Банцараўшчыны. Сацыяльны лад гэтых супольнасцяў можна вызначыць як апошнюю ступень родавага ладу, які абапіраўся на вольных абшчыннікаў пры вядучай ролі родавай арыстакратыі. Пасяленчая структура тушамлінска-банцараўскіх супольнасцяў складалася з акруг, якія аб'ядноўвалі паселішчы аднаго племені вакол гарадзішча. Гарадзішча было адміністрацыйным цэнтрам акругі. Да іх ліку можна аднесці Нікадзімава Горацкага раёна Магілёўскай вобласці, Вежкі Дубровенскага раёна Віцебскай вобласці, Дзямідаўку Смаленскай вобласці. Значныя памеры гарадзішчаў, спалучэнне абарончых, жылых і культавых збудаванняў сведчаць аб высокім ўзроўні развіцця іх насельніцтва. Шматлікія прадметы рыштунку каня і конніка ў Нікадзімаве даводзяць выкарыстанне каня для язды верхам, што было прывілеем прадстаўнікоў родавай знаці. Яны ж карысталіся коп'ямі і іншай зброяй. Захаваўся скарб з паясным наборам, які ўлучае пояс з бронзавай спражкай і накладкамі, два жалезныя нажы ў драўляных похвах, у тым ліку адны ўпрыгожаныя срэбрам, жалезнае крэсіва ў жалезным футарале на бронзавым ланцужку. Жанчыны са знатных родаў упрыгожвалі сябе бронзавымі пальчастымі і антропазааморфнымі фібуламі, бурштынавымі пацеркамі¹⁷. Арыстакратыя, якая вылучалася паходжаннем і доблесцямі, выяўляла сваё становішча эстэтычна, праз зброю і ўборы. Паводле арыстакратычнага грамадскага ладу нікадзімаўскае Падняпроўе нагадвае вендэльскую Скандынавію ці Англію эпохі «Беавульфа».

Раптоўна гэтая суворая веліч знікае. Гіне ў агні пажараў Нікадзімава разам з Вежкамі, Дзямідаўкай і Тушамлёй. Руйнуюцца іх магутныя зрубныя ўмацаванні. Гінуць у агні альбо згараюць ужо забітыя іх жыхары. Знойдзеныя на пажары-

¹⁶ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. Мінск, 2000. С. 102—105.

¹⁷ Седин А. Нигодимово — городище третьей четверти I тысячелетия н. э. в Восточной Беларуси // Край-Край: Дыялог на сумежжы культуры. Магілёў, 2000. С. 35—40.

шчах трохлопасцевыя наканечнікі стрэлаў паказваюць на стэпавікоў як завадараў і удзельнікаў маштабнага ўварвання ў Верхняе Падняпроўе.

Версіяў паходжання тых стэпавікоў можа быць некалькі, і яны залежаць ад датавання разгрому Нікадзімава і іншых падняпроўскіх гарадзішчаў. А. А. Седзін, першаадкрывальнік многіх нікадзімаўскіх знаходак і найбольш аўтарытэтны знаўца тэмы, датуе фатальны пажар сярэдзінай VII ст., што пацвярджаецца радыёўглеродным датаваннем¹⁸. У такім выпадку прэтэндэнтам на агрэсара можа быць Аварскі каганат, сэрца ўладанняў якога знаходзілася ў Паноніі, на тэрыторыі сучаснай Венгрыі, але які ў пачатку стагоддзя панаваў у пантыйскім стэпе. Лічыцца, што аварскае панаванне ў Паўночным Міжземнамор’і завяршылася пасля 626 г., калі паражэнне авараў пры аблозе Канстанцінопаля аслабіла іх дзяржаву, а адпазненне ад авараў болгарскага хана Кубрата каля 634 г. прымусіла іх ачысціць большасць сваіх уладанняў па-за Паноніяй. Між тым, такая версія падзеяў, заснаваная на звестках патрыярха Нікіфара, аспрэчваецца сучаснымі даследчыкамі і не знаходзіць пацверджання ў іншых крыніцах. Армянскі географічны твор Ананія Шыракацы прыпісвае выгнанне авараў з пантыйскага стэпу хану болгар Аспар-хругу (Аспаруху), сыну Кубрата, і адносіць падзею да 670-х гг.

Гэта не супярэчыць магчымасці нападу авараў на Верхняе Падняпроўе, тым больш, што панонскія драпежнікі мелі свае прычыны і нагоды здзейсніць уварванне. Па-першае, гаспадарка качавых супольнасцяў вылучаецца нізкім узроўнем самадастатковасці і для ўласнага падтрымання мусіць па дамоўленасці ці гвалтам збіраць рэнту з земляробчых і лясных суседзяў. Пасля шэрагу паражэнняў на Балканах Аварскі каганат дзеля ўласнага выжывання мусіў шукаць здабычы ў іншых краях, і даўно некранутая войнамі лясная Поўнач была прывабнай мэтай. Для гэтага ён меў легітымныя нагоды. Тапаніміка даводзіць прысутнасць у басейне Дняпра перасяленцаў з племяннога саюза дулебаў (вёскі Дулебы ў Бярэзінскім раёне Мінскай вобласці і Дулебня ў Клічаўскім раёне Магілёўскай вобласці). Дулебы пакутавалі ад аварскага прыгнёту ў час візантыйскага імператара Іраклія (610—641 гг.), і ўцёкі на паўночны ўсход былі іх шанцам на вызваленне ад авараў. Таму для каганата, які да сярэдзіны стагоддзя ўжо мог акрыяць ад паражэнняў і міжусобных войнаў, пераследаванне непакорных падданных было неад’емным правам, калі для такой вайны ўвогуле патрабавалася нейкае права.

Археалагічна дачыненне авараў да ўварвання даводзіцца падабенствам знойдзеных у Нікадзімаве трохлопасцевых наканечнікаў стрэлаў з аварскімі ўзорамі з Паноніі¹⁹ і наканечнікам стралы з гарадзішча Хотамель у Столінскім раёне, традыцыйна вызначаным як аварскі.

Некаторыя даследчыкі настойваюць на панаванні ў пантыйскім стэпе ў сярэдзіне VII ст. Вялікай Булгарыі пад уладай хана Кубрата. У адпаведнасці з гэтай

¹⁸ Седин А. Никодимово — городище третьей четверти I тысячелетия н. э. в Восточной Беларуси // Край-Край: Диалог на сумежжы культур. Магілёў, 2000. С. 41.

¹⁹ Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. — I тысячелетие н. э. Москва, 1986. С. 526.

версіяй Вялікая Булгарыя існавала ў 630—650-я гг. паміж Донам і Паўднёвым Бугам і рассыпалася пад націскам новай сілы з усходу — хазараў²⁰. Яна мусіла мець патрэбу ў агрэсіўнай знешняй палітыцы, і Верхняе Падняпроўе было яе верагодным кірункам.

Існуюць больш познія датаванні падняпроўскіх падзеяў. Нядаўняя фундаментальная «Гісторыя Беларусі» адносіць нікадзімаўскую катастрофу да мяжы VII—VIII стст.²¹ У такім часе суадносіны сілаў у пантыйскім стэпе выглядаюць іначай і не пакідаюць месца ні аварам, ні булгарам. Зрэшты, само існаванне Вялікай Булгарыі сустракае сур'ёзныя прэрэчэнні. Украінскі археолаг А. Комар аргументавана аспрэчвае прыналежнасць пахавальных комплексаў перашчэпінскага кола булгарам сярэдзіны VII ст. і ставіць пад сумненне высокі ўзровень палітычнай магутнасці булгараў. На ягоную думку, перашчэпінскія старажытнасці можна датаваць апошняй чвэрцю VII ст. і аднесці іх да ранніх хазараў, якія ўзялі пад свой кантроль пантыйскі стэп пасля 679 г. і да другой паловы X ст. уяўлялі сабой значную сілу на поўдні Усходняй Еўропы²². Суаднясенне падзеяў на поўдні і поўначы Усходняй Еўропы робіць Хазарскі каганат верагодным кандыдатам на тамянічага стэпавага агрэсара.

Ускосным аргументам на карысць хазарскага следу служыць узятая ў рэтраспектыве гісторыя дачыненняў хазараў з плямянамі лясной зоны. Хазарскае панаванне аказалася найбольш доўгім перыядам падпарадкавання плямянаў лясной зоны Падняпроўя стэпавікам. Паводле «Аповесці мінулых гадоў», яшчэ ў апошняй чвэрці IX ст. даннікамі хазараў былі радзімчы, якія жылі ў басейне Сожа. Гэта значыць, што недзе праз дзвесце гадоў пасля нікадзімаўскіх падзеяў улада хазараў усё яшчэ распаўсюджвалася аж да сучасных Чавусаў, Мсціслава, Новага Быхава, і мяжа яе ляжала за некалькі дзесяткаў кіламетраў на поўдзень ад Нікадзімава.

Даследаванне А. Комарам і А. Сухабокавым ваеннай справы хазараў таксама даводзіць выкарыстанне хазарамі тыпаў трохлопасцевых стрэл²³, знойдзеных у Нікадзімаве, якія выкарыстоўвалі многія плямены пантыйскага стэпу і якія не могуць лічыцца выключна аварскай зброяй.

Апошняя версія з'яўляецца асобным варыянтам хазарскай. Венгерскія даследчыкі лічаць, што даўнія мадзьяры, будучы падданымі і хаўруснікамі хазараў у войнах з булгарамі, пасля сыходу апошніх перасяліліся ў пакінутую імі Атэлькузу (Этэлькёз) паміж Дняпром і Дунаем. Згодна з арабскімі крыніцамі, яны рабілі

²⁰ András Róna-Tas. Where Was Khuvrat's Bulgharia? // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 53 (1—2). Budapest, 2000. P. 1—22.

²¹ Гісторыя Беларусі. Т. 1. С. 130.

²² Комар А. В. Ранние хазары в Северном Причерноморье (постановка проблемы) // Сайт «Востоchno-европейский археологический журнал», 12.04.2008: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/komar.htm>.

²³ Комар А. В. Сухобок О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата // Сайт «Востоchno-европейский археологический журнал», 12.04.2008: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm.

напады на славян, якія жылі ўздоўж Дняпра, і вялі гандаль рабамі²⁴. Такім чынам, быўшы пугай і шабляй хазараў на захадзе, племянная канфедэрацыя мадзяраў магла стаць галоўнай сілай хазарскага ўварвання ў Верхняе Падняпроўе.

Усе версіі тоеснасці качэўнікаў, якія ўварваліся ў Верхняе Падняпроўе паміж сэрэдзінай VII — пачаткам VIII стст., ёсць гіпатэтычнымі. Усе яны, аднак, паказваюць на пагрозу са стэпу як на асноўны палітычны і ваенны выклік, што стаяў перад жыхарамі Верхняга Падняпроўя і сумежных земляў.

Хэлфард Макіндэр і Луі Альфан вызначаюць еўрапейскую цывілізацыю як вынік барацьбы супраць азіяцкіх уварванняў²⁵. Тое самае ў меншым маштабе стасуецца да нашых падзеяў. Адказам на выклік было пераўтварэнне раскіданых супольнасцяў Верхняга Падняпроўя і Верхняга Падзвіння ў адзіны крывіцкі племянны саюз.

Першай пасля ўварвання стэпавікоў задачай мясцовага насельніцтва было павышэнне абароназдольнасці. Задача гэтая пасля гібелі многіх прадстаўнікоў родавай арыстакратыі і яе агульнага заняпаду вырашалася праз колькасны рост і павышэнне ролі ў грамадстве дружынаў на чале з вайсковымі правадырамі. Інстытут дружыны вядомы ў многіх еўрапейскіх народаў. Дружына складалася з найбольш ваяўнічых людзей, якія абралі сваім рамяством вайну і рабунак і ядналіся пад уладай здольных і рашчучых правадыроў. Дружыны стаялі па-за родавым ладам і лічыліся пагрозай грамадскаму парадку, але ў час небяспекі іх ваенныя якасці прыходзіліся вельмі дарэчы дзеля абароны ад чужынцаў. Вылучэнне правадыроў і іх дружынаў было адзнакай пераходу ад родавага ладу да ранніх формаў дзяржаўнасці.

Павышэнне абароназдольнасці вымагала аб'яднання сілаў. Асобнае племя, аб'яднанае вакол гарадзішча, не магло процістаяць вялікім сілам стэпавікоў. Гэтую задачу магло выканаць толькі аб'яднанне плямёнаў. Аб'яднанне праводзілася найбольш магутнымі і здольнымі правадырамі праз сілу і праз пагадненні. У сваю чаргу аб'яднанні некалькіх плямёнаў маглі ўступаць паміж сабой у адносіны саюза ці падпарадкавання. Завяршэннем такога працэсу, відаць, было ўтварэнне канфедэратыўнага саюза ў Верхнім Падняпроўі і Верхнім Падзвінні, вядомага як крывіцкі.

Варта ўлічваць, што насельніцтва земляў, якія зведалі ўдар качэўнікаў, было рознакультурнае. Церазпалосна жылі супольнасці, якія гаварылі на розных гаворках і прыпісвалі сабе рознае паходжанне. Яны мелі розную сацыяльную структуру, кіраваліся рознымі звычаямі і жылі адасоблена адна ад адной. Ва ўмовах фармавання супольнасці вышэйшага ўзроўню яны пачыналі аб'ядноўвацца вакол новых адміністрацыйных цэнтраў і атрымлівалі прадстаўніцтва ў агульнасаюзных органах кіравання. Тэрытарыяльна-палітычная прыналежнасць мела для

²⁴ András Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. P. 325—330.

²⁵ Макіндэр, Хэлфард Дж. Географическая ось истории. С. 12; Альфан, Луи. Великие империи варваров. От великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века. Санкт-Петербург, 2006. С. 8.

іх большае значэнне за культурную тоеснасць. Рознакультурныя плямёны зліваліся ў адзін протадыржаўны арганізм накішталт лацінаў, сабінаў і этрускаў у старажытным Рыме ці дарыйскіх і ахейскіх філаў у архаічным Пелапанесе.

Найбольш лічымі ў новым саюзе былі балцкамоўныя тушамлінска-банцараўскія плямёны, тэрыторыя якіх распасціралася па ўсім Верхнім Падняпроўі і Верхнім Падзвінні. Але яны былі настолькі аслабленыя ўварваннем, што роля лідэраў дасталася венецкім плямёнам. Венеды захавалі ваенную моц і змаглі навізаць свой уплыў суседзям. Іх гаворка стала *lingua franca* ў новым саюзе. Групоўкі антаў і дулебаў далучыліся да канфедэрацыі, утварэнне якой адпавядала інтарэсам усіх складовых групавак.

Пагроза са стэпу вызначыла і геапалітычнае становішча і дынаміку тэрытарыяльнага развіцця саюза крывічоў. Палітычна саюз быў процілегласцю стэпавых дыржаваў і тэрытарыяльна распаўсюджваўся на землі, якія хацелі і маглі быць вольнымі ад стэпавай прысутнасці. Паколькі галоўным фактарам утварэння саюза быў ваенны, уваходжанне тэрыторыяў у яго склад вызначалася недасупнасцю іх для варожых уварванняў ці зручнасцю іх абароны. На паўднёвым кірунку нават аб'яднаныя крывічы не былі роўнымі ў баі лепш арганізаваным і ўзброеным качэўнікам. Таму яны мусілі разлічваць на лясісты ці балотны ландшафт, які стэпавая конніца пераадольвала з цяжкасцю і дзе была не такой мабільнай. У Падняпроўі крывічы ў VIII—IX стст. мусілі задаволіцца тэрыторыямі на поўнач ад сучасных Меціслава, Чавусаў і Новага Быхава, бо на поўдзень знаходзілася раўніна з элементамі лесастэпавага ландшафту, лёгкая для доступу варожых войскаў, якую А. Смоліч называе Раданню²⁶. На поўначы ўплыў крывічоў быў абмежаваны рассяленнем носьбітаў культуры сопак.

Кірункамі для каланізацыйнага руху крывічоў заставаліся паўночна-ўсходні, у фіна-вугорскія землі ў вярхах Волгі, і паўднёва-заходні, з басейна Заходняй Дзвіны ў цяперашнюю Цэнтральную Беларусь. Варта патлумачыць, чаму прасоўванне ў гэтым кірунку аказалася магчымым у адрозненне ад прасоўвання ў паўднёвым кірунку ў Падняпроўі. Фактарам адрознення была абароненасць Цэнтральнай Беларусі цяжкадасупнымі, лясістымі і балоцістымі басейнамі Прыпяці з поўдня і Бярэзіны з усходу. Прыпяцкае Палессе выключала ўварванне качэўнікаў і стрымлівала каланізацыйны рух на поўнач дрыгавічоў. Бярэзіна з яе маладасупнымі берагамі²⁷, якія пазней служылі перашкодай для вядзення баявых дзеянняў, надзейна адгароджвала Цэнтральную Беларусь ад лесастэпу з усходу. Падняпроўе ляжала адкрытым для стэпавых коней і было галоўным калідорам для ўварвання качэўнікаў. Зусім побач ляжаў балотны край, які даваў сховішча ад чужынцаў і спрыяў крывіцкай каланізацыі. Мяжа паміж Падняпроўем і Цэнтральнай Беларуссю не праходзіла па рэчышчы Бярэзіны. Мяжой быў цэлы бярэзінскі край, які з галоўнай ракой і яе прытокамі ў адпаведнасці з прынятай у

²⁶ Смоліч А. Геаграфія Беларусі. Мінск, 1993. С. 298—299.

²⁷ Тамсама. С. 62.

лясной зоне Еўропы практыкай водакарыстання складаў адзінае тэрытарыяльнае і гаспадарчае цэлае²⁸.

Важнай геапалітычнай рысай крывіцкага саюза было імкненне засвоіць вярхі буйных рэк: Дняпра, Заходняй Дзвіны і Волгі. Звязана гэта было з тым, што, як і раўніны, буйныя рэкі ў эпоху ранняга сярэднявечча былі важнымі шляхамі зносінаў, адкрытымі як для гандлю і вайны, і таму былі крыніцай патэнцыйнай небяспекі. Застаючыся пры вузкіх і несуднаходных вярхах рэк, крывічы засцерагалі сябе ад яшчэ адной пагрозы. У найлепшым становішчы апынуліся крывічы Полаччыны. Аддаленыя ад небяспечнай Радані, яны абжылі вузкую частку басейна парожыстай Дзвіны з кароткімі прытокамі, што цякуць сярод балотаў і азёраў²⁹, і мелі найбольш магчымасцяў для бесперашкоднага развіцця.

Геапалітычнае становішча крывічоў прадвызначыла ўзор іх дачыненняў з навакольным светам. Асноўнай задачай было захаванне сваёй самастойнасці ад стэпавікоў, а галоўным рэсурсам з-за ваеннай слабасці была маладаступная тэрыторыя. Таму лагічнай лініяй паводзінаў адносна мацнейшых быў глухі ізаляцыянізм і імкненне адседзецца ад знешніх пагроз за лясамі і балотамі. Выключэннем была каланізацыя, накіраваная ў малазаселеныя землі, дзе малаверагодна было сустрэць супраціўленне. Паказальнай ёсць легенда аб гары Княжа Магіла ля возера Непчарда ў сучасным Расонскім раёне, прысвечаная падзеям эпічных племянных часоў. Легенда апісвае горад і «тамтэйшы люд», які жыве «у лясістых аколіцах, доўга не ведаў нападаў іншых народаў, што блукалі па тых краях дзеля грабязу». Праз пэўны час горад перажыве напад князя-велікана, які «разбіў слабую абарону» і разрабаваў горад і застаўся ім кіраваць. Тамтэйшыя жыхары не далі рады такой бядзе, і толькі дасланая Богам пошасць выбавіла іх ад князя і ягонай дружыны³⁰. Імкненне пераседзець навалу і пакінуць вынішчэнне чужынцаў на ласку знешніх сілаў засталася ўласцівым крывічам і іх нашчадкам і ў пазнейшыя стагоддзі.

Цяпер можна паспрабаваць з большай імавернасцю правесці лінію падзеяў гісторыі крывіцкага саюза ў VIII—IX стст. Пачатак VIII ст., мусіць, мінуўся для крывіцкіх правадыроў і іх дружынаў у намаганнях пабудаваць племянны саюз і ўмацаваць яго. Рэшта стагоддзя прайшла ў напружанні пад пагрозай, навіслай з боку Хазарскага каганата. Тым больш, пасля паражэння, панесенага ад арабаў у 737 г., хазарам давялося перанесці цэнтр сваёй дзяржавы з Каўказа ў басейн Дона і кампенсавалі страту ўплыва на поўдні коштам падпарадкавання плямёнаў лясной зоны Усходняй Еўропы. Трапілі пад ярмо хазараў і паўднёвыя суседзі крывічоў радзімічы.

Пачатак IX ст. адзначыўся некалькімі падзеямі. Па-першае, кіроўныя слаі Хазарскага каганата прынялі юдаізм. Гэтае рашэнне выклікала пратэст з боку часткі хазараў і прывяло да грамадзянскай вайны і аслаблення каганата. Радзі-

²⁸ Хаусхофер К. Границы в их политическом значении // Классика геополитики, XX век. С. 394—395.

²⁹ Западная Двина — Даугава. Река и время. Мінск, 2006. С. 9, 154.

³⁰ Легенды і паданні. Мінск, 2005. С. 346.

мічы засталіся пад уладай хазараў, але пагроза для крывічоў зменшылася. Зменшылася і патрэба ў захаванні іх слаба звязанай унутрана канфедэрацыі плямёнаў.

Па-другое, Візантыя дабілася поспехаў у змаганні са славянамі на Балканах і адваяванні страчаных тэрыторыяў. У 805 г. візантыйцы з вялікімі стратамі адбілі славянскі напад на Патры ў Пелапанесе. Вынікам кампаніяў было высяленне многіх славянаў з Балканаў і іх рух на Поўнач. Некаторыя перасяленцы дасягнулі Верхняга Падняпроўя. Прыток новага насельніцтва змяніў тэрытарыяльную і сацыяльную структуру крывіцкага саюза і ўплыў розных групавак на кіраванне ім. Саюз, магчыма, распаўся на дзве часткі: Смаленскае Падняпроўе з Віцебскім Падзвіннем, дзе ўплыў прышлых славянаў быў мацнейшы, і Полацкае Падзвінне, дзе ўладу захавалі прадстаўнікі мясцовых групавак. Ізаляцыя крывічоў была парушаная.

Апошнім ударам па ізаляцыі стала з'яўленне на мяжы першай-другой чвэрцяў IX ст. у басейнах Дняпра і Дзвіны нарманаў, якія адкрывалі для сябе водныя шляхі Усходняй Еўропы з мэтай гандлю з краінамі Усходу і Візантыяй. Вярхі Дняпра, Дзвіны і Волгі перасталі быць зацішным месцам і пераўтварыліся ў перасячэнне водных шляхоў, дзе праз волакі перацягвалі свае караблі гандляры і піраты.

Дасведчаныя ваяры і здольныя арганізатары, нарманскія правадыры далучыліся да працэсаў дзяржаўнага ўтварэння, якія адбываліся ў супольнасцях крывічоў, наўгародскіх славянаў і чуждзі. Нарманы паскорылі гэты працэс і атрымалі яго галоўны прыз. Часам як запрошаныя найміты, але ўсё больш як самастойная сіла, яны бралі ўдзел у змаганні паміж мясцовымі групоўкамі за ўладу і завяршылі гэтую барацьбу ўзяццем улады ў свае рукі. Імкненне нарманаў авалодаць гандлёвымі шляхамі на поўдзень рабіла іх натуральнымі ворагамі хазараў, што было яшчэ адным фактарам, які схіляў крывічоў да прыняцця ўлады нарманскіх правадыроў. Згодна з «Аповесцю мінулых гадоў» пасля 862 г. князь Рурык, які асталяваўся ў Ладазе і Ноўгарадзе, даслаў свайго папличніка кіраваць Полацкам ад ягонага імя. У 882 г. пераемнік Рурыка Алег заняў Смаленск і далучыў яго да дзяржаўнага ўтварэння, якое ў далейшым атрымала назву «Русь». На гэтым самастойная гісторыя крывіцкага саюза завяршылася. Разам з тым імкненне захаваць сябе ад уплыва стэпу і не дапусціць прысутнасці качэўнікаў на сваёй тэрыторыі засталася галоўным чыннікам палітычнай гісторыі нашчадкаў крывічоў у складзе дзяржаваў, дзе яны апынуліся.

Вяртаючыся да пытання этнічнасці, разгледзім, якім чынам суседства з качэўнікамі паўплывала на ўтварэнне першасных этнавызначальных рыс крывічоў. Культурныя імпульсы, якія народы лясной зоны Еўропы атрымалі ў выніку палітычных падзеяў Вялікага перасялення народаў і Цёмных стагоддзяў можна ўмоўна падзяліць на некалькі тыпаў. Першы, «северскі», ад назвы племяннога саюза севяранаў, характарызуецца добраахвотным прыняццем рысаў стэпавай культуры і стэпавага ладу жыцця, а таксама ўсведамленнем сябе часткай стэпу ў выніку мірнага ўваходжання ў стэпавую дзяржаву. Другі, «палянскі», ад назвы племян-

нога саюза палянаў, характарызуецца героікай узброенага супрацьстаяння лесу і стэпу, у выніку якога два бакі, качэўнікі і людзі лесу, утвараюць біпалярную сістэму і абменьваюцца культурнымі запазычаннямі праз вайну як форму культурнага кантакту. Трэці, які можна назваць «крывіцкім», характарызуецца імкненнем лесу адгарадзіцца ад стэпу і звесці кантакт з ім да мінімуму. Культурны імпульс тут палягае ва ўсведамленні існавання чужога варожага свету побач са сваім родным і адчуванні сваёй адрознасці ад яго.

Культурны імпульс стэпу на крывіцкі этнас у перыяд фармавання закрануў найперш яго семіятычную сістэму. Структура семіятычнай сістэмы ў раннесярэднявечных народаў, як паказалі на прыкладзе славянаў В. Іванаў і У. Тапароў, складаецца з дзвюхчасткавых проціпастаўленняў, у якіх адзін элемент нясе станоўчы зарад у дачыненні да чалавека і супольнасці, а другі — зарад адмоўны. Сістэма проціпастаўленняў утварае першасную мадэль свету. Больш складаныя семіятычныя сістэмы вырастаюць з першаснай сістэмы проціпастаўленняў³¹.

Такім проціпастаўленнем было «лес — стэп», дзе за прасторавымі дэнацыямі стаялі складаныя сэнсавыя канатацыі. Лес, адвеку знаёмы продкам крывічоў, меў вертыкальную арыентацыю і семантычна маркіраваў «верх»³². Разам з гарадзішчам, селішчам, падворкам, раллэй, могілкамі, ён быў неад’емным элементам структураванага, засвоенага і звыклага «свайго» свету. Лес даваў сваім жыхарам сховішча, дзе тыя маглі заставацца ў бяспецы. Стэп, наадварот, меў гарызантальную арыентацыю і маркіраваў «ніз», набываючы інфернальнае адценне³³. Стэп быў для жыхара лесу «чужым» светам, не структураваным на асобныя часткі, дастасаваны да аселага жыцця. Стэпавае жыццё характарызаваўся правам *праходзіць* праз прастору, а не заставацца ў ёй. Пара «лес — стэп» канкрэтызаваў больш агульныя проціпастаўленні «станоўчы — адмоўны», «свой — чужы», «верх — ніз» і надавала ім новы сэнс.

У кантэксце нікадзімаўскіх падзеяў проціпастаўленне лесу і стэпу надало новае значэнне парам «парадак — хаос» і «бяспека — небяспека», дастасаваўшы іх да канкрэтных дзейных сілаў: свайго крывіцкага саюза і чужых стэпавых супольнасцяў. Складзеная такім чынам семіятычная сістэма была праграмай дзеяння для чалавека і грамадства і таму зваротным чынам паўплывала на палітычнае развіццё крывіцкага саюза, замацаваўшы імкненне крывічоў цалкам аддзяліць сябе ад стэпу.

Выдзяленне крывічамі сябе сярод іншых этнічных адзінак, найперш стэпавікоў і падуладных ім лясных народаў, знайшло выражэнне ў агульнай саманазве. Паводле Г. Хабургаева, корань саманазвы крывічоў «Kriev-» мае балцкае паходжанне, але выкарыстанне яго з патранімічным суфіксам «-іч» сведчыць аб асіміляцыі славянскамоўнымі мігрантамі мясцовых этнічных групаў і запазычанні ў

³¹ Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянские моделирующие семиотические языковые системы (Древний период). Москва, 1965. С. 63—64, 192.

³² Беларуская міфалогія. Мінск, 2004. С. 283—285.

³³ Тамсама. С. 494—495.

іх саманазвы на раннім этапе развіцця пры панаванні родавых адносін³⁴. Гэта не супярэчыць гіпотэзе аб раннім з'яўленні венедаў у балцкіх землях і пераняцці імі мясцовых культурных традыцыяў. Запазычанне назвы магло адбыцца яшчэ на мяжы IV—V стст. у носьбітаў культуры штрыхаванай керамікі падчас праходу венедаў праз тэрыторыю сучаснай Віленшчыны, дзе маюцца тапонімы з такім коранем, ці ў VII ст. у тушамлінска-банцараўскага насельніцтва падчас міграцыі носьбітаў культуры доўгіх курганоў з Пскоўшчыны ў Падзвінне і Падняпроўе. У ходзе ўтварэння крывіцкага саюза назва была перанесеная на ўсё яго насельніцтва шляхам дадання патранімічнага суфіксу, што падкрэслівала міф аб паходжанні крывічоў ад адзінага продка і замацоўвала новую супольнасць. Корань назвы, відаць, меў сакральны характар і ўзыходзіў да згаданага Дусбургам «Крыве», тытула святароў культаў, якія спавядаліся сярод усіх балцкамоўных плямёнаў. Семіятычна знітаваная ў сакральным кантэксце з паняткам «верха» назва была пераасэнсаваная як этнонім і палітонім і стала атаесамляцца з насельніцтвам земляў па вярхах Дняпра, Заходняй Дзвіны і Волгі, і супольнасцю, вольнай ад ўлады стэпавікоў. Цяжка сказаць, ці існаваў харонім для краіны крывічоў. Калі такі быў, ён верагодна меў простую бясуфіксную форму на кшталт «Крэва»³⁵.

Падвядзем вынікі. Крывічы былі племянным саюзам, раннесярэднявечным протадыржаўным утварэннем, якое склалася ў Падзвінні і Верхнім Падняпроўі ў пачатку VIII ст. з некалькіх супольнасцяў, што стаялі на апошняй ступені родавага ладу: носьбітаў культуры доўгіх курганоў, якія мігравалі ў Падзвінне і Верхняе Падняпроўе з басейна ракі Вялікай на сучаснай Пскоўшчыне; аўтахтонных носьбітаў тушамлінска-банцараўскай культуры; дулебаў, антаў і іншых славянскамоўных групавак, якія мігравалі на поўнач у выніку ціска качэўнікаў і няўдалых войнаў з Візантыяй. Крывіцкі саюз утварыўся як адказ на ўварванне качэўнікаў у Верхняе Падняпроўе паміж сярэдзінай VII — пачаткам VIII стст. Сэнсам яго існавання было ўтрыманне незалежнасці плямёнаў лясной зоны ад стэпавых агрэсараў, у прыватнасці Хазарскага каганата. Знешнепалітычнай лініяй саюза было свядомае імкненне да ізаляцыі з апорай на прыродную цяжкадаступнасць яго тэрыторыі. У выніку аслаблення каганата ў пачатку IX ст. плямёны крывіцкага саюза страцілі неабходнасць у агульнай палітычнай структуры, што прывяло да распаду саюза на асобныя часткі і іх уваходжання ў другой палове IX ст. у склад раннесярэднявечнай дыржавы, вядомай як «Русь». Палітычныя працэсы прывялі да ўзнікнення ў крывічоў першасных этнавызначальных рысаў: семіятычнай сістэмы, заснаванай на проціпастаўленні «лесу» і «стэпу» як «свайго» і «чужога», «парадку» і «хаосу»; выдзяленні сябе сярод іншых народаў, зразуметага як адрознасць сябе ад стэпавікоў і іх падданых; і саманазвы «крывічы», якая мела палітычнае і этнічнае значэнне.

³⁴ Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. Москва, 1979. С. 108—115, 195—200.

³⁵ Латышонак А. Крэва — Верх — Белая Русь // ARCHE. № 11 (62). 2007. С. 434.

На гэтым канспект крывіцкай гісторыі можна было б завяршыць, адзначыўшы яе звычайнасць і брак яркіх палітычных і культурных дасягненняў. Аднак унікальнасць і значнасць крывіцкай эпохі палягае ў тым, што яна была часам закладання падставаў, на якіх ішло палітычнае жыццё дзяржаваў на тэрыторыі былога крывіцкага саюзу, і на якіх будавалася культура нашчадкаў крывічоў. Таму дадамо яшчэ некалькі неабавязковых для канспекта сказаў.

З палітычнага гледзішча крывіцкі саюз перадаў імкненне захаваць самастойнасць ад уплыву стэпавікоў Полацкаму княству, якое ўзнікла на захадзе крывіцкага арэала ў X ст. Падобнае ж імкненне было ўласціва Вялікаму Княству Літоўскаму, якое ў значнай ступені пераняло традыцыі полацкай дзяржаўнасці. Гэта прывяло да іх сутыкненняў са стэпавымі дзяржавамі і дзяржаўнымі арганізмамі, што ў выніку доўгага мірнага ці ваеннага ўзаемадзеяння са стэпам перанялі стэпавыя традыцыі. Апошняе важна, бо Кіеўская дзяржава, а затым Вялікае Княства Маскоўскае, дабіўшыся поспеху ў барацьбе са стэпавікамі, самі прэтэндавалі на суверэнітэт над стэпам і палітычна паводзілі сябе як спадкаемцы стэпавых валадароў. Працістаянне было натуральным, але слабасцю Полацкага княства і Вялікага Княства Літоўскага быў успадкаваны ад крывічоў ізаляцыянізм, які замест актыўнай абароны дыктаваў пасіўны абарончы падыход і быў прычынай палітычных і ваенных няўдачаў.

Культурная спадчына крывіцкай эпохі аказалася яшчэ больш трывалай. Культурны кантакт паміж крывічамі і стэпавікамі звёўся да ўсведамлення крывічамі чужасці стэпу і не прывёў да ўзаемных культурных запазычанняў. Наадварот, нараджэнне ў выніку кантакта семіятычнай мадэлі свету з паралелямі «лес — свой — парадак» і «стэп — чужы — хаос» надзейна блакавала запазычанні. Вынікам стала нараджэнне ядра крывіцкай культуры з традыцыяў мясцовых супольнасцяў венедаў, тушамлінцаў і прышлых дунайскіх славянаў і антаў. Падабенства культураў і ладу жыцця гэтых супольнасцяў прывяло да аднароднасці ядра, яго кансерватыўнасці і большай прыдатнасці да захавання традыцыяў, чым да самастойнага творчага развіцця.

Не будучы здольнай да прадуквання новых узораў, крывіцкая культура і яе спадкаемцы не выявілі прыхільнасці і да арганічнага прыняцця дасягненняў іншых культураў, нават не настолькі адрозных і чужых, як стэпавая. Любыя культурныя ўзоры альбо ўбудоўваліся ў першасную семіятычную сістэму і пераасэнсоўваліся ў адпаведнасці з яе сімволікай, альбо заставаліся нетрывалым знешнім уплывам. У кожным разе яны пакідалі нязменным само маналітнае культурнае ядро.

Нарэшце, падставовым элементам крывіцкай культуры быў яе прагматызм, які таксама быў народжаны процістаяннем стэпу і выявіўся праз усёабдымнасць і значнасць першаснай семіятычнай сістэмы. Неабходнасць у падтрыманні бяспекі і захаванні жыцця і маёмасці патрабавала практычнага інструмента пазнання знешняга свету і ўзаемадзеяння з ім. Гэта і было здзейснена праз стварэнне прагматычнай мадэлі свету. Прагматызм заняў нішу знішчанай уварваннем стэпавікоў арыстакратычнай культуры і запанаваў, на доўгі час здушыўшы больш выкшталцёныя культурныя формы.

❖ ГІСТОРЫЯ

Этнограф Язэпа Гладкага (1890—1972), больш вядомага пад псеўданімам Адам Варлыга, асабліва прадстаўляць ня трэба, як і ягоныя шматлікія працы, надрукаваныя на эміграцыі: «Практычныя назіраньні над нашай жывой мовай» (1966), «Народныя казкі» (1967) у трох частках, «Чатыры ўрачыстасьці» (1970), «Забабоны» (1970), шэраг падручнікаў, найбольш значныя зь іх — «Краёвы слоўнік Лагойшчыны» (1970) ды «Прыказкі Лагойшчыны» (1966).

Сто адзінаццаць старонак «Прыказак...», выдадзеных 500-асобніковым накладам, не зьмясьцілі ўсяго ведамага зьбіральніку, і ён у 1972 г. у той самай друкарні «Заранка» выдаў «Дадатак да зборніка «Прыказкі Лагойшчыны», што таксама лёга знайсці ў бібліятэчных і прыватных зборах у Беларусі.

От што наўрад ці ведама, дык гэта пра трэці, машынапісны дадатак, таксама датаваны 1972 г., — «Прыказкі, што ня трапілі ў зборнік прыказак Лагойшчыны».

Рэч у тым, што Язэп Гладкі, чалавек па характару сарамлівы, не наважыўся ў друкаваныя — «сапраўдныя» — выданьні ўлучыць і брыдкаслоўі, але як навуковец і абмінуць іх цалкам ня мог. Ён адбіў на машынцы дзясятка асобнікаў і раздаў іх, часта пад сакрэтам, просячы нікому не паказваць, сваім блізкім сябрам, у тым ліку і Вітаўту Тумашу, тагачаснаму дырэктару Беларускага інстытуту навукі й мастацтва, з збораў якога тут яны й перадрукоўваюцца.

Лявон Юрэвіч

АДАМ ВАРЛЫГА

Нецэнзурныя прымаўкі Лагойшчыны

А

Ад барады тры пядзі да вады. Кажуць таму, хто без патрэбы зайшоў у чужую хату й кажа, што хацеў вады (яму напамінаюць пра ягоную натуральную ваду).

Ад ніва сцаць крыва. Патрэбна часта з хаты выбягаць.

А што? Пацалаваў сабаку ў сраку? Кажуць таму, хто рабіў вялікія захады, каб зрабіць вялікія непрыемнасці свайму ворагу, але ня змог.

Б

Багатаму й чорт у кашу сера. Калі багатаму шанцуе.

Бывала і варона гаўно клявала, а цяпер ня хоча. Кажуць хвальку, калі ён апавядае, што «бывала» яго ўсе любілі і шанавалі.

Будзе срака дразда пець. Папераджаюць таго, каго будуць біць розгамі, бо, калі б'юць розгамі, дык чуецца гук: «джрр... джрр... джрр...».

Бацька зваліўся з гары. — Чорт яго бяры: рукі ня ў срацы, было дзяржацца. Калі дзеці зь непашанай ставяцца да бацькі.

Бацька ражном тварыць, ражном і мілуе. Калі бацька ня рупіцца аб дзецях: не спраўляе дочкам убораў.

Бурчыць, як кіла. Калі нехта ад незадавальнення бурчыць сабе пад нос.

В

Воўна далезжа гоўна. Калі воўна доўга паляжыць няпрадзеная, дык яе моль зьесьць.

Г

Галовачка, як макавачка, а розуму, як насрана. Хоць харошая галава, але дурная.

Гэта толькі Богу ведаць ды карове. Калі нехта мае бяду, цяжкія перажываньні, але пра іх сорама іншым пахваліцца. Паходзе ад казкі-выпадку.

Дзяўчына зімою ішла з ігрышча. Яе праводзіў дзяцюк. Каб затуліцца ад мяцеліцы ды тое-сёе пагаварыць, яны зайшлі ў хлёў, дзе карова стаяла, ды там селі на саломе. Там зь ёй здарылася прыгода. Яна плача. А чаго? Гэта ведаць Богу ды карове.

Д

Да нашага берагу нічога добрага не прыплыве: то трэска, то гаўно. Калі далучыцца ў сям'ю ці ў суседства агідная асоба.

Датуль маці міла, пакуль сраку мыла. Калі дзеці не шануюць мацеры.

Добра рабіў, але гаўном завяршыў. Работа добра зробленая, але дрэнна закончаная.

Дрэнь пчолы, гаўно мёд. Гаўно дзядзька пчалавод. Лаецца той, каго пакусалі дзядзькавы пчолы.

Е

Езус Назаранскі; што гэта за народ паганскі: карчма гарыць — у вагонь лезуць, царква гарыць — сракі грэюць. Пра п'яніц.

Ён на цябе й серучы ня гляне. Упікаюць дзеўцы, што хваліцца, што пэўны дзяцюк яе любе.

АДАМ ВАРЛЫГА

Ён ужо пачынае табе на галаву сраць. Калі нехта нахабна здэзекуецца.

Ён цябе навуча, як сраць у ванучу. Аб тым, хто навучае падлеткаў брыдотных словаў.

Ж

Жук, жук! Дзе твой дом? Пад гаўном! Ехаў пан, растаптаў, бег сабачка, пахлябтаў. Жартуюць зь дзяцей, якія ловяць чорных гнявых жукоў.

Жывот баліць. Трэба ў сраку вады наліць. Паставіць ліватыну.

З

З благім чалавекам і сраць побач не садзіся, бо ён прычэпіцца, што тваё гаўно горай сьмярдзіць. Аб благіх курузьлівых людзях.

Засірапіта. Лаюць блазна, малакасоса, які мяшаецца ў справы сталых.

І

Ізноў на тэй самай срацы сеў. Калі нехта ўзьняў крутню, авантуру, але нічога ня выйшла, дык заспакоіўся.

І ў добрым родзе, а ўдасца курва й злодзій. Аб выпадках у радні.

К

Круціцца, як гаўно ў проламца. Калі нехта круціцца на павідоку, ды іншым замінае.

Круціцца, як сабака срэць. Калі нехта на пустую справу робіць вялікія захады.

Калі Бог дасьць мужыку сыць, дык ён дагары лежучы сьціць. Прастак пры вялікай выгадзе даходзіць да вялікага гультайства й разбэшчанасьці.

Калі жонкі стыдацца, дык дзяцей ня будзе. Жартуюць з таго, хто далікатны і папускаецца сабе на ўбытак — стыдаецца доўг спаганяць.

Л

Леташнія жарты. Прыказвае вінны пры нараджэньні непатрэбнага дзіцяці.

Ляжце зь ім на мітусь ды пацалуйце адно аднаго ў сраку. Гэтак лаецца той, чые ворагі між сабой дружна жывуць.

М

Маўчыць, як усраўшыся. Кажуць аб тым, каму ад сораму няма чаго казаць.

Мы з табой, як рыбка з вадой: я на дно, а ты ў гаўно. Гаворыцца пра ахлысьціка абсьмяяку, які праяўляў сваю дружбу, каб абсьмяяць, зьняважыць сваю ахвяру.

Н

Насьсяру багачу: я ўжо свой сноп калачу. Кажы жняя, калі нажне першы сноп.

Насьсяру! Лаянка з апошніх слоў.

Кроўю! Адказ на папярэдняю лаянку.

а) *Каб зь цябе духі выгнала!*

б) *Каб ты тры дні сраў і зямою драў!*

в) *Сяры, лоб маж, будзеш чорт наш!*

г) *Сяры з сабой бяры!*

Нечым ваўку сраць, дык лыкам. Кажуць таму, хто карузіцца й шукае прычыны да звадкі.

Нічога не сказаў: ні дзякуй, ні насьсяру. Пра таго, хто не падзякаваў за ласку.

Ногі па сраку адтаптаў. Калі нехта доўга хадзіў нечага шукаючы ці пытаючы.

АДАМ ВАРЛЫГА

П

Пан гаўном напхан. Пра хамаватага пана.

Пацалуй сабаку ў сраку! Лаянка з апошніх слоў.

Р

Разануў, як сярпом на яйцах. Калі нехта выкінуў (сказаў) калючую рэпліку.

Расхініся, гразь, — гаўно плыве. Аб ганарыстым чалавеку, які просты народ заве гразьцю.

С

Сваё гаўно нікому не сьмярдзіць. Нікога ня турбуюць свае агідныя паводзіны.

Служы пану верне, дык ён табе пердне. За тваю шчырую працу гаспадар цябе сакпіць.

Соль табе ў вочы, галавешка ў зубы, а дзяркач у сраку. Трэба шопатам сказаць, або хоць падумаць, калі ўрочная асоба разглядае тваю маёмасьць ці сям'ю.

Сядзь, няхай не вісяць. Брахлівыя жанчыны запрашаюць мужчыну сесьці.

Т

Ты хочаш аднэй сракай сем кірмашоў адбыць. Пра няўрымсьлівую асобу, што хоча адначасова ў некалькіх мясцох пабываць.

Ты хочаш і з гаўна плеўку садраць. Пра скупого чалавека.

Ударожыўся, як сраць пад пень. Пра таго, хто часта ў вадно месца ходзіць наўздабыткі ці ў пазыкі.

Ткні язык у сраку й памяшай кашу. Агідная лаянка на таго, хто сказаў агіднае ці абразьлівае слова.

Хто гэта набзьдзеў? — Нявестка! — Дык яе ж дома няма. — Дык гэта яе андарак, што вунь на шастку вісіць. На нялюбага чалавека ўсе віны складаюць.

Ч

Чые бычкі не балі, абы мае цяляткі былі. Жартуюць з таго мужа, чыя жонка распусная.

Ш

Шануй яго, як гаўно на трэсцы. Пра асобу, якой дагаджаюць не за дабро, але каб прыкрасьці не рабіў.

Што ты мне на душу серыш? Калі нехта ўвачавідкі зьдзекуецца.

Я

Я з табой і адным полі сраць разам ня сяду. Адказаць ашуканцу, які набіваецца на далейшую дружбу.

Як добра серуць, тады й Моўшу веруць, а як дрышчуць, тады Гіршу ішчуць. Прыказвае той, каго пры выкананьні службовых абавязкаў пасылаюць у бруднае ці небясьпечнае месца. Вышла з казкі-выпадку:

Даўно, за прыгонам, у ваднэм дварэ былі два фэлчары — Моўша і Гірша. Там здарылася эпідэмія — дызэнтэрыя ці халера. Абшарнік загадаў эпідэмічных хворых лячыць Гіршу, а ўсіх астатніх Моўшу. Калі абшарніку наведамлялі пра хворага, дык ён пытаўся: «А як хворы сера?» Калі пасланец казаў, што хворы добра сера, дык абшарнік казаў накіроўваць яго да Моўшы. А калі пасланец скажа, што хворы дрышча, дык абшарнік загадваў: «Паішчы Гіршу». (Відаць, Гірша ад гэтых пацыентаў ухіляўся й хаваўся, бо й скардзіўся: «Як добра серуць, тады й Моўшу вераць, а як дрышчуць, тады Гіршу ішчуць».)

Як ні ўхітрайся, але калі сядзеш сраць у крапіве, дык сраку апячэш. Калі гешэфт завядзеш з жулікамі, дык ашукуюць.

Як сам сябе за сраку ні кусіў. Калі нехта сам на сябе наракае.

АДАМ ВАРЛЫГА

Як чорт у ваду перднуў. (Забурбаліла й сыціхла). Калі нехта перад грамадой сказаў недарэчнае ці брыдотнае слова.

Яму сцы ў вочы, а ён кажа — дождж ідзе. Аб прастаку, які не разумее абразьлівых словаў ці чынаў.

Я ня буду сраных пакрываць. Кажа, хто ня хоча ставіцца ў абарону злачынцаў ці амаральных людзей.

Я не хачу пад старую сраку ды маладыя ногі падстаўляць. Адказвае стары мужчына, калі яму прапануюць жаніцца з маладой.

Я табе скажу казку: «Пан звязаў гаўна вязку, абнёс каля калёс ды туц табе ў нос». Жартуе баечнік, калі надакучылі, просячы казак.

Якое гэта дрэва? — Асіна. — Пацалуй у сраку Максіма. Загадка і адгадка.

Якое гэта дрэва? — Бярэзіна. — Твая маці ваўкрэзіна. Загадка і адгадка.

* * *

АНЭКДОТЫ

Бацька і два сыны ішлі касіць. Бацька перакінуў праз рэчку касу й сам пераскочыў. А маладзейшы сын кажа:

— Бацька лёгак, як сабака.

— Дурак ты. На бацьку ня можна так казаць. Чорт яго бяры пераскочыў, чорт яго бяры не пераскочыў, — сказаў старэйшы сын. Яны абодва завярнуліся ды пайшлі дамоў.

Была багатая паненка з добрым пасагам, але пра яе гаварылі, што быццам яна глухая. Усё ж адзін дзяцюк адважыўся да яе паехаць у сваты. Ён з сватам прыехалі да паненкі на дзядзінец ды сталі выпрагаць каня. Паненка агледзела іх, узяла ключ, ды каля іх ідзе ў сьвіран. Сват прывітаўся:

— Добры дзень, паненка!

— У клец па масла іду! — адказала паненка.

Сват сыціміў, што яна глухая, ды й кажа:

— Насс...ку, паненка!

— Маме ў кашу, — адказала паненка.

Сваты запрэгли каня ды паехалі дамоў.

Глухі прыйшоў у царкву і стаіць. Прыйшоў другі чалавек і стаў каля яго. Па-
пярэдні чалавек плясь яму па пысках. Пакрыўджаны чалавек стаў скардзіцца:

— За што ты б’есься?

— А што ты на нашага Бога сьвішчаш?

— Я не сьвішчу: гэта я рылаты.

— Чорт цябе забяры, што ты багаты, але не сьвішчы на нашага Бога, — ды
яшчэ са два разы ўдарыў.

КАМОРНІК, ДОКТАР І СЕЛЯНІН

Ехалі дарогай каморнік і доктар, а ля дарогі араў селянін. Доктар кажа:

— Трэба закпіць зь селяніна.

— А ён гатоў адакпіцца, — кажа каморнік.

Калі яны параўняліся зь селянінам, дык каморнік і кажа:

— Нашто ты, чалавеча, на дарогу заараўся?

Чалавек спыніў валы, адварнуўся назад, прылажыў пугаўё да вока, накіраваў
яго ўдоўж баразны дый кажа:

— Паглядзі, панок, якая просььенькая баразэнка.

— А каб у цябе, чалавеча, было трэцяе вока на срацы, дык ты ня мусіў бы
спыняць валоў ды аглядацца назад, зразу бачыў бы, што простая баразна, —
сказаў доктар.

— А каб у цябе, доктар, было трэцяе вока на пальцы, дык ты не пытаўся б у
хворага, што яму баліць, а ўлажыў бы яму палец у сраку й бачыў бы, што яму
баліць, — адказаў селянін.

— А я й кажу, што селянін зможа адакпіцца, — сказаў каморнік.

* * *

У кніжыцы «Чатыры ўрачыстасьці» на 42 бачыне адзначана, што на Купаль-
ле сталыя мужчыны і жанчыны ладзілі на полі купальскі пачастунак-гульні. Пры
тым было зазначана выказваньне прафэсара Піотуховіча, што на купальскую
ноч было ў звычай гаспадароў і гаспадынь выходзіць сцаць на полі ці хоць на
гарод на сырую зямлю, бо гэта быццам спрыяла пладароднасьці зямлі і дабрабы-
ту гаспадаркі. Тут ніжэй падаецца купальская прыпеўка, якая як бы спраўджае
выказанае.

АДАМ ВАРЛЫГА

КУПАЛЬСКАЯ ПРЫПЕЎКА

*Гаспадынька я...ся,
Каб скацінка вялася.*

*Яе дзеткі я..ся,
Каб авечкі вяліся.*

*Гаспадар таму рад
Усё дае у скурат.*

АНДРЭЙ РАСІНСКІ

Гераічнае паганства аўтарытарнай этыкі

Беларускую дыктатуру почасту называюць непрадказальнай, а кіраўніка краіны — эксцэнтрычным¹. Гэтая ацэнка, характэрная збольшага для заходніх назіральнікаў, падкрэсьлівае этычную й лягічную несумяшчальнасьць дзвюх сыстэмаў. З гледзішча Захаду краіна на ўсход ад Польшчы — чорная дзірка на мапе Эўропы зь незразумелымі паводзінамі.

Але беларускі рэжым мае і сваю лёгіку, і сваю этыку.

Гэта этыка аўтарытарызму.

Аўтарытарнае псыхалёгіі прысьвечаныя клясычныя працы Фрома, Адорна, Маркузэ, Райха², насычаныя псыхааналізам і лявацкімі інтэнцыямі. Але, нягледзячы на каштоўныя вынікі, гэтыя творы болей прыдатныя для сацыяльнае крытыкі й пратэстнае мітатворчасці, чым да дакладных прагнозаў (кнігаў Адорна і Фрома гэта тычыцца ў меншай ступені).

На пачатку 1980-х гадоў расейска-амэрыканскі псыхоляг і матэматык Ўладзімер Лефэўр у працах «Формула чалавека» і «Альгебра сумленьня» прапанаваў іншы погляд на аўтарытарную этыку³.

У мадэлі Лефэўра чалавек інтуітыўна схільны да рэфлексіі, а сумленьне, што адрозьнівае дабро ад зла — «аўтаматычны працэсар, укаранёны ў чалавечай істоце»⁴. Ёсьць уплыў сьвету, які падштурхоўвае чалавека да добра ці зла; ёсьць вобраз сьвету (дый сябе) — і ёсьць намер зрабіць свой выбар. Сам чалавек, ягоны ўнутраны сьвет, стасункі паміж людзьмі, пачуцьці віны і пакуты апісваюцца падкрэсьлена спрошчана — з дапамогай апарату Булевай альгебры⁵. Але такая мадэль «папяровых чалавечкаў» з рэфлексіяй прывяла да нечаканых высноваў.

Андрэй Расінскі — кінакрытык, эсэіст. Дэбютаваў сёлета ў «ARCHE» аглядам «Памяць ахвяраў і памяць катаў» (7—8/2008). Аўтарская назва тэксту — «Этыка аўтарытарнага покрышу».

У альгебры сумленья 0 — «зло», 1 — «добра», акт рэфлексіі — лягічная імплікацыя $\mathbf{b} \rightarrow \mathbf{a}$, знакі «+» і «•» — стасункі паміж людзьмі. Але знакі «+» і «•» — можна тлумачыць па-рознаму. У адным выпадку «+» ёсьць канфрантацыя, а «•» — кампраміс, у другім — наадварот. Такім чынам, зьяўляюцца дзьве несумяшчальныя этычныя сыстэмы, са сваімі сьвятымі, героямі, абываталямі і крывадушнікамі (пры гэтым адна з сыстэмаў мае моцныя аўтарытарныя інтэнцыі).

Лефевр адкрыў этычныя сыстэмы на паперы — і пацьвердзіў экспэрымэнтальна, тэстуючы ўцекачоў з СССР і амэрыканцаў (як і кананічных літаратурных герояў).

Без засяроджваньня на матэматыцы дамо сыціслае апісаньне гэтых сыстэмаў; ацэнім беларускую сытуацыю — і паспрабуем зрабіць прагноз.

1. ПЕРШАЯ І ДРУГАЯ ЭТЫЧНЫЯ СЫСТЭМЫ ПАВОДЛЕ ЛЕФЕВРА

Аксіёмы, рысы і прыклады для першай і другой этычных сыстэмаў, як іх называе Лефевр, зьведзеныя ў табліцу⁶ і дапоўненыя тлумачэньнямі.

Першая этычная сыстэма	Другая этычная сыстэма

Агульныя аксіёмы

1. Калі індывід, які знаходзіцца ў стане зла, усьведамляе гэты стан, ён пераходзіць у стан добра.

Іншыя словы: Зло, што ўсьведоміла сябе як зло, стаецца добром. **Матэматычна:** $0 \rightarrow 0 = 1$.

Прыклад: Пакаяньне (хоць яно можа быць розным у розных сыстэмах). У першай — гэта каята ў канфліктнасьці; у другой — раскаяньне ў кампрамісе з абавязковым ворагам.

2. Добра, што ўсьведоміла зло, застаецца добром. **Матэматычна:** $0 \rightarrow 1 = 1$.

¹ Тыповое выказваньне: «Толькі Лукашэнка — настолькі эксцэнтрычны палітык, і ў яго такія дыктатарскія замашкі...» (Эдвард Лукас, аўтар кнігі «Новая халодная вайна» ў гутарцы з журналістам газеты «Rzeczpospolita» Войцехам Лорэнцам. Цыт. паводле: Лоренц В. Европа сама должна разбиться с Россией // *ИноСМИ.Ru*. 4 декабря 2008. <http://www.inosmi.ru/translation/245849.html>)

² Фромм Э. Бегство от свободы. — Москва, 1990; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — Москва, 2007; Adorno T., Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., Sanford R. N. *The Authoritarian Personality*. — New-York, 1969; Маркузе Г. Одномерный человек. — Киев, 1995; Райх В. Психология масс и фашизм. — Санкт-Петербург, 1997.

³ Лефевр В. А. Алгебра совести. — Москва, 2003; Лефевр В. А. Формула человека. Контурь фундаментальной психологии. — Москва, 1991.

⁴ Лефевр В. А. Алгебра совести. С. 1

⁵ Менавіта гэтая альгебра, што складаецца з 0 і 1, выкарыстоўваецца ў кампутарах.

⁶ Асноўныя фармулёўкі табліцы ўзятыя з: Лефевр В. А. Алгебра совести. С. 60—61.

3. Дабро, што ўсвядоміла дабро, застаецца добром. **Матэматычна:** $1 \rightarrow 1 = 1$.
4. Зло, што ўсвядоміла дабро, застаецца злом. **Матэматычна:** $1 \rightarrow 0 = 0$.
5. Канфрантацыя добра і добра, роўна, як і кампраміс добра і добра, ёсць добром. **Матэматычна:** $1 + 1 = 1$ ці $1 \cdot 1 = 1$.
6. Канфрантацыя зла і зла, роўна, як і кампраміс зла і зла, ёсць злом. **Матэматычна:** $0 + 0 = 0$ ці $0 \cdot 0 = 0$

Аксіёмы адрознасці

1. Канфрантацыя добра і зла ёсць добром.

Матэматычна: $1 + 0 = 1$.

Іншымі словамі: «Любіце ворагаў сваіх і маліцеся за тых, што прыгнятаюць вас» (Мц, 5:44).

2. Кампраміс добра і зла ёсць злом.

Матэматычна: $1 \cdot 0 = 0$.

Іншымі словамі: Мэта не апраўдвае сродкаў. «Светлае прышлае ўсяго чалавецтва ня вартае слязінкі закатаванага дзіцяці».

1. Канфрантацыя добра і зла ёсць злом.

Матэматычна: $1 \cdot 0 = 0$.

Іншымі словамі: Калі вораг не здаецца, яго знішчаюць.

«Слава нацыі! Смерць ворагам!»

2. Кампраміс добра і зла ёсць добром.

Матэматычна: $1 + 0 = 1$.

Іншымі словамі: Мэта апраўдвае сродкі. «Лес рубяць, трэскі ляцяць».

Рэфлексія

Здольнасць рабіць складаную рэфлексію «кампактнай».

У чалавека застаецца вобраз сябе ў вобразе сябе. Гэта спрыяе дзейснаму выбару.

Няздольнасць рабіць складаную рэфлексію «кампактнай».

У чалавека застаецца вобраз сябе ў вобразе сябе, у якога ёсць вобраз сябе ў вобразе сябе... і г. д. — ня меней за пяць паверхаў. Нязгорнутая рэфлексія ўскладняе выбар.

Прыклад: «Да таго ж я яшчэ і прымхлівы страшэнна; ну, хоць і не настолькі, каб паважаць медыцыну. (Я даволі адукаваны, каб ня быць прымхлівым, але я прымхлівы.) Не-с, я не хачу лячыцца са злосьці. Вось вы гэта, напэўна, ня зможаце зразумець. Ну-с, а я разумею. Я, вядома, ня здолею вам растлумачыць, каму менавіта я насалю ў гэтым выпадку...»⁷

⁷ Дастаеўскі Ф. Запіскі з падполля // Дастаеўскі Ф. Аповесці, апавяданні. Мінск, 2002. С. 190. Зрэшты, з героямі Дастаеўскага складаней. Як падкрэслівае Лефеўр, Раскольнікаў — герой адначасова абедзвюх этычных сыстэмаў. (Пра гэта ў свой час пісаў Бахцін, выкарыстоўваючы канцэпцыю дыялёгу: Бахтин М. М. Проблемы творчества Достоевского. — Москва, 1994.)

Тышова ахвярнасьць

Праз саюз зь іншым чалавекам:

«Хоць гэта вельмі цяжка, але я павінен **працягнуць руку** гэтаму чалавеку, інакш я ўпаду ва ўласных вачох».⁸

Праз варажнечу зь іншым чалавекам:

«Хоць гэта вельмі цяжка, але я павінен **супрацьпаставіць** сябе гэтаму чалавеку, інакш я ўпаду ва ўласных вачох».⁹

Нарматывная рэгуляцыя

Праз забарону зла.

Прыклады: 1) Ня май іншых багоў, апроч Мяне; Не ўжывай імя Пана Бога твайго дарэмна; <...> не забівай; не чужалож; не крадзі; ня сьведчы фальшыва супраць бліжняга твайго; не пажадай жонкі бліжняга твайго; не пажадай нічога, што належыць бліжняму твайму (Зых. 20, 2—17).

2) Не рабі іншым таго, чаго не жадаеш сабе.

Праз абавязковасьць добра.

Прыклады: 1) «Калектывізм і таварыская ўзаемадапамога; кожны за ўсіх, усе за аднаго;

Гуманныя стасункі і ўзаемная павага паміж людзьмі: чалавек чалавеку — сябра, таварыш і брат; ...узаемная павага ў сям'і, клопат пра выхаваньне дзяцей...»¹⁰

2) «Піянер — усім дзеткам за прыклад. Любіць школу, паважае старэйшых».¹¹

Сумневы, што вораг — вораг

1) Сумневы ў адэкватнасьці вобразу суперніка павышаюць этычны статус.

2) Сумнеў у ацэнцы сваіх стасункаў з супернікам як удзельнікам канфлікту, павышае этычны статус.

Вынік: Схільнасьць да кампрамісу зь іншым чалавекам. Фанатык ня мае маральнае перавагі над сваім ворагам.

1) Сумневы ў адэкватнасьці вобразу суперніка паніжаюць этычны статус.

Чалавек ня мусіць сумнявацца ў сваім ворагу.

2) Сумнеў у ацэнцы сваіх стасункаў з супернікам як удзельнікам канфлікту, паніжае этычны статус.

Вынік: Схільнасьць да бескампраміснасьці ў стасунках зь іншым чалавекам. Фанатык можа мець маральную перавагу над сваім ворагам.

Людзі з максымальным этычным статусам

Неабходныя тры ўмовы:

1) У індывіда карэктны вобраз сябе;

2) Індывід **сумняецца** ў карэктнасьці вобразу сябе, ці **вобразу партнёра**, ці ў тым і другім;

3) Індывід лічыць, што ў суперніка некарэктны вобраз сябе, ці суперніка, ці абодвух.

Прыклад: Гамлет — адзін з эталённых герояў. Ён сумняецца і ў сабе, і ў Клаўдзію. Гамлет мае маральную перавагу над Клаўдзіем.

Неабходныя тры ўмовы:

1) У індывіда карэктны вобраз сябе;

2) Індывід сумняецца ў адэкватнасьці свайго вобраза, але **ніколі не сумняецца** ў адэкватнасьці вобраза **суперніка**.

3) Індывід лічыць, што ў ягонага суперніка некарэктныя вобразы й сябе, і іншага.

Прыклад: Паўка Карчагін з кнігі Астроўскага «Як гартавалася сталь». Сумняецца ў сабе, але ніколі не сумняецца ў ворагу. (Гамлет перавагі над Клаўдзіем ня мае).

Пэрспэктыва разьвязаньня канфлікту

У межах сыстэмы могуць існаваць працэдуры разьвязаньня канфлікту, пры якіх бакі ня падаюць ва ўласных вачох.

У межах сыстэмы ня можа існаваць працэдураў разьвязаньня канфлікту, пры якіх бакі ня падаюць ва ўласных вачох. Супернік альбо зьнішчаецца, альбо канфлікт ліквідуецца вышэйшай інстанцыяй.

Самаарганізацыя

Самаарганізацыя грамадства тым лепшая, чым вышэйшы этычны статус грамадзянаў. У ідэале ўсе індывіды належаць да гераічнага тыпу — і кожны здольны на ахвярны кампраміс зь іншым.

Самаарганізацыя грамадства тым лепшая, чым ніжэйшы этычны статус грамадзянаў. Грамадства дасягае стабільнасьці, калі зьнішчае жывых носьбітаў свайго гераічнага ідэалу.

Можна адцеміць, што ў некаторай ступені першая першая сыстэма — нагадвае «этыку адказнасьці», а другая «этыку перакананьняў» Макса Вэбэра¹², хаця адкрыцьцё Лефевэра — цалкам арыгінальнае.

Першая этычная сыстэма дамінуе на Захадзе; другая — у колішнім Савецкім Саюзе. Але бескампраміснасьць да ворага — і неразборлівасьць у сродках — сьведчаньне ня толькі сканалага камунізму, але й гераічнага паганства.

Маці рэжа ўласных сыноў і корміць іхным мясам ворага-мужа. Каб ня выдаць таямніцы, брат патрабуе жорсткай сьмерці для ўласнага брата. Бацька пазнае ў суперніку сына, але ўсё роўна забівае яго ў паядынку. Гэта вобразы «Грэнляндзкай песьні пра Атлі».

У архаічна-вусьцішным гераізме чэрпаюць натхненьне кананічны Паўлік Марозаў, які выдаў уладам свайго кулака-бацьку, — і апеты ў вершах бацька Мінай, які не згадзіўся на кампраміс, калі былі ўзятыя ў закладнікі ягоныя дзеці.

Сучасны беларускі рэжым доўжыць лінію бязьлітаснай непахіснасьці.

Менавіта таму — навязьліва-грэшавы культ мінулаай вайны, дзе вобразы ворагаў усё болей нагадваюць старыя прапагандысцкія карыкатуры, зь якімі савецкае мастацтва разьвіталася шчэ ў 1950-я гг. (І менавіта таму карціна «Акупацыя. Містэрыі» Андрэя Кудзіненкі з этыкаю любові — недапушчальны ідэалыгічны падрыў.)

⁸ Лефевр В. А. Алгебра совести. С. 43.

⁹ Лефевр В. А. Алгебра совести. С. 43.

¹⁰ Моральный кодекс строителя коммунизма. Москва, 1961. С. 121 // Цыт. паводле: Лефевр В. А. Алгебра совести. С. 146.

¹¹ З кодэксу юнага піянера. На пачатку 1980-х друкаваўся амаль на кожным школьным сшытку.

¹² Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 644—706.

У фільме «Глыбокая плынь» (2005) Маргарыты Касымавай і Івана Паўлава (аўтара лукашэнкаўскага глямура «На сьпіне ў чорнага ката») — румяныя партызаны, якія гераічна ахоўваюць лясны аэрадром, не сумняюцца ў сваіх ворагах. Самая ачалавечаная ў фільме — вайсковая статыстыка: «знішчана столькі непрыяцеляў, захоплена столькі дый столькі зброі».

Гераіня беларуска-расейскай стужкі Алы Крыніцынай «Радзіма альбо сьмерць» (2007) — энкавэдэшніца, якая перавэрбоўвае маленькіх дзетак-дывэрсантаў, закінутых у вайсковы тыл. Найлепшая рыса ейнага характару — нязломнасьць. Крык, форма, што абцягвае цела, — і наган у руцэ. Яна расстрэльвае бязьвіннага чалавека, каб завэрбаваць ягонага брата, і гатовая выбіць зубы кожнаму, хто сумняецца ў сталінскай сьвятасьці.

А вось добры чэкіст у бяздарнай да геніяльнасьці карціне Юр'я Бяржыцкага «Вам заданьне», пастаўленай у 2004 г. паводле рамана сэнатара Чаргінца, трызыніць ворагам нават на ўласным вясельлі. Герой дзеліцца думкамі з нявестай — і яна шчыра падзяляе ягоную заклапочанасьць¹³.

Варта заўважыць, што прывіды аўтарытарнае непахіснасьці характэрныя ня толькі для рэжыму. Так, у закліках Зянона Пазьняка адчуваецца, што Беларусь для яго — абсалютнае дабро, Расея — прэтэндэнтка на абсалютнае зло, і ніякія кампрамісы з няпрыяцелем немагчымыя. Зь іншага боку, у лібэральнай крытыцы беларускага адраджэньня гучаць сталёвыя ноткі канфрантацыі й выкрыцьця¹⁴.

Але па-за канкурэнцыяй — «дзяржава» з кулакамі сілавікоў, тэлевізія — з чорнымі сьпісамі ворагаў — і ейны першы герой, здольны з бадзёраю зухаватасцю распаліць каналізацыйную вайну з дышляматамі¹⁵ і абліць «адмарозкаў» брудам.

І ўсё ж такі ваенная прапаганда млява і сарамліва туліцца дзесьці на задворках «Беларусьфільму», так амаль нікім і не пабачаная; у радыёпрамовах зьяўляюцца паўзы — і вымушаныя «чужынскія» інтанацыі; другасыстэмная этыка ў Беларусі, прынамсі, ва ўладарных вярхах, знаходзіцца ў стане эрозіі — і гэтая эрозія шырыцца.

Адзнакамі гэтага стаецца і адсутнасьць «вялікага апавяданьня», нягледзячы на ўсе высілкі стварэньня дзяржаўнай ідэалёгіі; і недапушчальная ў савецкі час «шынельная эротыка» ў фільмах пра самае сьвятое — вайну¹⁶.

¹³ Расінскі А. Нэасталінскае кіно // Наша Ніва. № 28. 2007. Гл. таксама: Жбанков М., Расінскі А. Салодкі сталінскі стыль // Наше мнение. 20.07.2007. <http://nmnby.org/pub/0707/20d.html>.

¹⁴ Рудоўскі П. Хто забіў беларускае адраджэньне? // АРСНЕ. № 3 (54). 2007. С. 5—19.

¹⁵ Падзеі колькігадовае даўніны, калі заходнія дышляматы былі выселеныя з Драздоў.

¹⁶ Дзеля справядлівасьці варта адзначыць, што аголенае жаночае цела мелася ў вельмі неблагім савецкім ваенным фільме «А сьвітанкі тут ціхія» Станіслава Растоцкага. Але гэтыя кадры цалкам апраўданыя, чаго нельга сказаць пра нядаўнія беларускія стужкі. Аголеныя сцэны тут — самадас-татковыя ўстаўныя эпізоды.

Красуня хавае грудзі ад гнюснага позірку фашыста, які будзе расстралены мужнымі партызанамі («Глыбокая плынь»); дотык уначы, патрыятычна-затуманенныя вочы, хрыплы подых, аголенае жаночае цела пад шынялём («Яшчэ пра вайну» Пятра Крывастаненкі¹⁷).

І, нарэшце, сцэнка, якая выклікала непадробнае захапленне школьнікаў, сабраных на прымусовы занятак «ідэйнага выхавання». Полавы акт шпега і ягонае палюбоўніцы — зняты на замову Міністэрства абароны Беларусі («Шчыт Айчыны» Дзяніса Скварцова¹⁸). Зроблена гэта з такім смакам і з такой зайздроснай глямурнаю радасцю, што не прыходзіцца сумнявацца: колішнія непакісныя барацьбіты згубілі ўсялякіе арыенціры.

2. ВЯЛІКАЯ ГРЫЗЬНЯ

Этычная сыстэма, што дамінуе ў грамадстве, не ўвасабляецца цалкам у галаве кожнага — заўжды ёсць тыя ці іншыя субкультурныя супольнасці. Этыка дамоваў і кампрамісу пераважае ў заходняй культуры — але з гэтым ня згодныя тэарэтычныя, фэмінісцкія¹⁹ ці фундамэнталісцкія групы. Нязломная канфрантацыя пануе ў расейскіх сэрцах, натхнёных баявымі апавяданнямі, «як далі ў морду гэтым грузінам», — але дзесьці ў інтэлігенцкіх і навуковых колах лілее думка пра перамовы й кампраміс.

У яшчэ большай ступені прасякнутае этыкай дамовы беларускае грамадства, для якога доўгі час памяркоўнасць была пазнакаю здольнасці ўжывацца. Але нават калі забыць пра старыя традыцыі і беларускую мэнтальнасць (спэкулятыўныя развагі на гэтую тэму хоць і зачароўваюць, але бясплённыя), то рэжымная этыка падточаная знутры.

Прычына гэтага — грубы ўтылітарызм, які зводзіць этыку гераічнай нянавісці да дробнай мэргантыльнасці, малапрыдатнай для калектыўнага дзеяння.

¹⁷ Расінскі А. Беларускае порна і ірландзкі трансэксуал // Наша Ніва. 23.02.2007. <http://nn.by/index.php?c=ar&i=6746>.

¹⁸ Расінскі А. Шчыт Айчыны // Наша Ніва. 18.02.2008. Хоць фільм прысьвечаны сучаснасці, у якой заходнія агенты мараць выкрасыці сакрэты «моцнай і квітнеючай Беларусі», гэта не змяняе ягонай мілітарнае сутнасці.

¹⁹ Параўнанне этыкі фэмінізму й тэарызму звычайна выклікае прэрэчаны. Калі ласка: Андрэа Дворкін называла мужчыну акупантам, а жанчыну, «акупаваную фізычна» — калябаранткай, якая згаджаецца на сэкс з захопнікам. (Dworkin A. Intercourse. — 1987: <http://nostatusquo.com/ACLU/dworkin/IntercourseI.html>.) «Ён *кожны*, — тлумачыць Дворкін сваё бачанне ворага і прапануе тэхніку, пазычаную ў пяціхвілінак нянавісці: — Я хачу, каб вы вылучылі сабе асобную гадзіну ў панядзелак. Я хачу, каб вы прайшліся па вашай ВНУ, і я хачу, каб вы прыгледзеліся да кожнага мужчыны. Я хачу, каб вы ў думках здымалі з кожнага зь іх вопратку. Я хачу, каб вы ўявілі сабе, як у яго стаіць. Я хачу, каб вы ў думках клалі яго на жанчыну, а побач на століку ляжалі б грошы. *Кожны*. Дэкан юрыдычнага факультэту. Прафэсары. Мужчыны-студэнты. *Кожны*». (Дворкин А. Проституция и власть мужчин. — 1992. Цыт.: <http://saderixivan.livejournal.com/60855.html>. Купціў мой. — А. Р.)

Маральныя правілы рэжыму можна сьцісла падсумаваць так:

- 1) Дабро — усё, што карысна для Лукашэнкі, зло — усё, што яму замінае²⁰;
- 2) Беларусь (= дзяржава) атаясамліваецца з Лукашэнкам; нарматывы дабра і зла фармулююцца ад ейнага імя;
- 3) Прыватную этыку дазваляецца і прадпісваецца будаваць на такіх жа ўтылітарных прынцыпах зь легальнай заменай галоўнага суб'екта на сябе самога — але яна павінна быць незаўважнай.

У гэтых правілах — невынішчальная супярэчнасьць. Ёсьць сакральна-палітычны цэнтар, які пнецца раздуцца на ўсё — але гэта не ўдаецца, і чыноўнікі заміраюць у ветлым чаканьні. Ёсьць прыватны імпэт у засені Першага дыскурсу, але «прыватнік» імкнецца за свае межы — дый сам іх дакладна ня ведае (як ня ведаюць і стомленыя загадчыкі зверху). У засені дэклараванай «стабільнасьці» распальваецца гобсаўская вайна ўсіх супраць усіх, ідзе Вялікая грызьня, якая не гарантуе цэласьці нават новай хакейнай формы.

Гераічна-таталітарнае апавяданьне магло б сьцішыць вайну й выступіць абагульненай нормай. Але яно даўно разьмененае на БРСМаўскую зьніжку ў цырульню «90 гадоў камсамолу» ды халяўны квіток «Вашага лято», разрэкламаванага зьніжкавельым вэтэранам з ордэнам.

Нарматыўныя вобразы бескампрамісных сьвятых і агрэсіўных герояў, што адметныя для другой этычнай сыстэмы, распадаюцца й дыскрэдытуюцца.

3. СЬВЯТЫЯ КРЫВАДУШНІКІ І ГЕРОІ-АБЫВАТАЛІ

Кожная этычная сыстэма мае сваіх сьвятых, герояў, крывадушнікаў і абываталяў.

Сьвятыя і героі схільныя да ахвярнасьці, але сьвяты сьціплы, дакарае сябе, а герой упэўнены — з высокай самаацэнкай. У сваю чаргу, крывадушнікі й абываталі — неахвярныя, толькі ўсьцешаны крывадушнік лічыць сябе героем, а абываталь купляе супакой коштам уласнай віны.

Хоць агульныя апісаньні нарматыўных пэрсанажаў падобныя (нават матэматычныя формулы аднолькавыя!)²¹, сьвятыя, героі, крывадушнікі й абываталі — розныя для розных этычных сыстэмаў.

Сьвяты ў этыцы кампрамісу — неагрэсіўны і імкнецца да любові. Гэта тыповы хрысьціянскі сьвяты. Кананічны сьвяты этыкі канфрантацыі — Ленін, агрэсіўны, бескампрамісны й сьціплы. У гістарычна-рэвалюцыйнай кінадылёгіі Міхаіла Рома²², якая на доўгія гады сталася эталёнам для прапаганды, Ленін дакарае

²⁰ Юры Чавусаў, дасьледуючы прапаганду на беларускае тэлевізіі, падсумаваў яе наступнай формулай: «Усё, што ідзе на карысьць Беларусі (= рэжыму), — добра, а ўсё, што на шкоду, — дрэнна». (Чавусаў Ю. Стратэгіі прапаганды на беларускім тэлебачаньні напярэдадні выбараў 2006 году // Беларуская палітычная сцэна. Вільня, 2007. С. 144—156.)

²¹ Лефевр В. А. Алгебра совести. С. 127—128.

²² «Ленін у Кастрычніку», 1937; «Ленін у 1918», 1939.

сябе за любоў да музыкі Бэтговэна, бо яна «прымушае гаварыць людзям прыемнасьці, гладзіць па галоўцы — а трэба біць па галовах, біць».

Джон Кенэдзі, які пайшоў на кампраміс, каб выратаваць сьвет ад ядравага зьнішчэньня, не параўнаецца з героем Паўлікам Марозавым, які даносіў на ўласнага бацьку; засмуціў бы Паўку Карчагіна, які ніколі не забываў ворагаў — і саступае ў крыважэрнасьці беларускаму хлопчыку, які марыў «страляць з кулямэта ў сабачыя сэрцы зьвяр'я»²³.

Кенэдзі — герой першай этычнай сыстэмы, але ніяк не другой.

У межах другой этычнай сыстэмы — ён крывадушнік, бо мае высокую самаацэнку й імкнецца да кампрамісу (адмоўныя паводзіны згодна з этыкай канфлікту). У сваю чаргу, паводле этыкі кампрамісу, хлопчык-даносчык і камсамалец-сталініст — падступныя пачвары, для якіх няма нічога сьвятога.

Нарэшце, сьвяты этыкі кампрамісу — рахманы абываталь з гледзішча канфліктнай сыстэмы: ён ня мае такой каштоўнай якасьці, як агрэсіўнасьць. А «канфліктны сьвяты», адпаведна, у «дамоўных» вачах — хам, хуліган, зьвяглівы камунальны зваднік, ня здольны на ахвярныя перамовы.

Сюжэты зь непаразуменьнем паміж нарматыўнымі пэрсанажамі розных сыстэмаў нагадваюць жывую драму на беларускай палітычнае (геапалітычнай!) сцэне, але ўсё яшчэ і прасьцей, і складаней. Канфліктная аўтарытарная этыка знаходзіцца ў стане глыбокай крызы — і спараджае «на цывілізацыйнай мяжы» такіх мутантных асобаў, як *сьвятыя крывадушнікі і героі-абываталі*.

Так, пекная дзяўчына Вольга (Юлія Кадушкевіч) са сьвежай тэлевізійнай мэлядрамы Сяргея Сычова «Пакуль мы жывыя»²⁴, дзе апавядаецца пра «трагічны час распаду Савецкага Саюзу»²⁵, — непакісная і прынцыповая. Галоўная лукашэнкаўская газэта «Беларусь сёгодня» зь ветлай радасьцю называе яе ідэалісткай і дадае супрацьлеглае: «Ідэалісты — гэта нязьдзейсьненыя прагматыкі»²⁶. Дзіўнае аксюмароннае сьцьверджаньне.

Гераіня належыць да другой этычнай сыстэмы, дзе бескампраміснасьць — галоўная цнота. Яна рвецца ў юныя камсамолкі (канец 1980-х гадоў!), прагне барацьбы — і ня можа дараваць цынічнаму сакратару Карнею, што той публічна спаліў камсамольскі білет. Але камсамол, Савецкі Саюз, ягоная ідэалёгія распадаюцца; а сама heraіня зусім ня прагне абараняць Леніна, партыю, ВЛКСМ. У першай сцэне дзяўчына задае бацьку пытаньне, якое здзіўляе старога камуні-

²³ Купала Я. Хлопчык і лётчык на вайне // Купала Я. Поўны збор твораў. Т. 5. Мінск, 1998. С. 175—176. Параўнаньне жывога чалавека і літаратурных герояў дапушчальнае, бо абавязна на аб'ектывнасьці матэматызаваньня мадэлі.

²⁴ «Беларусьфільм», 2008, 2 сэр'і.

²⁵ Так характарызаваў стужку дырэктар «Беларусьфільму» Ўладзімер Замяталін, яшчэ калі яна была ў запуску.

²⁶ Пепеляев В. Идеалисты — это несостоявшиеся прагматики. Сеанс социального психоанализа // Беларусь сёгодня. 30.10.2008.

ста²⁷ да замілаваньня, — і дае ідэйны ключ да карціны. «Калі дэкабрысты паўсталі супраць цара, то чаму яны спачатку ня выйшлі са свайго саслоўя? Выйшлі б, а потым бы ўжо паўставалі. Атрымліваецца, што яны здрадзілі?»

Нязвыклы клопат маладой камсамолкі пра царскі гонар выдае мараль стужкі. Хоць старая сыстэма аблудная, варта аддана служыць ёй — і ў гэтым пакута.

Хоць лядашчыя стоды рухнулі, прынцыповасьць завісла ў паветры, бескампраміснасьць задыхаецца як рыба, выкінутая на сушу, а перакананьні сплылі — *ахвярнасьць у тым, каб самой заставацца зацятаю бюракраткай*. Нечуваны гераізм прыватнага чалавека — добраахвотна стаць чыноўнікам няіснай сыстэмы, апрануць форму, якой няма, абмежаваць сябе інструкцыямі, параграфамі і дэкрэтамі, якія ніколі не былі выдадзеныя ці забытыя назаўжды.

«Пакуль жывая» Вольга — сьвятая «дзяржаўнай ідэалёгіі», мэтафара і ўвасабленьне яе. «Ідэалёгія» ня мае зьместу, затое мае жорсткую форму — гэта граматыка формы, рыторыка формы, вялае перажоўваньне формы, натужлівае патураньне форме — і эксгумацыя формы. Гераіня форме служыць — і пакутуе за яе.

Сьвятасьць тут не адрозьніваецца ад крывадушнасьці. Галоўны вораг сьвятой — цынік і прыстасаванец Карней, які то камсамольскі сакратар, то дэпутат-«дэмакрат», то махляр-прадпрымальнік. Дзяўчына хлопца любіць, але, адрозна ад кананічных рэвалюцыянэрак, пачуцьцяў сваіх не расстрэльвае²⁸. Яна паступова «здае» сваю непахіснасьць, прымаючы падарункі ад цыніка, і з выгодай уладкоўвае жыцьцё ўтрыманкі. Пры гэтым яна не падпускае героя «да цела» — хоць і гэты бастыён, нарэшце, падзе, калі беднасьць заручыць палюбоўнікаў назаўжды²⁹.

Стаўленьне да ворага з гледзішча другой этычнай сыстэмы ў гэтым фільме недапушчальнае. Вораг — крыніца прынцыповае барацьбы (на словах і ў жэстах) і адначасова — аб'ект неспатольнага жаданьня, угода для цынічнага кампрамісу. А нягоднік-крывадушнік — люстэрка «сьвятой крывадушнасьці», крывадушнасьці — «ідэалістычнай», з ухваленай «прагматычнай» духоўнасьцю.

Такое ж распадзеньне этычных сыстэмаў пануе і ў фільме «Стацкі саветнік» (2005), дзе для перайманьня прапануецца вобраз «героя-абываталя». Гэтая карціна пастаўленая ў Расеі Філіпам Янкоўскім з удзелам Мікіты Міхалкова³⁰. Але стужка паказальная для ацэнкі аўтарытарнай этыкі, што захапіла і суседнюю краіну.

Герой карціны (пастаўленай паводле рамана Барыса Акуніна) — авантурны Эраст Фандорын, які спавядае этыку першай сыстэмы: «Мэта не апраўдвае сродкаў». Менавіта пра гэта ён гаворыць тлустаму царэвічу-гнюсу, які запрашае яго «паслужыць». Фандорын адмаўляецца служыць нягоднай сыстэме і нягоднымі сродкамі. Але потым вяртаецца. Пакута ў ягоных чорных вачох. Згрызоты сум-

²⁷ Яго з адстароненасьцю грае Віктар Манаеў.

²⁸ Гераіня апавяданьня «Сорак першы» Барыса Лаўрэнава Марутка закахалася ў белага афіцэра Гаваруху-Отрака. Нягледзячы на сваю любоў, яна расстраляла яго. Апавяданьне было двойчы экранізаванае — у 1927 г. Якавам Пратазанавым і ў 1956 г. Грыгорыем Чухраем.

²⁹ Расінскі А. Якую краіну развалілі // Наша Ніва. 23.10.2008. <http://nn.by/index.php?c=ar&i=20954>.

³⁰ Расінскі А. Магіла імперыі // Наша Ніва. № 21. 2005.

леньня. Абыватальскі выбар агорнуты болем. Гэта ахвяра — *герой абавязаны быць чыноўнікам на дзяржаўнае службе* (а сёння і дзяржавы няма, і служба — няправільная, і вынікаў аніякіх).

Герой пакутуе ад экзистэнцыйнага нуля, на які памнажаецца ўсё. Ён — чыноўны зомбі³¹ з трапяткім сумленьнем, духоўны сваяк Калігулы, заручаны з пагардаю.

4. ТАЙНА КАЛІГУЛЫ

У прапагандысцка-маралістычных тлумачэньнях і закліках (якіх багата гучыць па тэлевізіі), почасту імпэтна сьцьвярджаецца наступнае: «<ворагі> самі вінаватыя!»³², «так робяць усе!»³³, нарэшце, у памяркоўным варыянце: «а якая розніца?» ці «ў кожнага — сваё меркаваньне пра дабро й зло».

Маральны рэлятывізм, для якога што дабро, што зло — аднолькава абьякавыя, для чалавеча псыхікі ненармальны. Лефэўр альгебраічна, а экспэрымэнтатары на практыцы засьведчылі, што выбар чалавека фундамэнтальна асымэтрычны — зь перавагай дабра. Так людзі ацэньваюць іншых людзей станоўча зь верагоднасьцю не 50 на 50 (што азначала б для іх раўнаважасьць дабра й зла), але блізка да залатой прапорцыі — 62 %, ці нават болей, у залежнасьці ад настрою³⁴.

Прапорцыя 50 % на 50 %, падзел папалам, зьяўляецца толькі ў тым выпадку, калі чалавек у той ці іншай катэгорыі ацэньвае сябе выключна адмоўна³⁵.

Гэта выпадак Калігулы — як яго апісаў Альбэр Камю ў аднайменнай п'есе:

Калігула. ...Табе трэба верыць у нейкую вышэйшую ідэю.

Херэя: Я веру, што адны ўчынкі крыху лепшыя за іншыя.

*Калігула: А я — што ўсе раўназначныя*³⁶.

І пагарда — з такім сьветапоглядам — стаецца адзінай аддушынай³⁷

А экзистэнцыйная свабода Калігулы — яшчэ адзін ключык да дыктатуры.

³¹ Стужка нават аналізуецца, як зомбі-фільм: Тарханова К. Закат мертвецов. — 2005. <http://www.film.ru/article.asp?id=4152>.

³² Як, напрыклад, у водгукх на фільм «Катынь», што аналізуецца ў артыкуле: Расінскі А. Памяць ахвяраў і памяць катаў // <http://arche.by/by/8/20/112>.

³³ Чавусаў Ю. Стратэгіі прапаганды на беларускім тэлебачаньні. С. 145.

³⁴ Лефевр В. А. Формула чалавека. С. 50—56. Экспэрымэнты, што выявілі асымэтрыю, правялі Адамс-Вэбэр ды іншыя: Адамс-Вэбэр Д. Эмпірычныя сьведцтва в паддержку рефлексивной теории Лефевра // Рефлексивные процессы и управление. № 1. 2006. Т. 6. С. 57—60; Adams-Webber J. & Benjafield J. The Relations between Lexical Marking and Rating Extremity in Interpersonal Judgment // Canadian Journal of Behavioral Science. № 5. 1973. P. 234—241; Gross S. R. & Miller N. The «Golden Section» and bias in perceptions of social consensus // Personality and Social Psychology Review. № 1. 1997. P. 241—271.

³⁵ Напрыклад, чалавек ацэньвае сябе адмоўна — як сквапнага ці баязьлівага. Тады іншыя людзі для яго будуць аднолькава сквапнымі й аднолькава шчодрымі; аднолькава баязьлівымі — і аднолькава сьмелымі. Пяцьдзясят на пяцьдзясят; свет як кіданьне жэрабя.

³⁶ Камю А. Калігула // Пры зачыненых дзвярах: Драматычныя творы. Мінск, 1995. С. 51.

5. ХАКЕЙ НА ТРАВЕ

*Ёсць толькі два вычварэнні: балет на лёдзе
і хакей на траве.*

Фаіна Ранеўская

Беларускі рэжым мае ўсе прыкметы этычнай сыстэмы, што жывіцца канфліктамі й ганарыцца сваёй непахіснасцю.

Калі для Захаду кампраміс — гэта цнота, то для аўтарытарнае дыктатуры — падзеньне ва ўласных вачох. Калі для дэмакратыі сумневы ў ворагу — неабходныя, бо трэба знайсці агульную мову, то для рэжыму яны разбуральныя.

Але ў гэтай несумяшчальнасці ёсць свае «дзіркі» й навіязлівыя дыялёгі.

Па-першае, дыктатар можа падвышаць свой этычны статус коштам падману. Гэта значыць, што ён знаходзіцца з ворагам у канфлікце — а дурны вораг лічыць, што яны ў саюзе. Такі падман — фірмовы дыктатарскі трук, які шматкроць разыгрываўся, разыгрываецца й будзе надалей грацца, як заезджаная кружэлка.

Па-другое, у абедзвюх этычных сыстэмах лёгка выглядаць героем, калі вакол абываталі (не гаворачы ўжо пра крывадушнікаў).

Такім чынам, дыялёг з рэжымам магчымы — калі Захад выглядае ў ягоных вачох абываталем, крывадушнікам і дурнем. Для гэтага трэба проста паступова й цвёрда намагацца саступак³⁸ у пытаннях, якія рэжым лічыць няважнымі, але якія для Захаду прынцыповыя.

Дадам, што для гэтага нічога ня трэба рабіць, але толькі заставацца самімі сабой — Захадам у нарматыўным статусе «героя» ці «святотога», ахвярнага сваім кампрамісам. (Realpolit-ычны статус першасыстэмнага абываталя тут не спрацуе, бо дыктатурай ён успрымецца, як канфліктна-гераічны — што натхніць на чарговыя прыступы непахіснасці.)

Калі Калігула не знаходзіў у сабе нічога станоўчага — і цешыўся татальнай пагардай, то беларускі выпадак урачыста высіцца шматлікімі лядовымі палацамі, шамаціць канькамі й лыжаролерамі.

Дыктатура, як «святая крывадушніца» з карціны «Пакуль мы жывыя», гатовая аддавацца, застаючыся непахіснай (практыка падобных актаў шматкроць апрабаваная на Расеі). Непакіснасць яшчэ пасправакуе скандалы, уедліва будзе пільнаваць кожную коску й кожны чых, але зачараваныя заходнім стандартам беларускія чыноўнікі, якія дзейнічаюць цішком і імпэтна, зацікаўленыя ў эрозіі сыстэмы знутры.

А на іржавых развалінах ужо з'явіліся парасткі новага. Моладзь, якая прайшла Плошчу й судовыя працэсы; вязні сумленьня, іхныя сваякі і сябры. Ім ня трэба хавацца — гэта героі зусім іншай сыстэмы.

Этыка дамоваў і кампрамісу з годнасцю пахавае звыяглівы аўтарытарызм.

³⁷ Камю А. Калігула // Пры зачыненых дзвярах: Драматычныя творы. Мінск, 1995. С. 40.

³⁸ Пра гэта піша палітолаг Віталь Сіліцкі: Сіліцкі В. Гульня на падвышаных стаўках // <http://arche.by/by/7/10/67/?tpl=100>.

ВІКТАР ЖЫБУЛЬ

Неаднойчы прабіты

Цыкль вершаў

* * *

*Я — пасажыр. Я еду без квітка
у цягніку, набітым кантралёрамі.
Я ні за што ня зьлезу зь цягніка.
Я страціў сорам. Мне даўно ня сорамна.*

*А за акном разгортваецца шыр
і вецер захлынаецца прасторами.
Напэўна, я адзіны пасажыр
у цягніку, набітым кантралёрамі.*

* * *

*— Квіток
альбо жыцьцё? —
падкраўшыся ззаду,
спытаў кантралёр.*

От, жартаўнік!..

*Я таксама адказаў жартам
і аддаў яму
жыцьцё.*

Віктар Жыбуль — паэт. Сёлета ў менскім выдавецтве «Галіяфы» выйшла яго паэтычная кніга «Забі ў сабе Сакрата!» (у суаўтарстве зь Верай Бурлак).

* * *

*Маленькі кампостэр
не пакутуе ад голаду:
жуе квіток за квітком.*

*Жуй, жуй, кампостэр,
расьці вялікі!
Вось вырасьцееш —
і станеш агромністай
гільятынай!*

* * *

*— Не палохайцеся,
я не кантралёр.
Я — тэрарыст.
Ня трэба квіткоў.
Я адпраўлю вас усіх
у Рай
бясplatна,
абсалютна бясplatна.*

* * *

*— У нас строгі закон, —
пагрозьліва прамаўляў кампостэр, —
нельга ўвайсьці ў адзін квіток
двойчы.*

*— Затое нам у адзін кампостэр —
можна! —
стомлена пасьміхнуўся
стары, пакамечаны,
зьдзіраўлены з галавы да ног
квіток.*

* * *

*Тоўсты лысы кантралёр
затрымаў непаўнагадовую дзяўчынку.
Тая доўга круціла галавою,
выбачалася, аднеквалася,
потым ударылася ў сьлёзы,
пачала адбівацца, прасіць паратунку.*

Толькі крыкі засталіся непачутымі...

*...Ён ня ведаў, што яна яшчэ непаўнагадовая.
...Яна ня ведала, што ён кантралёр.
Усё адбылося а дзясятай вечара
ў лесапаркавым масіве
за кілямэтар ад Лагойскай шашы.*

...АЛЕ БЫВАЕ І ЎСЁ НААДВАРОТ

*Ідзе кантралёр па цягніку «Менск — Баранавічы» —
правярае квіткі.
Падыходзіць да сымпатычнай дзяўчыны
ў міні-спадніцы.
— Ваш квіток!
— Ой, прабачце, у мяне няма...
— Тады заплаціце штраф!
— У мяне няма грошай...
— Штраф, я сказаў!!!
— Я бедная студэнтка, і грошай у мяне сапраўды няма.
Зусім. Хочаце, заплачу натурай?
Кантралёр падумаў-падумаў,
агледзеўся па бакох і ціха прамовіў:
— Ага!
І давай расшпільваць усё, што на ім было.*

*— І ў мяне няма грошай, я таксама хачу вось так, —
пачуў за спінаю кантралёр.
Абярнуўшыся, ён пабачыў*

*кабету гадоў недзе так прыкладна
сарака шасьці з паловаю
зь вялікай бародаўкаю на носе
і бруднымі мазолістымі далонямі.*

*— І я хачу, — сказала маленькая сухарлявая бабулька
ў зашмальцаваным, залатаным палітоне.*

*— І я, — паўтарыў сівы барадаты мужчына ў акулых,
зь нейкім сьмярдзючым скруткам,
загорнутым у газэту «Звязда».*

*— І я хачу натурай! І я! І я! —
наперабой закрывалі ўсе пасажыры.*

*— Ратуйце! Гвалцяць! — залямантаваў кантралёр,
выхапіў у нейкага бамжа самую вялікую бутэльку,
разьбіў ёю шкло
і выскачыў у адкрытае акно
на поўным ходзе цягніка.*

*Вось як цяжка жывецца кантралёрам
у гэтай жабрацкай краіне!*

* * *

*Калі б я атрымаў Нобэлеўскую прэмію,
ці ня важна якую й неістотна за што —
я б на гэтыя вялікія грошы
наняў брыгаду прафэсійных зайцоў,
якія зранку да вечару толькі й рабілі б,
што каталіся без квіткоў у сталічным транспарце.
А я своечасова плаціў бы ім заробак
плюс прэміяльныя, каб хапала на штрафы.
О, гэтым я зрабіў бы вялікі ўнёсак
у разьвіцьцё гарадзкой транспартнай гаспадаркі!*

КАНТРАЛЁРАЎ ПОМІРС

Па аўтобусе з выбітым шклом
 блукае разгублены кантралёр,
 шукае пасажыраў,
 каб праверыць квіткі.
 А пасажыраў, як на ліха, няма —
 аўтобус зусім пусты, зараза!
 (Мабыць, канцавы прыпынак.)
 Затое квіткоў — хоць заваліся.
 Квіткі на крэслах, квіткі на падлозе,
 гурбы квіткоў па ўсім салёне.
 Тут не патрэбны кампостэр,
 тут патрэбныя граблі.
 Захраснуўшы па калена ў квітках,
 глыбока задумаўся кантралёр.
 Хто цяпер заплаціць яму штраф?
 Хто дыхне перагарам у вочы?
 Хто пашле на тры літары?
 І напала на кантралёра туга сьмяротная...

А можа, гэты бясколы аўтобус
 стаіць на звалцы ўжо сорок гадоў?
 А можа, квіткі — гэта восеньская лістота?
 А можа, і сам кантралёр — гэта проста вецер?

* * *

Адзін п'яны кантралёр
 зайшоў у вагон мэтро
 і пабачыў шмат ружовых слонікаў.
 І — о цуд! —
 ува ўсіх ружовых слонікаў
 знайшліся квіткі на праезд!

* * *

*«Мяне няма», —
прыгадваючы кнігу
філэзафа Валянціна Акудовіча,
часта думаю я.
Ды толькі кандуктарка,
якая заходзіць у аўтобус,
шторы пераконвае мяне
ў адваротным.*

ЯНА ВЕДАЛА ЎСЁ

*Штораніцы
жыхарам цэнтральнай часткі
галоўнага праспэкту
даводзілася бачыць сьляпую бабульку,
якая падыходзіла да кожнай сьметніцы,
засоўвала туды руку,
штосьці выграбала,
з прагнасьцю запіхвала ў кішэню
і рашучым крокам шыбавала далей,
да наступных сьметніц.*

*Што ж здабывала зь іх старая жабрачка?
Відавочна, не бутэлькі, не бляшанкі
і не аб'едкі, а нешта нашмат меншае,
якое можа зьмясьціцца
ў сьціснутым кулаку.
Але што менавіта — ніхто ня ведаў,
усе толькі губляліся ў здагадках.*

*І толькі хлопчык Андрэйка,
які штраніцы выгульваў тут сабаку,
здолеў разгадаць гэтую таямніцу.
Амаль выпадкова ён падгледзеў,
што ж такое
бабулька выкалупвала са сьметніц:*

гэта былі скамечаныя, брудныя й мокрыя
білеты на праезд у пасажыўскім транспарце.
Хлопчык тады паціснуў плячыма,
мацней нацягнуў сабакаў павадок
і паспяшаўся абысьці дзіўную бабуцю.
Але нават ён,
гэты цікаўны хлопчык,
ня ведаў, што адбывалася потым.

А потым сляпяя бабулька вярталася
ў сваю аднапакаёўку на першым паверсе
дому, збудаванага палоннымі немцамі,
раскладала сабраныя квіткі
роўнымі шэрагамі на шырокай дошцы
й клапатліва іх высушвала.
Пасья гэтага чульлівыя пальцы бабулькі
нетаропка беглі па квітках, прабітых
рознымі кампостэрамі ў аўтобусах,
тралейбусах, трамваях розных маршрутаў.
Камбінацыі дзірачак на квітках
вельмі нагадвалі шрыфт Брайля
і ўтваралі літары, што выліваліся
ў склады, словы, сказы.
Бабулька ведала: гэта тайныя пасланьні
з суседніх галяктык.
Толькі ёй адзінай
быў адкрыты іх сакральны сэнс.

...Яе пальцы перабіралі
гэтыя тагасьветныя руны,
яе вусны шапталі
гэтыя заповітныя словы,
яе сэрца ўсхвалявана тукала.
Яна прамацвала шляхі ў нязьведанае
і назірала за лёсамі чалавецтва.

2004—2008,
Менск і крыху Кіеў,
грамадзкі транспарт.

ЭРЫ ДЭ ЛУКА

Тунэль

Калі я знайшоў трубу каналізацыі, я быў шчаслівы, толькі пасміхнуцца не змог. Гэтулькі дзён небяспекі выматалі мае нервы. Я прабіў кіркай трубу. Смурод фекаліяў — водар маёй перамогі. Не, я не звар’яцеў, наадварот, уратаваў сябе.

Капаць мы пачалі даўно. Тунэль пачынаўся ў доме і цягнуўся паўз сад да сярэдзіны вуліцы, блакуючы яе палавіну. Там, невядома на якой глыбіні, мы мусілі знайсці трубу цэнтральнай каналізацыі. Спачатку нас было шмат, але калі яміна стала глыбейшай за чалавечы рост, мы засталіся ўдвух. Ушыркі катлаван быў каля метра — самае малое, каб там можна было правярнуцца. Калі я знайшоў трубу, нада мной было сем метраў зямлі. Дому была патрэбная каналізацыя.

У гэтай вузкай траншэі, дзе з кожным світаннем становілася цямней, мы правялі ўдвух некалькі дзён. Зямлю ўздымалі на паверхню ў лінавых люльках. Пачыналі з усходам сонца, выбіраліся на перапынак апоўдні, наступным разам — ужо а пятай. Нават тыя, хто ніколі не рабіў землякопам, ведаюць, што такую яму трэба ўмацоўваць: вертыкальнымі слупамі з абодвух бакоў і перпендыкулярнымі бэлькамі. Інакш зямля можа абваліцца. Але нашаму босу было на гэта пляваць. Таму мы й капалі локаць у локаць, ведаючы, што трапілі ў д’яблавую пастку. Спытаеце — хто гэта «мы» і навошта мы гэтак рызыкавалі?

Адзін з нас быў саракагадовы алжырац, спакойны і негаваркі. Яго нанялі на будоўлю апошнім, і ён ведаў, што адмовіцца ад задання не можа, бо будзе адразу звольнены. Пра тое, што яму патрэбная праца, не трэба было нават казаць: ён толькі што прыехаў у Парыж і амаль не валодаў мовай. Да таго ж праца на будоўлі — першае, што ён знайшоў у Францыі.

Эры дэ Лука (нар. 1950 у Нэапалі) — італьянскі пісьменьнік. У 1970-х гг. быў адным з лідэраў італьянскага левага руху «Lotta Continua». Пасля яго забароны быў работнікам на заводзе «Фіят», клапаціўся аб аэрапорце г. Катанья, клаў камяні на будоўлях і суправаджаў гуманітарныя канвоі ў былую Югаславію. Яго першая кніга выйшла, калі яму было 39 гадоў і калі ён рабіў на будоўлі. У 2003 г. увайшоў у склад журы на Канскім міжнародным фестывалі. Адна з апошніх публікацыяў — «In nome della madre» (2006). Асабісты сайт <http://errideluca.free.fr>

Другі — гэта я, работнік з Італіі, трыццаці двух год, наняты некалькі месяцаў таму і не надта ўпадабаны босам-французам. Я адным з першых прыходзіў на працу, але раней за большасць і сыходзіў. На будоўлі не было гудку, што абвяшчаў пра канец працоўнага дня. Людзі самі мусілі адмяраць час, а гэта значыла, што ніхто ніколі не канчаў працу дакладна ў пару — усе баяліся выявіць недастатковую адданасць справе. У выніку будаўнікі гадзінамі працавалі задарма на хітрага наймальніка, які бліскуча авалодаў падобнага кшталту хітрыкамі. Адзін я сыходзіў а пятай — хвіліна ў хвіліну. І да таго ж адмаўляўся працаваць больш за восем гадзін па выходных, што, пэўна, не адпавядала ўяўленню боса пра гнуткі працоўны графік. Не, я не быў гнуткі. Я быў стойкі. Мае мускулы не распружваліся нават падчас сну. Таму мне, вядома ж, і даставалася самая цяжкая і брудная праца. Я — адзіны белы, хто пагаджаўся яе выконваць.

У абед, за лыжкай багата прыпраўленага супу, мы перакідваліся нешматлікімі вядомымі нам французскімі словамі, пасля чаго кожны паглыбляўся ў свае думкі на роднай яму мове. Хлопцы далі мне мянушку «Італія», хоць я не адчуваў, што належу да асобнай нацыі. Мне былі аднолькава абыякавыя ўсе нацыянальныя колеры і колеры скуры, нават мой асабісты. «Італія» нічога не меў супраць сваёй мянушкі. Ён рабіў, бы чорны вол, без аніякага жадання заняць чыёсь месца, бо ніхто не прэтэндаваў на ягонае. Мне была патрэбная праца. Гэтую я знайшоў з вялікімі цяжкасцямі, пасля тыдняў марнага бадзяння па ваколіцах Парыжу. Я знайшоў месца і трымаўся за яго, і аніякаму чортаваму босу не дадзена ў мяне яго забраць. Калі яму патрэбная зачэпка, каб мяне выкінуць, дык ён яе не атрымае — я ахвотней сыйшоў бы ў пекла, чым адмовіўся б ад яе.

Менавіта таму два незнаёмыя адзін аднаму мужчыны, няздольныя нават павітацца, некалькі дзён твар да твару рызыкавалі жыццём у пошуках каналізацыі. Пасля кожнай люлькі, узнятай на паверхню, неба вузела. Хутка ад яго засталася толькі паска як наша яма ўшыркі. Пасля кожнай люлькі мы чакалі, што сцены абрынуцца і пахаваюць нас жыўцом.

Іншыя больш не віталіся з намі зранку, яны моўчкі адыходзілі і ішлі да сваёй працы. Апоўдні хто-небудзь звычайна прапаноўваў нам выпіць. Я заўсёды адмаўляўся. Ува мне расла маўклівая злосць, падскурнае шаленства, якое дазваляла выседжаць гадзіны ў яме. Колькі ўсё доўжылася? Нядоўга — дзесяць-дванаццаць дзён. Напрыканцы першага тыдня ў майго паплечніка пачалі здаваць нервы. У цемры, якую асвятляла толькі наша лямпа (у траншэі было цёмна нават удзень), я бачыў застылы позірк яго круглых чорных вачэй, бачыў, як кроплі поту падалі з яго твару. Ён механічна мармытаў сваю просьбу-закляцце, якую я чую дагэтуль, калі затыкаю вушы:

— Знайшоў? Знайшоў яе?

Хрыплы голас мужчыны, які згубіў апошнюю надзею, супольны стогн усіх траншэяў і катлаванаў дваццатага стагоддзя.

— Не, сябру, пакуль не знайшоў, але яна блізка. Папрасі каго сабе на замену. Бос супраць цябе нічога не мае — ты сваё зрабіў.

Я вымавіў гэтыя словы, і алжырац змоўк. Больш ён не сказаў ані слова. Ён ужо прасіў суайчыннікаў: ніхто не пагадзіўся. Таму я й запэўніў яго, што нават калі яма абрынецца, дык толькі ўночы, калі на сценах праступае вільгаць. Я прыдумаў гэта-

ЭРЫ ДЭ ЛУКА

му навуковае абгрунтаванне, і ён нібыта паверыў — я ў яго разуменні быў адукаваным.

І сапраўды, траншэя не абвальвалася. Алжырцу не было наканавана перасячы мора толькі для таго, каб быць пахаваным разам з неапалітанцам. Мы маглі памерці дзе заўгодна: у моры, у гарах, але не тут. Я яму гэтага не казаў — нельга згадаць пра смерць, стоячы адной нагой у магіле. Я супакойваў яго, але меў ад таго сваю карысць — ён быў мне патрэбны, бо ўдвох праца ішла шпарчэй. Калі ён зламаецца, дасць падставу сябе звольніць, я буду вымушаны скончыць капанне адзін, што запатрабуе больш часу і павялічыць рызыку. Але чаму чалавек павінен пакутаваць? Чаму мусіць зарабляць на хлеб сваім дзецям з пятлёй на шыі? Для мяне траншэя — справа гонару, для яго — усяго толькі хлеба. І нягледзячы ні на што, ён быў вымушаны мокнуць у салёнай вадзе, якая гэтак была падобная да слёз.

Нарэшце я вырашыў, што алжырац мне не патрэбны — аднаму будзе спакайней. Падчас перапынку на абед я падышоў да боса. Ён варожа глядзеў на мяне, гатовы адказаць, што мая работа — капаць і калі я не жадаю яе рабіць, дзверы вось там. Я ўжо чуў, як ён казаў іншым нешта падобнае. Я заявіў яму пры ўсіх, што ў траншэі больш немагчыма працаваць удвух і што зараз труба ўжо, пэўна, блізка, і папрасіў яго дазволіць мне скончыць працу самому. Ён утаропіўся ў сваю талерку і моўчкі кінуў.

Пасля абеду я пайшоў у свой акуп адзін. Першы раз за некалькі дзён я адчуў палёжку — без напарніка ў мяне нібыта гара з плеч звалілася. Але без алжырца я быў вымушаны спачатку капаць, а пасля яшчэ й зграбаць зямлю. Часу ішло больш, але на мяне прынамсі не глязелі твая вочы, я больш не чуў ніякага шэпту («Знайшоў? Знайшоў яе?») і не бачыў, як чалавек побач са мной абліваўся потам і міжволі маліў незнаёмца выратаваць яго жыццё. Гэта я зразумеў толькі цяпер, упершыню згадаўшы твая дні. Тады мне падавалася, што ён проста непатрэбны, што я знайду клятую трубу сам і толькі сам. Пазбавіўшы яго пакутаў, я адчуў сябе лепш. Але каналізацыі я ад гэтага не знайшоў.

Міналі дні, ранішняе жнівеньскае неба ў Францыі заставалася невымоўна прыгожым. Са дна траншэі яно нагадвала канал. Вільгаць на сценах амаль не праступала — там, на глыбіні, быў халадок. Час ад часу хто-небудзь схіляўся над ямай і пытаў:

— Як там?

Я неадменна адказваў:

— Як на адпачынку.

Калі па вуліцы праязджаў грузавік, на мяне сыпалася зямля. Здавалася, што яна пацела, напружвалася, каб не абрынуцца, а замест поту па сценах скатвалася зямля. Я думаў: зямля на маім баку. Часам нават цяжкай працы недастаткова, каб прымусіць мозг не думаць. А ў чалавека, які штодзень восем гадзінаў праводзіць адзін у яме, ёсць шмат часу, каб напрыдумляць сабе што заўгодна. Мне, прызнаюся, здавалася, што яма мае цела і волю. Адной з яе праяваў было, напрыклад, палымянае жаданне не пахаваць мяне пад сабой.

Аднойчы нейкі жартаўнік кінуў у яму самаробны крыж: дзве перавязаныя драўляныя планкі. Крыж упаў ля маёй кіркі. Мне спачатку так карцела знайсці таго, хто гуляў са мной у пахаванне. Але я ўявіў сабе сцэну — мярцвяк, які ўстае з труны і пераследуе з крыжком у руках пахавальную працэсію — і пасміхнуўся.

І калі кірка чарговым разам увайшла ў зямлю і з грамавым рокатам адскочыла ад жалезнай абалонкі каналізацыйнай трубы, я зразумеў, што такое пчасце. Але ў той момант я не здолеў пасміхнуцца: нацятыя нервы сціснулі мускулы на маім твары, як вярхоўка сціскае мяса ў печы. Хацелася крычаць, але гукі не ішлі з горла. Я расчысціў месца рыдлёўкай і, нарэшце, стоячы на трубе, прабіў яе кіркай. Ці быў калі хто пчаслівы чуюць пах гаўна? У той момант такім чалавекам быў я, калі я з дзікай гордасцю ўдыхаў каналізацыйны смурод, адчуваючы, як натуральныя пахі мяшаліся з гніласным потыхам таго смецця, што я насіў у сабе два тыдні. Гаўно ў гаўне — паміж мной і трубой мусіць быць сувязь. Мы спаборнічалі, каб пабачыць, у каго з нас больш гаўна. Не хочацца блага казаць пра сябе. Калі ў жыцці цяжкі перыяд, робіш усё, каб выкараскацца, і не задумваешся, адкуль бяруцца праблемы. Мае гордыя думы прымушалі мяне заставацца пад зямлёй і не дазвалялі прасіць літасці. Яны зрабілі мне пэўную паслугу, але гэта ўсё ж былі гаўняныя думкі. Я радаваўся, што перамог скаціну-боса, які не заплаціў бы ані шэляга за смерць работніка, пахаванага ў яме.

У той дзень я рана падняўся на паверхню, і ўсе з трывогай пачалі дапытвацца, ці знайшоў я трубу, баючыся, што я вырашыў здацца. У адказ я проста заторкнуў нос двума пальцамі. Яны пыталі, ці скончыўся мой водпуск. Яны цешыліся, што я перамог. Кожны ведаў, што яму прыйдзецца жыць з тым, што побач загінуў чалавек, і ніхто пальцам не паварушыў, каб яму памагчы. У іх было дзве магчымасці мяне выратаваць: рызыкнуць сваім хісткім становішчам і працай або заняць маё месца. Ад чалавека нельга патрабаваць выйсці з натоўпу ды голасна сказаць, што ён думае, ці, тым больш, ахвяраваць сабой. Аднак чалавек ацэніць той учынак іншага, які ён мусіў падавіць у сябе, і пазней прасякнецца да цябе сімпатыяй. У той дзень усе пайшлі дамоў роўна а пятай. У пяць нуль-нуль на будоўлі не засталася нікога. Цяпер я згадваю гэта з замілаваннем, а тады проста не звярнуў увагу.

На падвядзенне каналізацыі да дому спатрэбіўся тыдзень. Спецыялісты запатрабавалі, каб канструкцыю падмацавалі згодна з правіламі бяспекі. Бос азвярэў, калі даведаўся, колькі гэта будзе яму каштаваць. Ён звярнуўся да мяне, каб давесці, што ніякай небяспекі няма. Ад злосці бос нагэтулькі далёка зайшоў, што спытаў у мяне ў прысутнасці спецыялістаў, ці падала на мяне зямля. Спадзяваўся на маю «гнуткасць». Я адказаў:

— Як град.

Напэўна, у жыцці кожнага бывае момант, калі чалавек рады адчуць пах гаўна. Я ведаю, што я не святы, што рызыкаваў жыццём з гордасці, злосці і чаго там яшчэ, што месціцца ў сэрцы чалавека. І хоць пасля мяне на розных мовах запрашалі на бяседу, і безліч людзей запрашала сесці каля іх, я нікому не зычу паўтарыць таго, што мне давялося зрабіць, капаючы сабе кіркай магілу і спадзеючыся, што ты ў яе такі не трапіш.

З ангельскай пераклаў Аляксандр Мартынаў паводле: The New Yorker. 2006. 13 сакавіка.

ЧАРЛЗ БУКОЎСКИ

СВАБОДА

ён піў віно ўсю ноч
на 28-га і думаў пра яе:
як яна хадзіла, гаварыла, кахала,
як казалася яму рэчы, якія падаваліся праўдаю,
але ёю не былі, ён ведаў колер кожнай
яе сукенкі
і яе тупляў — ён ведаў форму і выгін усіх
яе абцасаў
таксама, як і нагі, якая іх абувала.

і яе зноў не было, калі ён вярнуўся дахаты, і
мабыць, яна зноў прыйдзе і прынясе на сабе той смурод.
і яна прынесла
яна ўвайшла а трэцяй раніцы,
брыдка, як сьвіньня, што нажэрлася гною,
і
ён дастаў разьніцкі нож,
і яна закрычала,
адступаючы да сьцяны
усё яшчэ нечым прывабная,
хоць і сьмярдзела каханьнем,
і ён дапіў шклянку віна.

Чарлз Букоўскі — адзін з найвядомейшых сучасных амэрыканскіх празаікаў і паэтаў, адзін з найбольш уплывовых і тых, каго найчасьцей пераймаюць. Ён нарадзіўся ў Андэрнаху (Нямеччына), а вырас і амаль усё жыцьцё правёў у Лос-Анджэ-лесе. Першае апавяданьне надрукаваў у 1944 годзе, а паэзію стаў пісаць у 35 гадоў. Памёр у 1994 годзе. За сваё жыцьцё ён надрукаваў больш за 45 кніг паэзіі і прозы, у тым ліку раманы «Post office» (1971), «Factotum» (1975), «Women» (1978), «Nat on Rue» (1982), «Hollywood» (1989). У «ARCHE» друкаваліся яго апавяданьні «Ты цалаваў Лілі», «Заняпад», «Накіпелае гора», «Не зусім Бэрнадэт», «Сьмерць бацькі II» у перакладзе Людмілы Бузук і Аляксея Знаткевіча (1/1999).

*тая жоўтая сукенка
яго любімая,
і яна зноў закрычала.*

*і ён падняў нож,
расьперазаў рэмень,
разарваў майткі
і перад яе вачыма адрэзаў сабе яйцы.*

*ён трымаў іх у руках,
як абрыкосы,
і потым змыў іх
ва ўнітаз
а яна ўсё крычала,
пакуль чырвань залівала пакой*

**О, БОЖА!
ШТО ТЫ НАРАБІЎ?**

*і ён сеў, трымаючы тры ручнікі
паміж ног,
не зважаючы, сышла яна ці
засталася,
была ў жоўтым, зялёным ці
ўвогуле голая.*

*і адною рукою трымаючы, другою рукой
ён наліў сабе
яшчэ віна.*

ДЛЯ ДЖЭЙН

*225 дзён пад дзірваном,
і ты ўжо ведаеш больш, чым я.
яны высмакталі тваю кроў,
і ты сухая, як жэрдка, ў скрыні.
гэта так яно бывае?
у нашым пакоі
гадзіны каханья
дагэтуль адкідаюць цені.*

ЧАРЛЗ БУКОЎСКИ

*калі ты сышла,
то забрала з сабою
амаль ўсё.
начамі стаю на каленях
перад тыграмі,
што разарвуць мяне.*

*тое, чым была ты,
зноў не паўторыцца.
тыгры мяне атачылі,
але мне ўсё роўна.*

СІНІ ПТАХ

*у маім сэрцы сіні птах,
што хоча вонкі.
але мяне не праб'еш,
я кажу: сядзі там, я не збіраюся
нікому цябе
паказваць.*

*у маім сэрцы сіні птах,
што хоча вонкі.
а я заліваю яго віскі і
ўдыхаю цыгарэтны дым,
ні прастытуткі, ні бармэны,
ні гандляры ў крамах
ніколі не здагадваюцца,
што ён
там.*

*у маім сэрцы сіні птах,
што хоча вонкі.
але мяне не праб'еш,
я кажу: «Сьціхні, ты хочаш мне
сапсаваць ўсё?
ты хочаш спыніць
маю працу?
ты хочаш праваліць продаж маіх кніг
у Эўропе?»
у маім сэрцы сіні птах,*

што хоча вонкі.
але я кемлівы, і дазваляю яму
вылятаць толькі начамі,
калі ўсе сьпяць.
я кажу: не сумуй,
я ведаю,
што ты
там.
пасья я запіхваю яго назад,
але ён ціха пляе там,
я не даю яму памерці,
і мы
сьпім вась так
разам,
заклучыўшы
тайную
дамову.
і гэта не абы-што
прымусіць мужчыну
плакаць, але я
ня плачу,
а ты?

ПРЫЧЫНА І ВЫНІК

найлепшыя часта паміраюць ад сваіх рук,
каб толькі ўцячы,
а тыя, хто застаецца,
ніколі не разумеюць,
чаму нехта
можжа рашыцца
ўцячы
ад
іх.

Я СУСТРЭЎ ГЕНІЯ

*я сустрэў генія сёння
ў цягніку
было яму каля шасьці,
ён сядзеў ля мяне.
цягнік
пайшоў уздоўж берагу,
мы наблізіліся да акіяну
і ўдвух глядзелі на яго
праз шыбу
затым ён зірнуў на мяне
і сказаў:
«Абы-што».*

*і ўпершыню я
зразумеў
гэта.*

ОЙЧА, ЯКІ ЁСЬЦЬ НА НЕБЕ

*мой бацька быў практычным чалавекам.
у яго была ідэя фікс.
«Глядзі, сыноч, — казаў ён,
— я магу аплаціць гэты дом цягам свайго жыцьця,
тады ён мой.
калі я памру, я перадам яго табе.
цяпер ты цягам твайго жыцьця набудзеш дом
і потым у цябе будзе два дамы,
і ты перадасі тыя два дамы свайму
сыну, той за сваё жыцьцё таксама набудзе дом,
пасья яго сьмерці яго сын...»
«Зразумела», — сказаў я.
мой бацька памёр, калі піў
ваду са шклянкі. я пахаваў яго, цяжкая
карычневая труна, пасья хаўтураў пайшоў
на іпадром, сустрэў высокую бляндынку, пасья
забегу мы рушылі да яе на кватэру, каб
паабедаць і пазабавіцца.
я прадаў яго дом празь месяц.
я прадаў яго аўтамабіль і мэблю
і раздаў усе яго карціны, акрамя адной,
усе яго вазы для садавіны*

*(што рабілася кампотам у гадзіны летняй сьпёкі)
і яго сабаку аддаў ў прыёмнік.
два разы сустракаўся зь яго каханкай,
але калі справа зайшла ў тупік,
кінуў.
я прайграў і прапіў яго грошы.
цяпер жыву на таннай кватэры ў
Галівудзе і сам выношу сьмецьце,
каб зьнізіць рэнту.
Мой бацька быў практычным чалавекам
Ён захлынуўся той шклянкай вады,
Але зэканоміў на бальнічных выдатках.*

«ВЫ П'ЯЦЕ?»

*прамоклы на ўзьбярэжжы, жоўты стары
нататнік
зноў разгорнуты
я пішу ў ложку,
як рабіў
і летась.
візыт да доктара,
на панядзелак.
«так, доктар, слабасць у нагах, млосьць, галаўны
боль і сьпіна
ныя».
«вы п'яце? — пытаецца ён. —
вы робіце
практыкаваньні, прымаеце
вітаміны?»
мяркую, я проста хворы
на жыцьцё, гэтыя вечныя,
але зьменлівыя
прычыны.
нават на скачках
гляджу, як нясуцца коні,
і ўсё падаецца
бессэнсоўным.
я сыходжу адразу, купіўшы
квітка на астатнія забегі.
«зьяжджаеце?» — пытаецца адміністратар
у матэлі.*

ЧАРЛЗ БУКОЎСКІ

«так, нудна», —
адказваю я.
«калі вам падаецца тут нудна, —
кажа ён, — вам трэба паехаць туды,
дзе вас няма».
і вось я тут,
зноў абапіраюся на свае падушкі
зноў
проста стары чалавек
проста стары пісака
з жоўтым нататнікам.
нешта
крадзецца да
мяне
па
падлозе.
гэта ўсяго толькі
мой кот
гэтым
разам.

АДЗІНОТА З УСІМІ

плоць нарастае на косьці,
у нутро ўкладаюць
дух, а
часам душу,
і жанчыны б'юць
вазы аб сьцены,
і мужчыны празьмерна
п'юць.
і ніхто не знаходзіць
таго адзінага,
але ўсё
шукае,
і скача з ложка
ў ложка.
плоць нарастае
на косьці і
плоць шукае
болей, чым
плоць.

*але
бяз шанцаў:
мы ўсе ў пастцы
самотнага
лёсу.*

*ніхто ніколі ня знойдзе
таго
адзінага.*

*напаўняюцца сьметнікі,
напаўняюцца звалкі,
напаўняюцца вар'ятні,
напаўняюцца шпіталі,
напаўняюцца могількі.*

*і нічога больш
не напоўніць.*

АПОШНІЯ ДНІ САМАГУБЦЫ

*уяўляю сябе.
пасьяля доўгіх гадоў
самагубства
з чысьцюткага дому састарэлых
(канечне, толькі калі стану знакамітым і пасьпяховым)
мяне вывозіць прыдуркаватая і нудная мэдсястра...*

*я роўна сяджу ў сваім вазку...
амаль сьляпы, закахваю вочы ў цемень чэрапа,
шукаючы
міласьці сьмерці...
Які цудоўны дзень, спадар Букоўскі...
Так, так, канечне...
дзеці праходзяць, а я нават не існую.
прыгожыя жанчыны
праносяць міма свае пышныя пекныя сьцёгны,
вабныя клубы і ўсё сваё цела, пругкае і палкае,
якое так моліць аб каханьні,
а я нават
не існую...*

Сонца выглянула ўпершыню за тры дні,
містэр Букоўскі.
Так, так, канечне...
я сяджу роўна ў сваім вазку,
а сам бялейшы за гэты аркуш паперы,
бяскроўны,
няма ні розуму, ні азарту, ні мяне, Букоўскі,
няма...
Які цудоўны дзень, спадар Букоўскі...
Так, так, канечне... а я сцуюся ў піжаму, і сьліна цячэ
па падбародзьдзі.
два малых школьнікі прабягаюць паўз нас:
— Гэй, бачыў таго старыкана?
— Ё маё! Мяне ледзь не званітавала!
пасля шматлікіх пагрозаў памерці,
нехта іншы здзейсніў самагубства за мяне,
нарэшце.
мэдыстра спыняе вазок, адрывае ружу з куста паблізу
і ўкладае мне ў рукі.
я нават не разумею,
што гэта. з такім жа посьпехам,
гэта б мог быць
мой хрэн.

УСЬМЕШКА НА ПАМЯЦЬ

у нас былі залатыя рыбки, яны кружлялі па акварыюме
на сталі ля акна
за цяжкімі шторами
мая матка з заўсёднай усмешкай на твары жадала
зрабіць нас усіх шчаслівымі і казала: «Гэнры, будзь шчаслівым!»
і яна мела рацыю, бо лепш быць шчаслівым,
калі атрымліваецца
але бацька біў яе і мяне некалькі разоў на тыдзень,
пакуль
злосьць бушавала ў шырачэзных бацькавых грудзях, бо ён ня мог
зразумець, што ж грызла яго знутры.

мая матка, бедная рыбка,
жадала быць шчаслівай, яе білі два-тры разы
на тыдзень, а яна і мне казала быць шчаслівым: «усміхайся, Гэнры!
чаму ты ніколі не ўсміхаецца?»

*потым паказваючы мне прыклад, маці ўсьміхалася, і гэта была
самая горкая ўсьмешка, якую я калі-небудзь бачыў.*

*аднойчы залатыя рыбка здохлі, усе пяцёра,
яны плавалі на паверхні жыватамі ўверх зь яшчэ адкрытымі
вачыма,
і калі бацька прыйшоў дахаты, ён кінуў іх кату
тут жа, на падлогу, і мы глядзелі, як маці
ўсьміхалася.*

Пераклала з ангельскай Юлія Цімафеева

ГЕРХАРД ЗІМАН

Народныя рухі за дэмакратыю ў Грузіі, Сэрбіі ды Украіне

У постсавецкіх краінах — за выняткам трох балтыйскіх дзяржаваў — і часткова ў былых югаслаўскіх рэспубліках на месца камуністычных прыйшлі аўтарытарныя рэжымы, а не лібэральныя дэмакратыі на заходнеэўрапейскі ці паўночнаамерыканскі ўзор. Супраць гэтых аўтарытарных рэжымаў выступілі посткамуністычныя народныя рухі за дэмакратыю. Па паразе камунізму неабходнасьць такіх рухаў не адпала, бо пераадоленьне аўтарытарных рэжымаў будзе, магчыма, больш цяжкім і працяглым працэсам, чым адхіленьне панаваньнем камуністычнай партыі ад улады.

Якія ж асноўныя характарыстыкі аўтарытарных сыстэмаў? Пад аўтарытарызмам мы разумеем палітычныя сыстэмы з абмежаваным плюралізмам. Вяршэнства права дазваляецца толькі ў той ступені, у якой улады ня бачаць для сябе пагрозы ў незалежнай юстыцыі. Аўтарытарныя рэжымы характарызуюцца шчыльным перапляценьнем палітыкі і эканомікі, бюракратычнай ўсюдыпнасьцю дзяржавы, якая пры гэтым часта аказваецца няздольнай праводзіць свае рашэньні ў жыцьцё. Палітычныя партыі зьяўляюцца лабісцкімі групамі. У парлямэнце вядзе рэй адна ці некалькі «партыяў улады», якія ўяўляюць зь сябе выканаўчую ўладу ў заканадаўчай скуру. Свабода друку моцна абмежаваная. Такія дэмакратычныя працэдуры, як выбары і рэфэрэндумы, а таксама канстытуцыя, становяцца аб'ектам маніпуляцыі, але не скасоўваюцца. Адна з перадумаваў аўтарытарнай сыстэмы — пасіўнае грамадзтва як спадчына савецкага часу.

Герхард Зіман — прафэсар усходнеэўрапейскай гісторыі Кёльнскага ўнівэрсытэту. Аўтар манаграфіі «Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union. From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society» (Westview Special Studies on the Soviet Union and Eastern Europe, 1991).

Цэнтральнымі мэтамі аўтарытарных рэжымаў былі і ёсьць стабільнасьць і недапушчэньне зьмены ўлады; перадача ўлады наступнікам адбываецца шляхам іх прызначэньня, а выбарцы мусяць пацьвердзіць прынятае загадзя рашэньне на маніпуляваных выбарах. Такім чынам, паноўны істэблішмэнт адхіляе любое самаабмежаваньне, якое можа прывесці да паразы на выбарах і да страты ўлады. У аўтарытарных рэжымах палітычныя зьмены як працэс зьнізу ўвогуле не прадугледжаныя. А дэмакратыя — гэта такі дзяржаўны лад, пры якім партыі і прэзыдэнты могуць прайграць. Аўтарытарныя рэжымы былі створаныя менавіта для таго, каб гэтага пазьбегчы.

Гэтыя посткамуністычныя гібрыды паміж дэмакратыяй і дыктатурай могуць разьвівацца далей у кірунку жорсткага аўтарытарызму. Як прыклад можна прывесці Расею, Беларусь ці Ўзбэкістан; гэтыя дзяржавы пры ўсіх сваіх адрозьненьнях усё больш аддаляюцца ад дэмакратыі. Альбо аўтарытарызмы могуць разьвівацца ў кірунку забясьпечанай аўтаноміі грамадзкіх субсыстэмаў, падзелу ўлады і дэмакратыі. Гэта значыць, што віртуальныя, псэўда- або кіраваныя дэмакратыі, як гэтыя ўтварэньні часта называюць, у далёкасяжнай пэрспэктыве аказваюцца нежыццяздольнымі, і зьмяняюцца альбо ў кірунку дыктатуры, альбо прыходзяць да дэмакратычнага падзелу ўладаў.

Украіна і Расея — гэта парадыгматычныя прыклады супрацьлеглых тэндэнцыяў разьвіцьця, якое пачалося дзесяць гадоў таму ў вельмі падобных умовах. У абодвух краінах умацаваліся аўтарытарныя прэзыдэнцкія рэжымы. У новым тысячагодзьдзі Расея рухаецца шляхам пастаяннай кансалідацыі аўтарытарызму; у адрозьненьне ад гэтага, ва Ўкраіне Памаранчавая рэвалюцыя зрынула рэжым Кучмы. Незалежны амэрыканскі дасьледчы інстытут «Freedom House» за дакумэнтаваў гэтае разьвіцьцё: у яго клясыфікацыі Расея з «часткова несвабоднай» краіны («partly free») у 2005 годзе перайшла ў катэгорыю «несвабодная» («not free»). Пры гэтым Украіна з той самай «часткова несвабоднай» у 2006 годзе першай сярод краінаў СНД ператварылася ў «свабодную» («free»).

З 2000 году ў некаторых аўтарытарных краінах сфармаваліся народныя рухі за дэмакратыю, якія — часткова пасьпяхова, часткова не — кінулі выклік аўтарытарным уладам. Гэтыя рухі патрабавалі і спрыялі ператварэньню аўтарытарных рэжымаў у дэмакратычныя. Усё пачалося ў кастрычніку 2000 г. у Бялградзе. Што цікава, Балканы нарэшце былі ў авангардзе падзеяў. Шырокі хаўрус разнастайных партыяў і групавак з дапамогай масавых дэманстрацыяў прымусіў прэзыдэнта Мілошавіча пакінуць сваю пасаду. Наступнай была рэвалюцыя розаў у Тбілісі ў лістападзе 2003 г. Прэзыдэнт Грузіі Шэварднадзэ пасля фальшаваньняў на выбарах і масавых пратэстаў супраць іх быў вымушаны сысьці са сваёй пасады. Але найбольш масавым народным рухам за дэмакратыю дагэтуль зьяўляецца Памаранчавая рэвалюцыя ва Ўкраіне ў лістападзе і сьнежні 2004 г., дзе таксама пасля сфальшаваных выбараў і масавых выступаў рэжыму Кучмы даялося капітуляваць.

Наступным выпадкам масавай мабілізацыі супраць аўтарытарнага рэжыму было паўстаньне ў Бішкеку ў сакавіку 2005 г., калі прэзыдэнт Акаеў быў выму-

шаны збегчы ў Расею, а пасля адмовіцца ад сваёй пасады. Пытаньне, ці належыць т. зв. рэвалюцыя тульпанаў у Кіргістане да народных рухаў за дэмакратыю альбо азначае пераход улады ад аднаго клану да іншага, застаецца надалей спрэчным. Быў гэты народны рух за дэмакратыю ці толькі яго сымуляцыя? Пры ўсім непазьбежным скепсісе ў дачыненні да рэвалюцыі тульпанаў: у лістападзе 2006 г. зноў адбыліся масавыя пратэсты добра арганізаванай апазыцыі супраць абранага ў ліпені 2005 г. прэзідэнта Курманбека Бакіева і прэм'ер-міністра Фелікса Кулава. Дзякуючы гэтым падзеям Кіргістан атрымаў новую прынятую парламэнтам канстытуцыю. Новы асноўны закон прадугледжвае абмежаваньне паўнамоцтваў прэзідэнта на карысьць парламэнта, які ў будучым будзе абіраць прэм'ер-міністра. Аднак новая канстытуцыя ня здолела стабілізаваць сытуацыю, і процістаянне ў Кіргістане вакол падзелу ўлады і адэкватнай канстытуцыі працягваецца. Кіргізы імкнуцца да ператварэньня прэзідэнцкага рэжыму ў парламэнцкую рэспубліку — гэта адзінкавы выпадак у Сярэдняй Азіі. Тым самым Кіргістан зноў крочыць у авангардзе дэмакратызацыі ў Сярэдняй Азіі, як і пасля развалу СССР.

Да гэтай пары не дасягнулі посьпеху спробы дэмакратычных пераваротаў зьнізу ў Азэрбайджане (пачынаючы з 2003 г.) і ў Беларусі. У Расеі дагэтуль не было нават спробаў.

ПРЫ ПАРАЎНАНЬНІ ПЕРАДУМОВАЎ І РЭАЛІЗАЦЫІ КАЛЯРОВЫХ РЭВАЛЮЦЫЯЎ МОЖНА ЗАЎВАЖЫЦЬ ЗНАЧНЫЯ ПАДАБЕНСТВЫ

1. Пасьпяховымі былі спробы там, дзе паноўныя аўтарытарныя рэжымы былі даволі слабымі і непаслядоўнымі. Аўтарытарныя структуры ў Югаславіі пры Мілошавічу, ва Ўкраіне пры Кучму ці ў Грузіі пакідалі шматлікія нішы для апазыцыі і былі, нягледзячы на рэпрэсіі, непаслядоўнымі ў яе нэўтралізацыі. У заходняй навукавай літаратуры яны атрымалі найменне аўтарытарызму, які ў пэўнай ступені дапускаў канкурэнцыю (competitive authoritarianism). Апазыцыя, вядома, ня мела роўных з уладамі магчымасьцяў для дзеяньня, але яна не была забароненая. Выбары былі несправядлівымі, бо толькі ўлады мелі неабмежаваны доступ да выбарцаў, але ж магчымасьці маніпуляваньня мелі пэўныя межы. Культура і навука не падлягалі строгай цэнзуры, як у савецкія часы.

Свабода СМІ была абмежаванай, але пакідала пэўную прастору для манэўру. Частка друкаваных СМІ належала апазыцыі, якая ва ўсіх трох краінах мела доступ прынамсі да аднаго тэлеканалу. Дагэтуль не было выпадкаў, калі жорсткі аўтарытарны рэжым на ўзор Ўзбэкістана ці Беларусі быў пастаўлены на калені дэмакратычнымі рухамі зьнізу. Магчыма, пасьпяховаму прарыву да дэмакратыі мае папярэднічаць фаза зьмякчэньня аўтарытарнага рэжыму.

2. Наступнай перадумовай посьпеху была арганізаваная палітычная апазыцыя, якая на працягу некалькіх гадоў рыхтавала прарыв і часткова неаднаразова яго апрабоўвала. Гэта датычыць асабліва Югаславіі і Ўкраіны. Тут на працягу некалькіх гадоў, што папярэднічалі пасьпяховым прарывам, адбываліся палітыч-

ныя акцыі і вялікія дэманстрацыі, на якіх адпрацоўваліся сумесныя дзеянні, рыхтаваліся кадры і выпрацоўвалася палітычная рыторыка. Вядома ж, не было ніякай гарантыі, што аднаго дня апазіцыя здолее перамагчы ўлады, бо ўсе былі перасвараныя між сабой. Апазіцыя толькі тады дасягнула поспеху, калі нягледзячы на ўнутраныя канфлікты аб'ядналася для сумесных дзеянняў і абрала адзінага лідэра.

3. Палітычныя лідэры, якія прыйшлі да ўлады дзякуючы дэмакратычным прарывам, паходзілі з старой сыстэмы. Гэта былі расчараваныя ў аўтарытарных рэжымах палітыкі, якія аддзяліліся ад сваіх патронаў. Пры Кучму Віктар Юшчанка быў прэм'ер-міністрам, Саакашвілі пры Шэварднадзе ўзначальваў міністэрства юстыцыі. Цяперашні прэзідэнт Кіргістану Бакіеў пры Акаеву з 2000 да 2002 г. займаў пасаду прэм'ер-міністра. Зоран Джынджыч у эру Мілошавіча некаторы час быў мэрам Бялграду, праўда, і тады ён знаходзіўся ў апазіцыі да Мілошавіча. Ваіслаў Каштуніца, які перамог на прэзыдэнцкіх выбарах у 2000 г., быў параўнальна новай асобай у палітыцы. Дысыдэнты ці тыя, чыя палітычная дзейнасць звязаная выключна з апазіцыяй, ня маюць шанцаў: самым спрыяльным момантам для іх быў час адразу па распадзе СССР. Праўда, варта зазначыць, што разнастайныя няўрадавыя арганізацыі адыгрывалі цэнтральную ролю ў каляровых рэвалюцыях.

4. Хоць лідэры апазіцыі паходзілі з старой сыстэмы, у элітах адбыўся раскол яшчэ да абвастрэння канфлікту з аўтарытарным рэжымам. Частка палітычных і эканамічных элітаў перайшла на бок апазіцыі. Аўтарытарны рэжым быў вымушаны ісці на саступкі, бо ён больш ня мог разлічваць на ляяльнасць сваіх элітаў. Гэта асабліва заўважна пры поглядзе на ўзброеныя сілы: армія, паліцыя і сакрэтныя службы адкрыта ці прыхавана адмовіліся падпарадкоўвацца аўтарытарным ўладам.

5. Непасрэднай зачэпкай для каляровых рэвалюцыяў ва ўсіх выпадках былі выбары, выбарчыя фальшаванні і рапучасць апазіцыі адстаяць іх праўдзівыя вынікі. Маніпуляцыі з выбарамі мелі месца таксама і ў папярэднія гады, але гэта не прыводзіла да нейкіх палітычных зрухаў. У цэлым выбары непасрэдна пасля краху камуністычных рэжымаў былі больш справядлівыя і свабодныя, чым у другой палове 90-х гг. Аўтарытарным уладам спачатку давялося выпрацаваць інструменты для гэтых маніпуляцыяў і авалодаць адпаведнай тэхнікай, таму фальшаванні на выбарах пачынаючы прыкладна з 2000 г. амаль дасягнулі дасканаласці. Лідэрам у гэтай сфэры была, напэўна, Украіна пры Кучму, хоць і пуцінская Расея дасягнула высокага прафэсійнага ўзроўню, пра што, праўда, міжнароднай супольнасці вядома нашмат меней фактаў, чым пра Ўкраіну.

6. Важнай перадумовай і гарантыяй поспеху каляровых рэвалюцыяў былі масавыя пратэсты. Яны пазначылі кульмінацыю і зрабілі дэмакратычныя прарывы бачнымі як для ўласнай краіны, так і для міжнароднай супольнасці. Масавыя пратэсты ў Югаславіі і ва Ўкраіне дасягнулі неймаверных дагэтуль маштабаў: мільён чалавек ці нават болей разам выходзілі на вуліцы. У Тбілісі выйшла каля 100 000 чалавек; у Бішкеку — некалькі дзесяткаў тысячаў. Ва ўсіх вы-

падках улады баяліся выкарыстаць гвалтоўныя захады супраць такой вялікай масы людзей, да таго ж не было пэўнасьці ў лягальнасьці ўзброеных сілаў.

Напярэдадні 5 кастрычніка 2000 г., калі ў Бялградзе сабраўся мільён людзей, якія выступалі супраць Мілошавіча, Зоран Джынджыч здолеў пераканаць паліцыю адмовіцца ад ужываньня сілы. Віктар Юшчанка таксама дасягнуў падобнага пагадненьня з Службай бясьпекі Ўкраіны (СБУ) перад пачаткам масавых дэманстрацыяў на Майдане. Нягледзячы на гэта, у Кіеве ў ноч з 28 на 29 лістапада 2004 г. напружаньне дасягнула кульмінацыі, калі войскі міністэрства ўнутраных спраў атрымалі загад ісьці маршам на сталіцу, аднак гэты загад у хуткім часе быў адкліканы.

Народныя рухі за дэмакратыю не дазвалялі ўжываньня сілы як самім сабе, так і супраць сябе, і таму яны, як і масавыя дэманстрацыі напрыканцы існаваньня Савецкага Саюзу, былі аднымі зь нешматлікіх у эўрапейскай гісторыі мірныхі рэвалюцыямі. Выступы ў Бішкеку, праўда, цяжка назваць мірнымі, яны выліліся ў марадзёрствы і разбоі. Таксама і пры масавых дэманстрацыях супраць Мілошавіча 5 кастрычніка 2000 г. было некалькі ахвяраў, аднак гэта можна лічыць нязначнай колькасьцю, улічваючы агульную палітычную гатоўнасьць да ўжываньня сілы ў Югаславіі.

Вельмі важна, што масавыя выступы мелі аднаразовы характар і ня выліліся ў працяглую палітычную напружанасьць і супрацьстаяньне, якія маглі скончыцца хаосам. Іншымі словамі, пасля таго, як мэта была дасягнутая, людзі разышліся па дамах.

Пры гэтым мэта была акрэсьленая проста і ясна: правядзеньне справядлівых і свабодных выбараў з мэтай зрынаньня аўтарытарнага рэжыму, які немагчыма было адхіліць ад улады выбарчым шляхам. То бок гаворка вялася пра элемэтарныя палітычныя патрабаваньні аб усталёўваньні сучаснай сыстэмы ўлады, якія паўсюль у Эўропе давялі свае перавагі ў параўнаньні з аўтарытарызмам. Эканамічныя і сацыяльныя патрабаваньні амаль ня мелі значэньня пры каляровых рэвалюцыях, нягледзячы на тое, што адпаведныя краіны барукаліся з сур'ёзнымі праблемамі ў гэтых сфэрах.

На першым пляне, такім чынам, была мадэрнізацыя палітычнага ладу. Разам з асноўным патрабаваньнем свабодных выбараў каляровыя рэвалюцыі абяцалі барацьбу супраць карупцыі, адкрытасьць Захаду і далучэньне да ЭЗ як гарантыю лепшай будучыні. Апазыцыя абвінавачвала аўтарытарныя рэжымы, супраць якіх выступала, акурат у карупцыі, алігархізацыі і прыватызацыі дзяржавы. Палітычная прагматыка набывала тым самым маральнае вымярэнне. «Я красьці ня буду, і гэтага патрабую ад ураду», — як выразіўся Віктар Юшчанка.

Арыентацыя на ЭЗ і ідэнтыфікацыя сябе з Эўропай надала дэмакратычным прарывам вонкавапалітычнае вымярэнне. Гэта значыла, прынамсі ўскосна, ад-

Эканамічныя і сацыяльныя патрабаваньні амаль ня мелі значэньня пры каляровых рэвалюцыях, хоць адпаведныя краіны барукаліся з сур'ёзнымі праблемамі ў гэтых сфэрах.

даленне ад Расеі. Заходнія СМІ і супольнасьць выявілі надвычайную сымпатыю да каляровых рэвалюцыяў, асабліва да Памаранчавай. Расейскія тэлегледачы, наадварот, атрымлівалі перакручаныя звесткі аб каляровых рэвалюцыях, альбо ўвогуле не атрымлівалі ніякай інфармацыі.

ЯК МОЖНА АЦАНИЦЬ ВЫНІКІ ДЭМАКРАТЫЧНЫХ ПРАРЫВАЎ?

Гэта ўжо банальнасьць, што ў палітыцы, як і ў жыцці, ніхто ня стрымлівае абяцанняў і што вынікі і намеры дзеянняў часта кардынальна адрозьніваюцца.

1. Каляровыя рэвалюцыі былі толькі першапачатковым штуршком да дэмакратыі, аднак яны не маглі ані гарантаваць пабудову дэмакратычных інстытутаў, ані пагатоў падмяніць гэты працэс.

Аднак дэмакратычныя прарывы надалі грамадзтвам упэўненасьць у сабе, якой яны раней ня мелі. Пасьля пасьпяхоўных мірных акцыяў пратэсту ўлады, якія не хацелі прызнаваць вынікаў выбараў, былі вымушаныя саступіць. Такім чынам, можна казаць пра перамогу грамадзянскай супольнасьці над карумпаванымі ўладамі.

2. Шырокія палітычныя кааліцыі, якія сумесна дасягнулі посьпеху ў барацьбе супраць аўтарытарызму, распаліся пасьля перамогі. У некаторых выпадках тым самым сфармавалася апазыцыя. Існаваньне апазыцыі, якая ў прынцыпе пасьля наступных выбараў можа заняць месца ўладаў, — гэта, як вядома, адзін з асноўных прынцыпаў функцыянаваньня дэмакратыі. Менавіта гэты прынцып не рэалізуецца пры аўтарытарных рэжымах. У Сэрбіі і Ўкраіне пасьля дэмакратычных выступаў існуюць самастойныя і моцныя апазіцыйныя партыі, у Грузіі, аднак, іншая сытуацыя.

3. Да станоўчых вынікаў дэмакратычных прарываў належыць зьняцьцё міжнароднай ізаляцыі краінаў, у якіх яны адбыліся. Пры гэтым гаворка ідзе найперш пра адкрытасьць Захаду, то бок краінам ЭЗ і Паўночнай Амэрыкі. Дэмакратычныя зьмены значна палепшылі імідж гэтых краінаў на Захадзе і павялічылі магчымасьці супрацы ў галінах палітыкі, эканомікі і бясьпекі. Павялічыўся аб'ём фінансавай дапамогі з боку заходніх краінаў.

Пры гэтым заходнія палітыкі заплюшчвалі вочы на па-ранейшаму існуючыя загань дэмакратычных інстытутаў. Адкрытасьць да Захаду спрычынілася да таго, што прадстаўнікі палітычных і эканамічных элітаў, якія прыйшлі да ўлады пасьля перамогі каляровых рэвалюцыяў, у шматлікіх выпадках прынамсі часткова атрымалі сваю адукацыю на Захадзе. Многія зь іх маладзейшыя за 40 гадоў, і савецкая эпоха ўжо не зьяўляецца значнай часткай іх біяграфіі. З-за гэтага расьце дыстанцыя паміж гэтымі краінамі, іх элітамі і Расеяй.

4. У барацьбе з карупцыяй — аднаму з галоўных мэтаў дэмакратычных рухаў — посьпехі крочаць побач зь няўдачамі. У некаторых сфэрах жыцця, напрыклад у паліцыі ці адукацыі, удалося абмежаваць карупцыю. Частка цэнавай эканомікі была легалізаваная. Зь іншага боку, ва Ўкраіне не ўдалося раскрыць і

перадаць у суд шматлікія выпадкі буйных эканамічных злачынстваў. Віктар Юшчанка пачаў змагацца з крымінальнымі алігархамі зь вялікім імпэтам. Але ў выніку выйшла нешта супрацьлеглае. Замест таго, каб трапіць у турму, як патрабавалі і абяцалі на Майдане, многія з абвінавачаных у злачынствах сталі дэпутатамі і тым самым — дзякуючы дэпутацкай недатыкальнасці — абароненымі ад крымінальнага пераследу па законе.

5. Найбольш выбітным народным рухам за дэмакратыю была Памаранчавая рэвалюцыя ва Ўкраіне. Таму там і расчараваньне было асабліва глыбокім. Памаранчавая кааліцыя ня толькі распалася, але і дазволіла свайму праціўніку Віктару Януковічу пераможна вярнуцца на пасаду прэм'ер-міністра ў жніўні 2006 г. На першых свабодных і справядлівых выбарах ў парламэнт у сакавіку 2006 г. памаранчавыя партыі перамаглі зь невялікай перавагай, аднак з-за пераходу сацыялістаў на чале з Аляксандрам Марозам да «блакітных» памаранчавая кааліцыя разбурылася яшчэ да таго, як яна здолела сфармаваць урад. Тым часам уладу ў Кіеве і ў большасці ўсходніх і паўднёвых рэгіёнаў трымалі ў руках палітыкі, якія варожа ставіліся да Памаранчавай рэвалюцыі. Прэзыдэнт Віктар Юшчанка ўсё яшчэ кіруе дзяржавай, але ж з-за зьменаў у канстытуцыі ён заўважна абмежаваны ў сваіх паўнамоцтвах.

6. Побач з агульнымі рысамі ў некаторых выпадках можна назіраць важкія адрозьненні паміж гэтымі краінамі што да вынікаў дэмакратычных прарываў. У той час як ва Ўкраіне дзякуючы зьменам у канстытуцыі будоўца парламэнцкі лад з аслабленай роляй прэзыдэнта і апазыцыя ў парламэнце займае вельмі моцныя пазыцыі, у Грузіі пасля рэвалюцыі ружаў, наадварот, дзякуючы папраўкам у канстытуцыі была створана супэрпрэзыдэнцкая сыстэма. Апазыцыя слабая і ня можа процістаяць на роўных з уладамі. Грузінскія канстытуцыя і новае выбарчае права могуць зрабіць магчымым вяртаньне да аўтарытарызму. Зьмененая ўкраінская канстытуцыя выключае такую магчымасьць.

У некаторых краінах СНД дэмакратычныя народныя рухі безвынікова спрабавалі перамагчы аўтарытарныя рэжымы, дамагчыся паўторных выбараў і змусіць аўтарытарных прэзыдэнтаў сысьці ў адстаўку. Гэта тычыцца Беларусі і Азэрбайджана.

На першы погляд *Беларусь* выглядае адпаведным кандыдатам для пасьпяховай каляровай рэвалюцыі. Краіна геаграфічна разьмешчана напшамат далей да захаду, чым краіны паўднёвага Каўказу, і мае, як і Ўкраіна, гістарычныя павязі з Захадам. Беларусь гістарычна належала да тэрыторыі польска-літоўскага караляўства. Шматлікія паралелі паміж Беларуссю і Ўкраінай можна правесці таксама і ў савецкія часы. Савецкія ўлады з 1920-х гадоў трактавалі абедзвю рэспублікі аднолькава: ад спрыяньня нацыянальным кадрам у часы карэнізацыі да зьнішчэньня гэтых кадраў у 30-я гг. і да моўнай палітыкі пры Брэжневу. Вялікім адрозьненнем было тое, што далучэньне Галіччыны да тэрыторыі УССР у цэлым зрабіла яе больш арыентаванай на Запад. У Беларусі нічога падобнага не адбылося.

Тым ня менш, трэба патлумачыць, чаму ў Беларусі прадэмакратычны народ-

ны рух дагэтуль не дасягнуў поспеху. Неаднаразова гаварылася, што ў Беларусі няма нацыянальнай інтэлігенцыі, што нацыянальная сьвядомасьць яшчэ не пазбылася патранажу Расеі. Таму нарастаючая міжнародная ізаляцыя краіны не ўспрымаецца так балюча. Існуюць таксама іншыя фактары, якія дапамагаюць патлумачыць, чаму Беларусь — гэта не Ўкраіна.

Лукашэнка здолеў усталяваць больш жорсткі аўтарытарны рэжым у параўнаньні з Кучмам. Празь зьмену канстытуцыі ў 1996 г. ён як прэзыдэнт атрымаў неабмежаваныя паўнамоцтвы, апазыцыйныя сілы могуць дзейнічаць толькі паза парлямэнтам, некаторыя апазыцыйныя палітыкі зьніклі бязь сьледу альбо трапілі ў турму. Відавочна, што большасьць насельніцтва ўспрымае існуючую эканамічную сытуацыю як здавальняльную, што робіць немагчымым сацыяльна матываваны рух, і — гэта ні для каго не сакрэт — дазваляе лягчэй пераносіць дэфіцыт дэмакратыі. Калі ж эканамічная сытуацыя значна пагоршыцца, гэта можа наблізіць канец аўтарытарызму ў Беларусі.

**Новаму
расейскаму
патрыятызму
цяжка
зьмірыцца,
што Ўкраіна
на дарозе
ў будучыню
можа далёка
апярэдзіць
Расею.**

Палітыка Расеі апошнім часам неспадзявана працуе на дэмантаж рэжыму Лукашэнкі, скасаваўшы шчодрыя субсідыі і пакінуўшы Беларусь сам-насам з халодным ветрам рынку.

Нягледзячы на цяжкае зыходнае становішча, антылукашэнкаўскія сілы падчас і пасля прэзыдэнцкіх выбараў у сакавіку 2006 г. перажылі значны ўздым. Апазыцыя здолела аб'яднацца вакол адзінага кандыдата — Аляксандра Мілінкевіча, а таксама пасля мадэляваньняў на вы-

барах арганізаваць некалькі вялікіх дэманстрацыяў, калі ў цэнтры Менску збіраліся па 20.000 чалавек. Рэжым адрэагаваў затрыманьнямі сотняў дэманстрантаў, якія зьбольшага былі асуджаныя на 15 сутак арышту. Урэшце, у красавіку 2006 г. такі лёс напаткаў і Мілінкевіча. Гэтыя падзеі паказалі, што ў Менску ёсьць значны пратэстны патэнцыял і што страх перад рэпрэсіямі заўважна зьменшыўся.

Зь іншага боку, па-ранейшаму адсутнічаюць некаторыя перадумовы, якія прывялі ва Ўкраіне да перамогі Памаранчавай рэвалюцыі: апазыцыя і яе адзіны кандыдат да гэтай пары ня здолелі паслядоўна на працягу некалькіх гадоў весці палітычную дзейнасьць. Існуючы, магчыма, у лятэнтным стане раскол элітаў і зьмяншэньне іх ляяльнасьці да Лукашэнкі яскрава не праявіліся. Мабілізацыя масаў не дасягнула крытычнага памеру, які зрабіў бы ўжываньне сілы з боку дзяржавы занадта рызыкаўным.

Страх уладаў перад каляровымі рэвалюцыямі шырока распаўсюджаны на прасторы СНД: «Заўчора Бялград, учора Тбілісі, сёньня Кіеў, заўтра Масква», — як пісаў у сьнежні 2004 г. адзін расейскі часопіс. Аднак выглядае на тое, што Маскве памаранчавая зараза пагражае ў найменшай ступені. Для гэтага ёсьць шмат падставаў. Многім у Расеі здаецца наймаверным, што расейцы пойдучь украінскім шляхам. Новаму расейскаму патрыятызму зь яго антыўкраінскім афэктам цяж-

ка зьмірыцца з тым, што Ўкраіна на дарозе ў будучыню можа далёка апырэдзіць Расею.

Іншая прычына для стабільнасьці аўтарытарнай сыстэмы ў Расеі — у цэлым нечакана добры стан эканомікі краіны, які пакуль прымірае эліты з рэжымам Пуціна. У расейскім грамадстве таксама існуе імкненьне да дэмакратыі, але ж яму не хапае арганізаванасьці і адпаведных інстытутаў.

Калі азірнуцца на трыюмфальную перамогу Памаранчавай рэвалюцыі ў Кіеве, то папярэдні вынік разчароўвае. У Сэрбіі пасля парлямэнцкіх выбараў у студзені 2007 г. ультраправая партыя Шэшэля, якога Гаагскі трыбунал абвінавачвае ў ваенных злачынствах, утварыла найбольшую фракцыю ў парлямэнце. У Кіеве працягваецца патавая сытуацыя паміж памаранчавымі і блакітнымі сіламі, што прывяло да палітычнага паралічу краіны. А аўтарытарны прэзыдэнт Расеі наадварот умацоўвае сваю вэртыкаль улады. Няўжо прадэмакратычныя рухі пачынаючы з 2000 г. былі памылкай? Няўжо яны ні да чаго не прывялі?

Давайце ўзгадаем: 17 чэрвеня 1953 г., Праская вясна, Салідарнасьць — усе яны на першы погляд пацярпелі паразу. Камуністычны рэжым не разваліўся. Аднак пэрыяд рэакцыі, які настаў пасля рухаў пратэсту, ня быў у стане аднавіць статус-кво. Гэтак жа будзе і з народнымі рухамі за дэмакратыю: адкаты назад зробіць шлях да дэмакратыі больш доўгім. Але ў дэмакратыі ёсьць шанец. Нягледзячы на адкаты і недастатковую бясьпеку дэмакратыі, аўтарытарныя рэжымы ў Сэрбіі, Украіне і Грузіі ня здолелі вярнуць сабе ўладу.

Зь нямецкай пераклала наводле аўтарскага рукапісу Алена Талапіла

SUMMARY, No. 12 (75), 2008

The issue opens with the lyrics of Homiel based poet **Siarhiej Bałachonaŭ** entitled «The Meccano Titanic.»

Żmicier Saŭka, a Minsk based linguist, continues to deconstruct in his «Mosaic orthography» the new orthography regulations of the Belarusian language, which will be imposed on September 1, 2010.

Political expert **Kamil Kłysiński** from the Warsaw based *Ośrodek Studiów Wschodnich* (Centre for Eastern Studies) tries to answer the question in his «The Poker with Lukashenka,» how long and sustainable will be the rapprochement between EU and Belarus.

The editor-in-chief of youth multimedia magazine **Iryna Vidanava** shows in her «3-D space of the Belarusian Youth,» that the Belarusian regime forges the social contract with the Belarusian youth, effectively affecting their moods and values via basically unreformed from the Soviet era education system, media manipulations and others kind of brainwashing.

Researcher **Katarzyna Bartnowska** from the Warsaw University puts some suggestions on the Belarusian literature formations in her «The Generation of Bum-bam-lit.»

Expert **Taciana Pašavałava** blames in her «Unconvenient Tool. The EU programmes for Belarus» the EU policy and decision-makers for the colonial biases in the domestic civic society supporting.

Piotra Rudkoŭski, a philosopher, logician, and methodology professor at the Vilnius-based European Humanities University (EHU), discusses in his «Perfect pair: KGB and Aleś Biely» some fundamentalist slogans by Minsk based blogger **Aleś Biely** who has recently started to charge the present day Belarusian national movement with pro-Nazi sentiments and at the moment admire the Lukashenka regime because in his opinion it ensures the peace and the stability within the nation.

Historian **Rashed Chowdhury** from McGill University (Montreal, Canada) traces in his «To Open Eyes to the Promised Land» the historic preconditions of bloody ceaseless Palestinian-Israeli conflicts. Minsk based political scientist **Volf Rubinčyk** develops the subject in his «Looking for the third way.»

SUMMARY, No. 12 (75), 2008

A EHU teacher **Taciana Čulickaja** reviews in her «The Starvation (Holodomor) as Another Crime of the American Nazism» a highly controversial book by a Minsk based blogger Jury Šaŭcoŭ, which has been inspired by the Russian spin doctor and the Kremlin insider Gleb Pavlovsky. **Andrej Cichamiraŭ**, PhD candidate from the Warsaw-based Graduate School for Social Research at the Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences, highlights the monograph by prominent Lithuanian historian Darius Staliūnas «Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus After 1863» (Amsterdam: Rodopi, 2007.)

Nasta Iljina, another PhD candidate from the Warsaw-based Graduate School for Social Research at the Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences, re-interprets Lenin phenomenon in her «Once again on Vladimir Ilyich.»

The Minsk based historian **Jahor Novikaŭ** writes on early medieval era in Belarus in his «The draft of Krivichs History.»

The émigré ethnographer **Adam Varlyha** describes the obscene words of the Łahojsk district.

Andrej Rasinski, essayist, sheds light on the authoritarian ethics.

The issue presents the Belarusian translations of story by **Erri De Luca** as well as **Viktar Žybul** and **Charles Bukowski** lyrics.

The issue ends with an analysis by **Gerhard Simon** «The popular movements in Serbia, Georgia and Ukraine.»